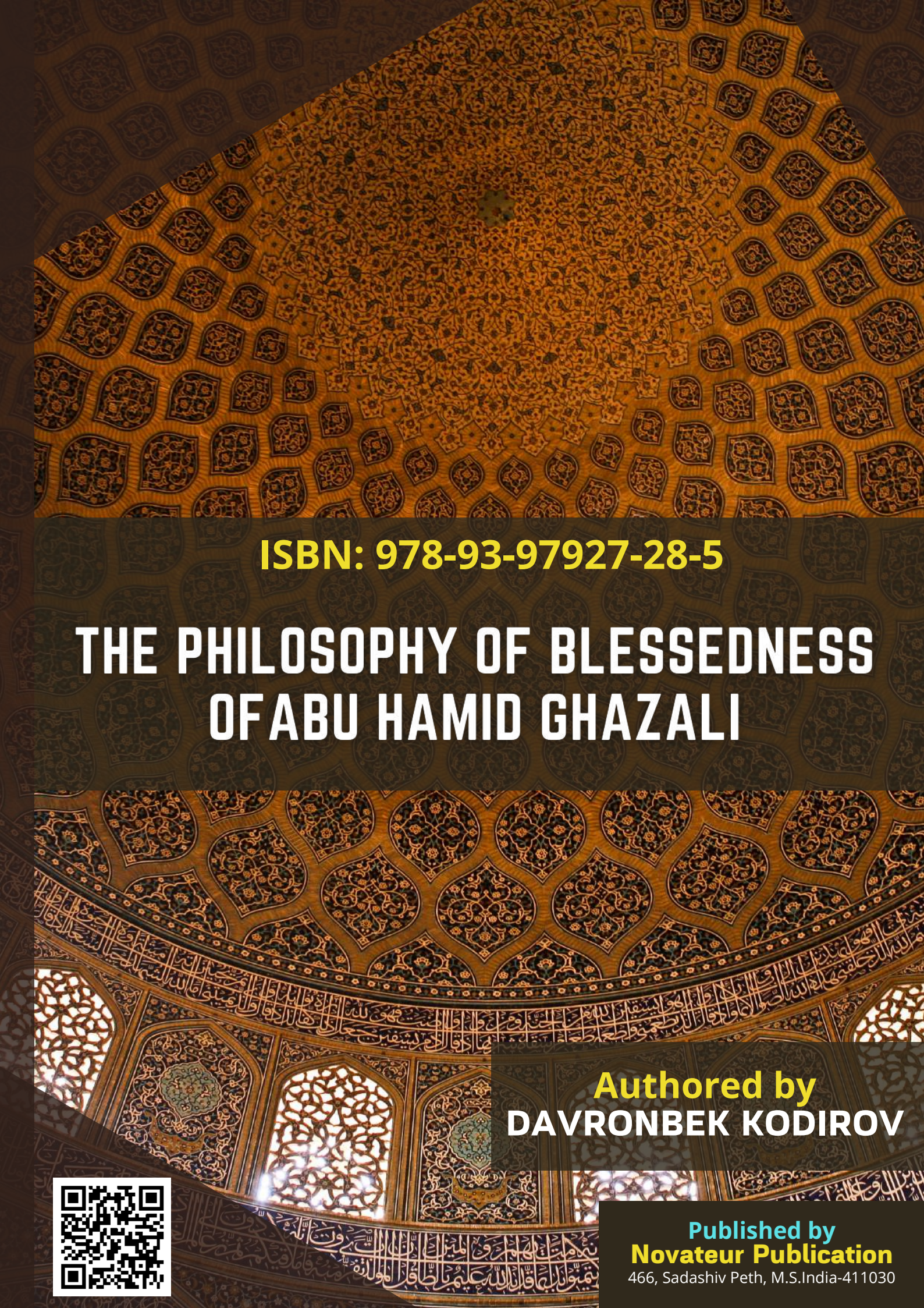
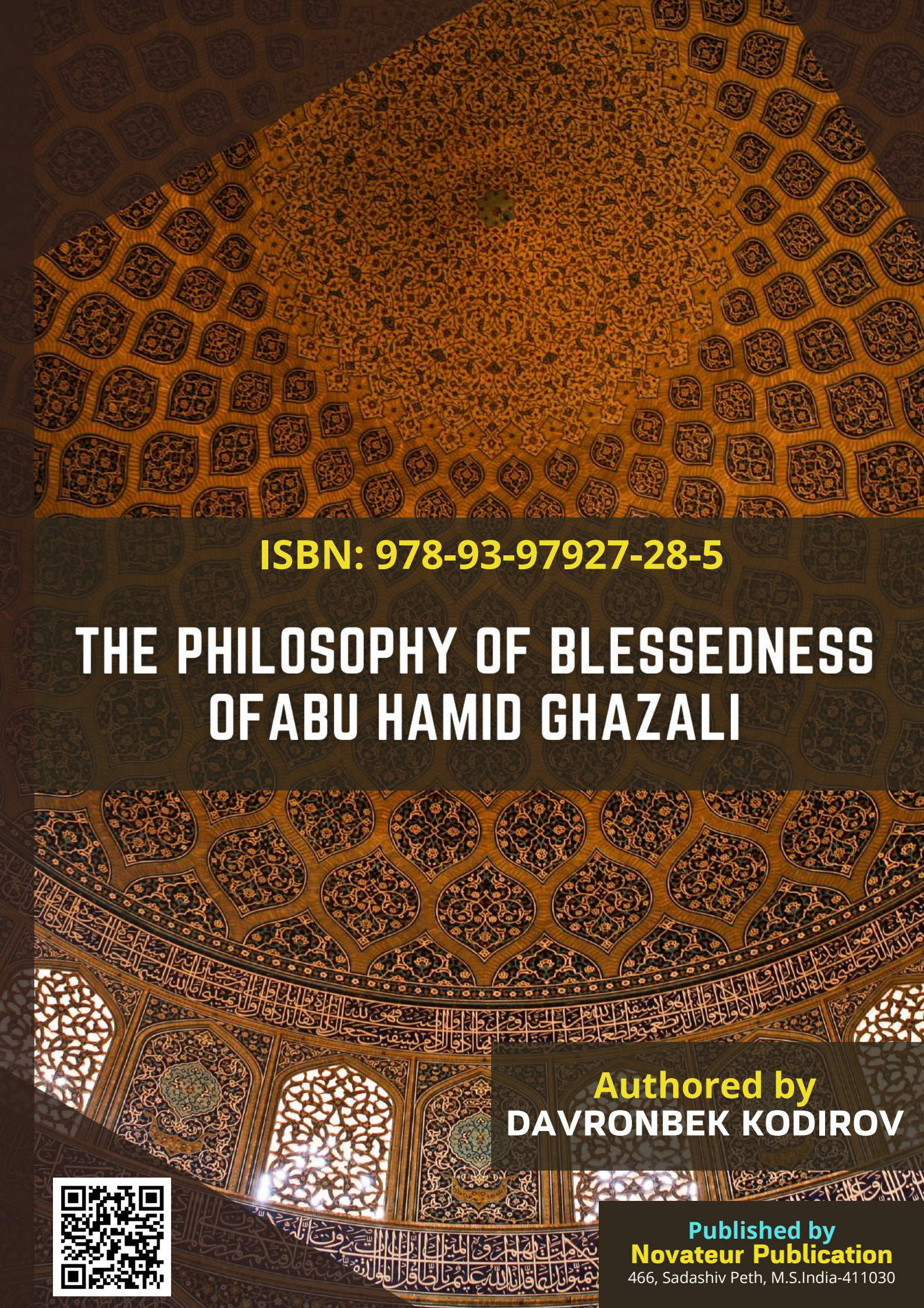

ISBN: 978-93-97927-28-5

THE PHILOSOPHY OF BLESSEDNESS OF ABU HAMID GHAZALI

**Authored by
DAVRONBEK KODIROV**

**Published by
Novateur Publication**
466, Sadashiv Peth, M.S.India-411030

THE PHILOSOPHY OF BLESSEDNESS OF ABU HAMID GHAZALI

**Authored by:
DAVRONBEK KODIROV**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ДАВРОНБЕК ҚОДИРОВ

АБУ ҲОМИД ҒАЗЗОЛИЙНИНГ САОДАТ ФАЛСАФАСИ

МОНОГРАФИЯ

БУХОРО-2021

МУАЛЛИФ: Қодиров Давронбек Ҳошимович

Тақризчи: Ҳайдархон Юлдашходжаев – тарих фанлари номзоди,
Ўзбекистон мусулмонлари идораси Мир Араб олий мадрасаси
ректори.

**Абу Ҳомид Ғаззолийнинг саодат фалсафаси. Монография /
Д.Ҳ.Қодиров. – Бухоро:Нашриёт...**

Монографияда Шарқ Ренессансининг буюк мутафаккири ва
файласуфи, фақиҳ ва сўфийси Абу Ҳомид Ғаззолийнинг саодат фалсафаси,
илм ва амалнинг инсон камолотидаги аҳамияти, нафс тарбияси ва кўнгил
хотиржамлигига оид фалсафий-тасаввуфий қарашлари баён қилинади
ҳамда мутафаккирнинг мўътадиллик ғояси таҳлил этилади.

Монография фалсафа тарихи, тасаввуф фалсафаси ва ўрта аср Шарқ
илмий-маданий ҳамда маънавий мероси билан қизиқадиганлар,
шунингдек, ижтимоий-гуманитар фанлар йўналишида таълим оладиган
талабалар учун мўлжалланган.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	6
I. ҒАЗЗОЛИЙ ҚАРАШЛАРИДА ИЛМ ВА АМАЛ ТАМОЙИЛИ.....	11
Имон талабидаги сузликнинг аҳмоқлик эканлиги баёни	12
Саодатга йўл илм ва амал эканлиги тўғрисида	14
II. ТАСАВВУФДА НАФС ҚУВВАТИ ВА ХУЛҚ СИФАТЛАРИ	16
Нафсни поклаш, унинг қуввати ва ахлоқи тўғрисида.....	16
Нафс қувватларининг ўзаро бир-бири билан алоқаси тўғрисида	21
Амалнинг илмга нисбатан муносабати ва унинг натижаси тўғрисида....	23
Тасаввуфнинг илмга муносабати тўғрисида.....	25
Икки йўлдан қайси бири тўғрироқ эканлиги ҳақида	28
Жаннатга олиб борувчи илм ва амаллар тўғрисида.....	30
Ушбу ўзаро тортишадиган қувватлар билан бирга нафснинг нимага ўхшаши тўғрисида.....	33
III. НАФСНИНГ ДАРАЖАЛАРИ ВА АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТЛАР	35
Ҳаво билан курашда нафснинг даражалари ва ақл билан истаклар ўртасидаги фарқ тўғрисида	35
Хулқни ўзгартириш имконияти тўғрисида.....	39
Ахлоқни ўзгартириш ва ҳавони муолажа қилишдаги умумий йўл тўғрисида.....	41
Саодатга эриштирадиган фазилатларнинг гуруҳлари тўғрисида	43
Ахлоқни яхшилаш йўлининг муфассал (батафсил) баёни	45
IV. ҒАЗЗОЛИЙ АХЛОҚ ФАЛСАФАСИНИНГ ТЎРТ АСОСИ.....	49
Энг асосий фазилат тўғрисида.....	49
Ҳикмат фазилати ортида турадиган нарсалар ва унинг икки иллоти тўғрисида.....	55
Шижоат фазилатига нималар кириши тўғрисида.....	57
Иффат ва унинг икки иллоти тўғрисида.....	60

Хайрли амалларни қилишга ундовчи ва бу ишдан қайтарувчи сабаблар тўғрисида.....	65
Хайрот ва саодатларнинг турлари тўғрисида	69
Саодатнинг мақсади ва даражалари тўғрисида.....	77
Қорин, жинсий истак ва ғазабдан пайдо бўладиган яхши ва ёмон амаллар тўғрисида.....	81
V. ҒАЗЗОЛИЙДА ТАСАВВУФИЙ ТАЪЛИМ МЕТОДИКАСИ: УСТОЗ ВА ШОГИРД МУНОСАБАТИ.....	91
Ақл, илм ва таълимнинг шарафи ҳақида.....	91
Ақлнинг шарафини кўрсатиш учун илм олишнинг зарурлиги ҳақида....	94
Ақлнинг турлари ҳақида.....	96
Саодатга олиб борадиган илмларда устоз ва шогирднинг вазифалари ...	99
VI. БОЙЛИК, ҒАМ-АНДУҲ, ЎЛИМ ВА СОЛИКЛАР МАНЗИЛИ	122
Бойликка эга бўлишда амал қилиниши керак бўлган вазифалар тўғрисида	122
Дунё ғам-андуҳларидан қутулишнинг йўли тўғрисида	133
Ўлимдан қўрқмаслик тўғрисида.....	137
Сайр қилувчилар биринчи манзилининг аломати тўғрисида.....	142
ХУЛОСА	148
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:.....	150

КИРИШ

Ислом тамаддунининг буюк алломаси, файласуфи ва тасаввуф таълимотининг намояндаси Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий ат-Тусий Шарқ фалсафий тафаккури ривожига ўзининг улкан ҳиссасини қўшган мутафаккирлардан бири ҳисобланади.

Абу Ҳомид ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ғаззолий 1058 йилда Хуросоннинг Тус шаҳри яқинидаги Ғазола қишлоғида дунёга келади. Абу Ҳомид болалигидаёқ отаси вафот этади¹. Ҳомиднинг отаси, Муҳаммаднинг ўғли Муҳаммад Тус шаҳри яқинидаги Ғазола қишлоғидан ёки Туслик (ғаззола) ип йигирувчи бўлган”², деб таъкидлайди. Араб тилида “ғазала” – “ип йигириш”, “ғазал” – “калава ип” маъносини беради. Шундан келиб чиқиб, “ғаззол” – “калава ип йигирувчи” деганидир. Монтгомери В. Вотт ҳам Ғаззолий отасининг касби жундан калава ип йигирувчилик³ бўлганлиги ҳақидаги фаразни хато, деб таъкидлайди.

Ғаззолий ўзи тўғрисида⁴ шундай дейди: “Одамлар мени ташдид-аззоий қўшиб ал-Ғаззолий деб чақирадилар, лекин мен Ғаззолий эмасман. Ваҳоланки, мен Ғазола деб аталадиган қишлоққа мансубман”⁵. Бу ерда ироқлик арабларнинг хуросонлик форслар тилидан беҳабарлиги ва Ғаззолий нисбасини ўзларининг талаффузларига мослаб олганликларини хулоса қилсак бўлади. Унинг жундан ип йигирганлиги ва бу отасининг касби бўлганлиги тўғрисидаги маълумотни ас-Субкий келтиради.

Ғаззолийнинг тириклигидаёқ энг машҳур эпитетлари, яъни лақаблари Хужжат ул-Ислом (Исломнинг хужжати, исботи), Зайн-уд-дин

¹ Ёқут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-булдон. Лейпциг. 2-Жилд. –С.561., Тожуддин ас-Субкий. Табакот ушшофия ал-кубро. Қоҳира, 4-Жилд, -С.101., Ибн Халликон. Вафоёт ал-аъён. Қоҳира. 1299, 1-Жилд, -С.49.

² Хисматулин А. А. Суфизм. Санкт-Петербург, издательский дом “Азбука – Классика” “Петербургское Востоковедение”, 2008. –С. 46.

³ Watt W. Montgomery. Islamic Philosophy and Theology. Edinburgh, 1962, chap. 13, P. 114.

⁴ Абдуламир ал-Аъсам. Ал-файласуф ал-Ғаззолий. Қоҳира, Дор кибои л-ит-тибоат ва-н-нашр ва-т-тавзиъ, 1988. – С.27.

⁵ Аз-Заҳабий. Сияр аълом ан-нубало. Қоҳира. Махтут би-дори-л-кутуб ал-мисрия. 1997. –С.46, Абдулкарим ал-Усмон. Сийрат ал-Ғаззолий ва ақвол ал-мутақаддимин фихи. Дамашқ, 1961. -С.82., Watt W. Montgomery. Muslim Intellectual, A study of Al-Ghazali, Edinburgh, 1963, PP. 181 ff.

(диннинг зийнати), Маҳажжат уд-дин (диннинг маркази, тўғри йўли), Ал-олим ул-авҳад ва жамол ул-фирақ (Олимларнинг ягонаси ва фирқаларнинг жамоли), Муфтий ул-умма (Уммат муфтийси), Жомиъу ашотот (ёки асбоб) (Тарқоқ (сабаб)ларни жамловчи), Ал-улум ул-мубарриз фи-л-манқул минҳа вал-мафҳум (Таълим бериладиган соф ва тушунарли илмлар манбаи), Баракат ул-аном (Барча тирик жонлар баракаси), Имом аъиммати-д-дин (Дин имомларининг имоми) бўлган⁶.

Абу Ҳомид Ғаззолийнинг ҳаёти, ўша даврдаги вазият ва ижтимоий-сиёсий ҳаётни ўрганишда асосий манбалардан бири мутафаккирнинг ўлимидан чорак аср ўтгандан сўнг Абдулҳофир ал-Форисий (1059–1135) томонидан таълиф этилган “Ас-сийяқ ли-тарих Найсабур” асари ҳисобланади. Шу билан бирга Ғаззолийнинг шогирди ва дўсти Абу Бакр бин ал-Арабий “Ал-қавосим вал-авосим” (Парчалаб юбуровчилар ва ҳимоя қилувчилар) асарида эътиборга молик муҳим маълумотларни, хусусан, имомнинг Бағдодда яшаган даври ҳамда кўрганларини баён қилган⁷.

Араб тадқиқотчиси Абдурахмон ал-Бадавий Ғаззолийга яқин даврда яшаган ва мутафаккир ҳақида ёзган яна икки тарихчини келтиради⁸:

1. Ибн Асокир (1105-1176) “Тарих мадинат Димашқ”, “Табйин казиби ал-муфтарий” (Тухматчининг ёлғонини очқилаш);
2. Ибн Жавзий, Абулфараж (1116-1201) “Ал-мунтазим фи тарих ал-мулук вал-умам” (Ҳукмдорлар ва миллатлар тарихининг тартиби).

Улардан сўнг бирин-кетин бир қанча тарихчилар ҳижрий еттинчи, саккизинчи, тўққизинчи, ўнинчи, ўн биринчи ва ўн иккинчи асрларда Ғаззолий ҳақида зикр қилганлар⁹.

Ғаззолий фақирона турмуш кечирадиган оилада туғилади. Унинг отаси камбағал бўлишига қарамай, илмга ошно сўфий ва тасаввуф

⁶ Абдулкарим ал-Усмон. Сийрат ал-Ғаззолий ва ақвол ал-мутақаддимин фиҳи. Дамашқ, 1961. -С.41-48.

⁷ Абдурахмон ал-Бадавий. Муаллафот ал-Ғаззолий. Кувайт. Ваколат ул-Матбуот, 1977. – С.546.

⁸ Ўша асар. – Б.504-509.

⁹ Абдуламир ал-Аъсам. Ал-файласуф ал-Ғаззолий. Қоҳира, Дор қибой л-ит-тибоат ва-н-нашр ва-т-тавзиъ, 1988. – С.15-17.

ихлосманди эди. Отаси эрта дунёдан кўз юмади ва ўлимидан олдин фарзандлари Муҳаммад Ғаззолий ва укаси Аҳмад тарбиясини сўфий дўстининг қўлига топширади. Алломанинг оиласи сўфиёна ҳалол ризқ топиб турмуш кечирган. Шундан билиш мумкинки, мутафаккирнинг тасаввуфга бўлган қизиқиши ва мойиллиги болалигиданоқ отаси томонидан шакллантирилган. Кейинчалик шу нарса Ғаззолийнинг яна тасавуфга юзланишига сабаб бўлган.

Ғаззолий ўн беш ёшида Тусда Аҳмад Розконийдан фикҳ илмини ўрганишни бошлайди. Сўнгра Журжонга бориб Абу Наср Исмоилдан (1075) уч йил таълим олади¹⁰. Кейинчалик у Нишопурга бориб Абулмаолий Абдулмалик ал-Жувайнийдан (1085) усули дин, Калом, фикҳ ва фалсафа асосларини ўрганади¹¹. Шунингдек, Ғаззолий Абу Али ал-Фазл ал-Фармадийдан (1070) тасавуф ва унинг методикасидан дарс олади¹².

Ғаззолий таълим олган даврлар Салжукий султонлар – Тўғрулбек вафотидан сўнг (1063) тахтга ўтирган Алп-Арслон (1063-1072) ва Жалолуддин Маликшоҳ (1072-1092) даврларига тўғри келади. Бу пайтда сиёсий ҳокимият Салжукий султонлар қўлида бўлиб, халифа фақат диний, маданий, маърифий ва мафкуравий бошқарувда таъсир кучига эга эди. Аббосий халифалардан ал-Қайюм Биллоҳ, ал-Муқтадий Биллоҳ ва ундан сўнг ал-Мустазҳир Биллоҳ пойтахт Бағдодда маданий ва илмий соҳаларга ҳомийлик қиларди.

Жувайний Ғаззолийнинг илмларни тез ўзлаштириши, тиришқоқлиги, зеҳни ва заковатини кўргач, унга нисбатан хос бир иноят зоҳир бўлди. Ҳатто шогирди ҳақида “у суви туганмас денгиздир” (*баҳрун муздақ*) деб таъриф берган¹³. Араб шарқшуноси доктор Аҳмад Фуад ал-Аҳвоний

¹⁰ Тожуддин ас-Субкий. Табакот уш-шофиъия ал-кубро. Қоҳира, 4-Жилд, -С.102.

¹¹ Абдуламир ал-Аъсам. Ал-файласуф ал-Ғаззолий. Қоҳира, Дор кибои л-ит-тибоат ва-н-нашр ва-т-таъвизъ, 1988. – С.33.

¹² Абдулкарим ал-Усмон. Ад-дирасатун-нафсия инда-л-муслимин ва ал-Ғаззолий биважҳи хосс. Қоҳира, 1963. –С.33.; Аз-Зубайдий. Итҳоф ас-содат ал-муттакин. 1-Жилд, 12-фасл, фикра 2.

¹³ Абдуламир ал-Аъсам. Ал-файласуф ал-Ғаззолий. Қоҳира, Дор кибои л-ит-тибоат ва-н-нашр ва-т-таъвизъ, 1988. – С.34.

Ғаззолийнинг Жувайний билан муносабатини худди Аристотелнинг Платонга нисбатан муносабатига ўхшатиб, мутафаккир диний фалсафани ашъарий ақидасига мослаб бино этди, дейди¹⁴.

Ўша даврда салжуқий Султон Маликшоҳнинг вазири Низомулмулк ўз атрофида замонасининг кўзга кўринган олимларини тўплайди. Уларнинг аксарияти фикҳшунослар, шофеъий мазҳаби олимлари ва ашъарий мутакаллимлар эди. Низомулмулк илм аҳлига ҳомийлик қиларди. У Нишопур ва Бағдодда Низомия мадрасаларига асос солиб, унга дарс бериш учун машҳур олимларни жалб қилади. Жумладан, Ғаззолий ҳам дарс бериш учун шу мадрасага таклиф этилади.

Низомулмулк сўфийларни иззат-икром қилиб, тасаввуф аҳлини қўллаб-қувватлаган ва ўзи ҳам тасаввуфни яхши билган¹⁵. Ислом оламида у даврга келиб тасаввуфга доир бир қанча асарлар ёзилиб, унинг асослари тартибга солинган ва маълум бир тизимга солинган эди. Ғаззолийгача таниқли сўфийларнинг тасаввуфга доир қуйидаги энг йирик асарлари аҳоли орасида машҳур ва илм-аҳлига манзур эди:

1. Абу Али ал-Ҳорис ибн Асад ал-Мухосибий (781, Басра-857, Бағдод) - Жунайд ал-Бағдодий, Ибн Ато, ан-Нурий, Сарри Сақатий каби сўфийларнинг устози. “Рисолат ул-мустаршидин” муаллифи;
2. Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ал-Бухорий ал-Калабодий ёки ал-Калабозий (990 ёки 995 в.э., Бухоро) - “ат-Таарруф ли-мазҳаби аҳли ат-тасаввуф»;
3. Абулқосим Абдулкарим ибн Ҳавазон ал-Қушайрий (986, Устуво-1072, Нишопур) - “ар-Рисола фи илм ат-тасаввуф”;
4. Абу Толиб Муҳаммад ибн Али ал-Маккий (998 в.э, Бағдод) - “Қут ул-қулуб фи муомалат ал-махбуб ва васф тариқ ал-мурид ила мақом ат-тавҳид”, “Илм ал-қулуб”;

¹⁴ Ўша асар. – С.35.

¹⁵ Абдуламир ал-Аъсам. Ал-файласуф ал-Ғаззолий. Қоҳира, Дор қибои л-ит-тибоат ва-н-нашр ва-т-тавзиъ, 1988. – С.36.

5. Абу Абдуррахмон Муҳаммад ибн ал-Хусайн ас-Суламий (937, Нишопур-1021) – “Табақот ус-суфия”;
6. Абу Нуайм Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Исфahоний (948, Исфahон-1038) – “Ҳилят ул-авлиё”
7. Абу Наср ас-Саррож ат-Тусий (988 в.э.) - “Китоб ал-лумаъ фит-тасаввуф”;
8. Абулҳасан Али ибн Усмон ал-Хужвирий (1072 ёки 1077, Лаҳорда в.э) - “Кашф ул-махжуб”.

Шуни таъкидлаш жоизки, юқорида зикр этилган асарлар билан Ғаззолий таниш бўлган¹⁶, “Иҳё улуми-д-дин” асарини яратишда уларда келтирилган фикрларга таянган ва аскетик-мистик қарашларни ривожлантирган¹⁷. Аннемари Шиммель Муҳосибийнинг тасаввуфга методологик ёндашуви илк сўфийлар, мўътадил мистицизмдан таълим берувчилари учун асос ва мажбурий йўриқнома бўлди, “...Ғаззолий кўп жиҳатдан Муҳосибийнинг ғояларини ўзлаштирди”¹⁸, деб таъкидлайди.

Аллома Европада Abu Hamet¹⁹, Algazel²⁰, Algazelis, ҳозирда эса Alghazali, Algazzali номлари билан танилган.

¹⁶ Арберри А. Дж. Суфизм. Мистики Ислама. “Сфера”, Москва, 2002. –С. 109.

¹⁷ Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. Краткая история. Москва - Санкт-Петербург, 2004. –С. 93.

¹⁸ Аннемари Шиммель. Мир исламского мистицизма. “Алетейа” “Энигма”, Москва, 1999. –С. 51.

¹⁹ И. Кулдтсир (Игнац Голдциер). Ал-ақида ваш-шариъа фи-л-Ислам. Қоҳира. –С.62-186.

²⁰ Salman D., Algazel et Les Latin in: A.H.D.L.M.A., (1935-1936), p.103 AA.

I. ҒАЗЗОЛИЙ ҚАРАШЛАРИДА ИЛМ ВА АМАЛ ТАМОЙИЛИ

Абу Ҳомид Ғаззолий инсон бахт-саодатга, ҳаловат ва қалб сокинлигига эришиш йўллари, усуллари ҳамда унинг самараси тўғрисида ўзининг “Мезон ул-амал” асарида баён қилган.

Ғаззолий аввалги ва охириги инсонлар учун матлуб ва мақсуд бўлган нарсаси саодатга эришиш бўлиб, унга илм ва амални бирлаштирган ҳолда эришиш мумкин дейди. Ҳар бир киши илм ва амалнинг ҳар бирини яхши ўрганиб, уларнинг ҳақиқати, моҳият ва ўлчамини билиши зарур. Мутафаккир ҳақиқий илмларни бошқа нарсалардан ажратишни ва унга яраша ўлчовни ўрнатиш лозимлигини таъкидлайди. Саодат изламаслик нодонликдир. Саодатга эришишнинг ягона йўли бу илм ва амални ўзда бирлаштиришдир. Ғаззолий “Мезон ул-амалда” инсонни саодатга олиб келадиган йўллар, усул ва қоидаларни кўрсатиб ўтишини айтади²¹.

Саодат эса аслида боқий умрда, яъни охират ҳаётидадир. Ҳар бир оқил, тафаккур қиладиган киши оз нарсага бўлса-да интилади, ўз йўлидан оғмаган ҳолда, бу йўл ўнқир-чўнқир, машаққатли бўлишига, дунё лаззатларидан кечишни ва қийинчиликлардан ўтишни талаб қилишига қарамай ҳаракат қилади. Боқий саодатдан кўра дунё лаззатлари ва қувончлари абадий бўлмай, тез ўтувчидир. Оқил инсон келажакда кўпроқ нарсага эришиш учун озгина пулдан айрилишни афзал билади.

Кўпчилик инсонлар савдо ва ишлаб чиқариш билан шуғулланадилар. Аммо илм олиш йўлидаги одам ҳатто камситилиш, йўқотиш, қийинчилик ва азобларга чидашга рози бўлади. Бу унинг келгусида ҳозир маҳрум бўладиган неъматлардан кўпроғига эришишига интилишини янада оширади. Шундай экан нега чексиз ва баҳосиз неъматларга келажакда эришмоқ учун ҳозир чидаб туриш мумкин эмас? Дунёда ҳали бирор бир оқил бўлмаганки, молу давлатга ҳирс қўйган бўлсин. Оқил одам бир

²¹ Имом ал-Ғаззолий. Мизон ул-амал. Захоир ул-араб. Дор ул-маориф би-Миср, 1964. –С. 1.

динорни мисни соф олтинга айлантирадиган “ал-иксир ал-аъзам”ни (эликсир ёки фалсафий тош) олиш учун бир ой кутишга рози бўлмайди. Охират учун олтин бирор фойда келтирмайди. Оқил киши кўпи билан юз йил давом этадиган дунё лаззатларини қандай қилиб охири йўқ, абадий саодатдан афзал кўриши мумкин? Бунинг сабаби охиратга имоннинг заифлиги туфайли саодат қидиришда халқнинг кучсизлиги, сустлигидир (футур). Ҳатто ақли ноқис одам ҳам оқил сингари саодат йўлидан боришни истайди.

Имон талабидаги сустликнинг аҳмоқлик эканлиги баёни

Ғаззолий имон заифлиги яна бир аҳмоқликдир, зеро, саодат йўлида юришда сусткашлик қилиш ғафлат саналади дейди. Охират ҳаётига нисбатан муносабатига кўра инсонлар тўрт гуруҳга бўлинади.

Биринчи гуруҳ Маҳшар куни куни тўпланишга (ал-ҳашр), қайта тирилишга (ан-нашр), жаннат ва дўзахга ишонади. Амал ва билим орқали унга эришса бўлади. барча мусулмонлар ва Муҳаммад а.с.гача бўлган пайғамбарларга эришганлар киради.

Иккинчи гуруҳга файласуф ислом илоҳиётчиларининг баъзилари кириб, улар қалб билан ҳис этиб бўлмайдиган баъзи лаззатлар мавжудлигини тан оладилар ва уни ақлий лаззат (лаззату ақлия) деб атайдилар. Аммо ҳиссий лаззатлар ташқари оламда (хориж) бўлишини инкор қиладилар. Уларнинг мавжудлиги уйқу ҳолатида тушда хаёлда (тариқ ут-тахайюл) бўлиши исботланган, лекин уйғонгач у йўқолади, ақлий лаззат эса абадийдир. Бу гуруҳ олимлари ҳиссий лаззатлар фақат ҳис қилинадиган нарсаларни кучли яхши кўрадиганларга берилади деб ҳисоблайдилар. Уларнинг руҳлари ҳеч қачон ақлий лаззатлар даражасига кўтарила олмайди.

Учинчи гуруҳ ҳиссий лаззатларни хоҳ ҳақиқат, хоҳ тушда хаёл йўли билан бўлсин умуман инкор қиладилар. Улар хаёл (тахайюл) бевосита жисмоний механизмлар (алот ул-жисмония) билан боғлиқ деб

ҳисоблайдилар. Ўлим эса нафс ва тана ўртасидаги алоқани узади. Бу алоқа тахайюл ва бошқа ҳиссиётлар учун зарурдир. Рух танани тарк этгач, оғриқ ва қувончлар (алам ва лаззат) қолади, улар ҳиссий бўлмай, ҳиссийдан ҳам юксакроқдир. Ҳақиқатан, инсон бу оламда ақлий лаззатга интилади ва ақлга оғриқ (ал-алам ул-ақлия) берадигандан жуда қаттиқ қўрқади.

Ғаззолий бола келгусида вазир ёки қози бўлиш учун таълим олади, бунда бола ҳали унинг лаззатини англамайди дейди. Бола ўзига қувонч берадиган нарсани ваъда қилганлари учун ўқийди: ўйин учун бирор таёк ёки завқланиши учун бирор чумчуқ ва шу каби ҳозирда қувонч бағишлайдиган нарсалар билан қизиқтирадилар. Бироқ чумчуқ билан ўйнагандан оладиган лаззатни ҳоким ёки вазирлик мансабидан оладиган лаззат билан солиштириб бўладими? Лекин бола фаҳми учун бу мураккаб бўлгани сабаб унга яқин бўлган нарса билан қиёслантирилади. Бундай фикр тўғри ёки хатолигига қарамай талаб-истак йўлида сусткаш, лоқайд бўлмасликка ва интилишнинг зиёда (зиёдат ул-жидд) бўлишини назарда тутди. Файласуфлардан бўлган барча сўфий ва илоҳиётшунослар (илоҳиййун) шундай ҳисоблайдилар. Ҳатто сўфий машойихлар ҳам шундай деганлар: “Кимки Аллоҳга жаннат талабида ва дўзахдан қутулиш учун ибодат қилса, у пасткаш одамдир. Зеро, Аллоҳга етмоқни қасд қилган кишилар мақсади бундан олийжаноблироқ, шарафлироқдир. Сўфий шайхлари билан таниш, уларнинг қарашлари ва китобларини ўрганган кишилар, шубҳасиз, бу фикрни тушунди.

Тўртинчи гуруҳ аҳмоқлар жамоаси бўлиб, улар сўқирлардир. Улар ўлим йўқликдир (адам) ва Аллоҳга тоат-ибодат ҳамда гуноҳ-маъсият ҳеч қандай оқибатга эга эмас деб ҳисоблайдилар. Инсон пайдо бўлгунига қадар қандай бўлса, худди шундай йўқликка кетади. Баъзи фисқ-фужурга кетган жоҳиллар бундай фикрларни Арастутолис, Афлотун ва бошқа

файласуфлар айтган дейдилар²². Нодон бундай фикрга далил-исбот талаб қилмай ишонади, олимнинг асарларини ва унинг гувоҳларини кўрсатишни талаб қилмайди. Эшитилган ҳар нарсага ишонавермаслик керак. пайғамбарлар, авлиёлар, олимларга эргашиш хатолардан ҳимояланмаган бир кишига эргашишдан кўра авлороқдир.

Яхши амаларни қилувчи олим саодат шу дунё билан чекланган дейдиган кишидан кўра мартабаси юксак инсондир. Кимки доимо ўз истаклари кетидан эргашиб, ақл назари билан қарашни истамаса, у бу дунёдаги бахтсиз одамдир. Бундай киши охират ҳаётида ҳам бахтсиз бўлади деб ҳисоблайди тўрт гуруҳдан учтаси. Одамлар истаклари кетма-кет келаверганлиги сабабидан сусткашлик қиладилар ва юқорида айтилган нарсалар тўғрисида ўйламайдилар. Бу нарсадан эса фақат қалби соф устоз (воиз закий ус-сийрат) ажратиб олиб билади. Бундай одам ерда йўқ, бўлса ҳам унга ҳеч ким қулоқ тутмайди, агар кимдир қулоқ тутса ҳам, бирдан таъсирланади ва у тўлиқ хайрли амалларга берилишни ният қиладди. Бироқ, шундан сўнг бирдан уни истаклардан бири (шаҳва мин аш-шаҳавот) эгаллаб олади. насихат таъсирини йўқотади ва ғафлат пардасини тортади. Оқил киши яна ўзи огоҳлантирилган нарсага қайтади, бу то ўлимга қадар ҳамма билан содир бўлади ва пушаймонликдан бошқа нарса қолмайди, аммо вақт ўтган бўлади ва пушаймонлик ҳам энди ёрдам беролмайди. Ғафлат барча бахтсизлик, шақоватнинг сабаби ҳисобланади.

Саодатга йўл илм ва амал эканлиги тўғрисида

Ғаззолий айтади, яхши сўз ўрганиш асносида илмдан пайдо бўлади ва юқорига кўтарилиб, ўз ўрнини эгаллайди. Амал эса унинг хизматкори каби илмни кўтаради ва ташиб юради. Бу илмнинг юксак мавқеига (улувву рутбати-л-илм) ишорадир.

²² Имом ал-Ғаззолий. Мизон ул-амал. Захоир ул-араб. Дор ул-маориф би-Миср, 1964. –С. 3.

Сўфийлар ва файласуфлар, Аллоҳ ва охират кунига ишонганлари, ундаги масалаларда ихтилоф қилсаларда, саодат илм ва ибодатда деб ҳисоблайдилар.

Абу Ҳомид ҳар бир мавжудотнинг саодати, лаззати ва роҳати ўзига хос комилликка эришишидадир дейди. Инсон камолоти (ал-камол ул-хосс) ақл ҳақиқати билан (идрок ҳақиқат ал-ақлийёт) барча нарсанинг моҳиятини, уларни ҳайвонларга тенглаштирадиган ҳис ва ўйлаб топилган ҳаёлларсиз идрок этишдир. Нафс аслида буларни билишга ташна ва англашни истайди, фитратига кўра ҳам бунга тайёр (бил-фитра мустабида). Бироқ, уни бундан вужуд истаклари (шаҳавот ул-бадан) чалғитади, доимо унга халақит беради. нафс истаклари инсон устидан ғолиб келишни бошладики, инсон уни синдириши, у билан курашиши ва ақлини нафс асирлиги ҳамда қуллигидан қутқариши лозим. Бунда инсон нафақат осмон ва ердаги мулкларни тафаккур ва мушоҳада қилиши, балки ўзида яратилган ажойиботларни фикр қилиши муҳим. Бу билан у комилликка ва дунё ҳаётидаги бахт-саодатга эришади, чунки саодатнинг маъноси имкон қадар комиллик даражалари (даражот ул-камол) саноксиз бўлса ҳам, нафсни камол топтиришдир.

Инсон токи бу оламда ҳислар, ҳаёллар ва нафснинг тўсиқлари (авориз ун-нафс) билан чекланган бўлар экан, бу қувончни билмайди. Сўфийлардан бир киши айтганидек, Аллоҳга бораётган солиқ жаннатни шу дунёда кўради ва агарки унга етишишга имкони бўлса, фирдавси аъло у билан бирга қалбида бўлади. Фақат дунё билан алоқани узган ҳолда илоҳий ишларни тафаккур қилган ҳолда, токи илоҳий илҳом унда кашф бўлиб, чиркинликлардан нафси поклангандан сўнг жаннатга эришиш мумкиндир. Бунга эришмоқ саодат, амал эса бунга эришишда ёрдамчидир. Билгувчилар, саодатга мужоҳада ва риёзат билан эришилади дейдилар. Агар бунга эришишни истасанг, нафс билан курашмоғинг ва борича ўзингни ушбу мақсадга етишиш учун бағишламоғинг лозим. Шунда

эҳтимол сенга ишнинг ҳақиқий ҳолати (ҳақиқат ул-ҳол) очилиши мумкин²³.

II. ТАСАВВУФДА НАФС ҚУВВАТИ ВА ХУЛҚ СИФАТЛАРИ

Нафсни поклаш, унинг қуввати ва ахлоқи тўғрисида

Ғаззолий илм олиш ва хайрли амалларни қилишда амалларнинг турлари кўплиги ва миқдорига кўра фарқлаш лозимлигини таъкидлайди. Бу масалада одамлар икки гуруҳга бўлинади:

1. **Тақлид билан қаноат қиладиганлар (қониъу бит-тақлид)** – улар изланишга муҳтож бўлмай, кимга тақлид этсалар ўшалар кўрсатган йўлдан борадилар.
2. **Ҳеч кимга тақлид қилмайдиганлар (ла юқаллидуна тақлид).** Бу хатарли йўл бўлиб, кўп вақтни талаб қилади. Бунга шароит эса узоқ асрлар давомида, ягона ва такрорланмас ҳолда бир мартагина яратилиши мумкин.

Мақсадга эришиш учун аввал нафсни, унинг қуввати ва хусусиятларини билиш зарур. Зайдни танимаган Зайдни қандайлиги қаердан билиши мумкин? Бу ишда асосийси нафсни таниш (маърифат ун-нафс) талаб этилади. Аллоҳ бунга катта эътибор қаратиб, руҳни ўзига махсус нисбат қилиб, унга икром кўрсатиб деди: “Албатта, мен лойдан башар яратувчидирман. Бас, қачонки уни ростлаб, ичига руҳимдан пуфлаганимда...” (Қуръон, 88:72). Инсон кўз билан кўриб бўладиган жисмдан, нафсини эса ақл ва басират билан ҳиссларсиз билиш мумкин ҳолда яратилган. Аллоҳ инсон жасадини лойга, руҳини эса ўзига боғлади. Инсон нафси (ан-нафс ул-инсония) илоҳий ишлардандир. У тупроққа хос паст жисмлардан (ал-ажсом ул-хасисат ул-арзия) олийроқ ва юксакроқдир. Аллоҳ айтади “Эй инсон, нафсингни тани, Раббингни танийсан” (Иъраф нафсака, йа Инсан, таъриф Раббака). Аллоҳнинг ўз бандаларига марҳамати

²³ Имом ал-Ғаззолий. Мизон ул-амал. Захоир ул-араб. Дор ул-маориф би-Миср, 1964. –С. 6.

инсон ҳажмининг кичиклигига қарамай унда бутун олам мўъжизалари (ажойиб кулл ул-олам) билан тенглашадиган мўъжизаларни жамлагани ҳисобланади. Инсон худди оламнинг кичик нусхаси (нусха мухтасира мин ҳайати-л-олам) кабидир. Буни инсон тафаккур қилиб, Аллоҳни илм орқали билишга етишмоғи учун қилгандир²⁴.

Ҳайвоний нафснинг икки қуввати бор:

1. Ҳаракатга келтирувчи (муҳаррика)

2. Идрок этувчи (мудрика)

Ҳаракатга келтирувчи (муҳаррика) нафс ҳам икки турга бўлинади:

1. **Ҳаракатни бажарувчи (Мубошира лил-ҳаракат)** – бу қувват асаб толаларида пайдо бўлиб, унинг вазифаси мушакларни ҳаракатга келтиришдир. У ундовчи ҳаракатнинг хизматкори саналади.
2. **Ҳаракатга ундовчи (Боиса лил-ҳаракат)** – ўз навбатида интилиш ва истак қуввати бўлиб, ҳаёлда пайдо бўлган нарсага бажарувчи ҳаракатни ишга солади. Ўз навбатида ҳаракатга ундовчи қувват икки қисмга бўлинади:
 1. **Истак қуввати (ал-қувват уш-шаҳвония)** – инсонни фойдали ва зарур нарсаларга ундайди. У буларнинг фойдасини лаззатга эриштиришида деб ўйлайди.
 2. **Ғазаб қуввати (ал-қувват ул-ғазабия)** – бу қувват ўз соҳибини унга зарар келтирадиган ёки мақсадига тўсиқлик қиладиган нарсани олиб ташлаш учун ҳаракатга ундайди.

Идрок этувчи (мудрика) қувват ҳам икки турга бўлинади:

1. Зоҳирий қувват (ал-қувват уз-зоҳира)

2. Ботиний қувват (ал-қувват ул-ботина)

Зоҳирий қувват беш ҳисдан (ал-ҳавос ул-хамса) иборат. Ғаззолий бу ҳақда тўхталиб ўтирмайди. Ботиний қувват ҳам бешта таркибий қисмдан иборат.

²⁴ Имом ал-Ғаззолий. Мизон ул-амал. Захоир ул-араб. Дор ул-маориф би-Миср, 1964. –С. 7.

1. Биринчиси хаёлий бўлиб, кўрилган нарсанинг сурати қолади, у жамловчи (ҳиссан муштарикан) деб аталади, чунки у бешта мудрика ҳис орқали англанган нарсани қабул қилади.
2. Иккинчиси ҳофиза қувват, яъни қабул қилинган суратни ўзида сақлайди. Чунки инсон суратни қабул қиладиган нарса уни сақлайдиган нарсадан фарқ қилади.
3. Учинчи қувват англоовчи қувватдир (ал-қувват ул-ваҳмия). Бу қувват аниқ бўлган нарсанинг ноаниқ маъносини (ғайра маҳсуса мин ал-маҳсусоти-л-жузъия) билади. У қўйга бўридан қочиш ва боласини яхши кўриш лозимлигини билдиради.
4. Тўртинчи қувват ҳис қилиб бўлмайдиган бу маъноларни худди иккинчиси суратни сақлагани каби сақлайди. У маъно-мазмунни сақлайди (ҳофиза лил-маъно) ва хотира (зокира) деб аталади.
5. Фикрлаш қуввати (ал-қувват ул-муфаккира) сурат ва маънолар сақланадиган маскан ўртасидаги мартаба бўлиб, у хаёлда мавжуд бўлган қисмларни ихтиёрига кўра бир-бирига боғлайди, баъзисидан эса айиради. У ҳаракат турини қўллаган ҳолда барча нарсани англайди, хаёлдаги нарсаларни бириктириб, ажратади.

Бу қувватлар инсон ва ҳайвонларда фақат фикрлаш қуввати (ал-муфаккира) ташқари бир хилда мавжуд. Ҳайвонларда инсондаги тафаккур қилиш қувватининг (қувват ул-мутафаккира) чегарасига етиб борадиган тасаввур (ал-мутахаййила) кучи бор.

Инсон нафсининг қуввати (қувват ун-нафси-л-инсония) икки қисмга бўлинади:

- 1. Билувчи қувват (қувват ул-олима)**
- 2. Фаолият кўрсатувчи қувват (қувват ул-омила)**

Уларнинг иккисини ақл деб номлаш мумкин, лекин уларнинг номи умумийдир. Чунки фаолият кўрсатувчи қувватни (ал-омила) ақл деб аташларининг сабаби у билувчи (ал-олима) қувватга хизмат қилиши

туфайлидир. Омила қуввати нафснинг кучи ва маъносидир. У ақл ва тафаккур белгилаб берган у ёки бу фаолиятни бажаришга инсон тана ҳаракатининг бошланиши ҳисобланади. Барча тана қувватлари бўйсундирилган ва итоат эттирилган бўлиши лозим, фақатгина фаолият қувватидан ташқари, чунки у (ал-омила) бирор бир таъсир остида бўлмаслиги зарур. Бошқа қувватлар эса ушбу қувват ишораси ва кўрсатмасига мувофиқ сокин туриши ва ҳаракатланиши лозим. Агар у бўйсунса, унда шаҳавот билан чекланган кўринишлар (хайъот) пайдо бўлади. Ушбу кўринишлар ёмон ахлоқ (ахлоқан радиъятан) деб аталади. Агар бошчилик қилса, унда фазилат ва яхши хулқ (хулқан ҳасанан) устун келади²⁵.

Нафс бешта ҳис билан билишдан баландроқдир, аммо уни ақл билан билиш мумкин. Бунга ундан сўнг қоладиган нарсалар ва амаллари далолат беради. У икки – ўзидан паст бўлган ва ўзидан юқори турган томонлар билан алоқага эга. Ҳар бир томон учун улар ўртасидаги алоқани бошқарадиган қувват мавжуд. Пастки томон билан алоқани бошқарадиган қувват – бу амалий қувват бўлиб, у тана ва унинг аъзоларини бошқаради. Назарий билувчи қувват эса нафсдан баландда турадиган томонга тааллуқли бўлиб, у билан боғланишга ва ундан фойда олишга мўлжаллангандир. Бу томон деганда, инсонлар нафсига Илмни қуйиш учун юборилган фаришталар назарда тугилади, чунки илмлар Аллоҳдан тўғридан тўғри келмайди. Яъни илм восита орқали ҳосил бўлади. Аллоҳ айтади: “Инсон Аллоҳ билан гаплашишга лойиқ эмас, илло ваҳий ва парда орқали бўлур. Ёхуд У элчи юборади” (Шуро, 42:51). Нафснинг икки томони, юзи бор: бири танага қараган бўлиб, тана ва истакларга (шаҳавот) бўйсунмай буйруқ бериши лозим. Бошқа томони эса олий ва юксак (ал-жанба аш-шарифа ал-олия) бўлиб, нафс ўша томондан доимо қабул қилиши, таъсирига тушиши лозим, чунки унда саодатнинг сабаблари

²⁵ Имом ал-Ғаззолий. Мизон ул-амал. Захоир ул-араб. Дор ул-маориф би-Миср, 1964. –С. 8.

мужассамдир. Ушбу назарий билувчи қувват (ал-қувват ан-назария ал-олима) умумий тушунчаларни, уларни жузъий ҳис (махсусат жузъия) этадиган қилувчи аъроз, белгиларга (ал-авориз) боғлиқ бўлмаган ҳолда қабул қилади.

Илмга нисбатан бу қувват **уч босқичга** бўлинади. Биринчиси, боланинг ёзишга бўлган муносабатига ўхшайди. Унда қобилият бўлсада, бу ҳаракатни қилишдан узоқдир. Иккинчи босқич, ўсиб улғайган ва баъзи нарсаларни англаётган болага ўхшайди. Бола сиёҳдон, қалам ва алоҳида ҳарфларни танийди, аммо уларни бирлаштириш қоидаларини билмайди. Учинчи босқич, касб этилган барча тушунчаларнинг амалиётда намоён бўлиши ҳисобланади. Улар инсонда сақланади, истаганида унга қайтади, қачон қайтса ҳам улардан яхши фойдалана олади. Бу моҳир котибнинг ҳозир ёзмаётган, аммо мукаммал ҳолатда бу ишга тайёр туришига ўхшайди.

Учинчи босқич охиргиси бўлишига қарамай, унда илмнинг кўплиги, шарафлиги ва пастлигига кўра бир қанча даражалари бор. Илм илоҳий илҳом билан ва ёки таълим, ёки тажриба орқали ҳосил бўлиши мумкин. Энг юқори босқич пайғамбарлар ва авлиёлар даражасидир, уларда сарфсиз ва меҳнатсиз, машаққатсиз ёки қисқа муддатда ҳақиқатлар кашф бўлади. Ана шу Аллоҳга бўлган қурб саодат ҳисобланади. Яқинликдан (қурб) сўнг бирлашиш (иттиҳод) келади. Шунинг учун улардан баъзилар: “Менга шарафлар бўлсин, қандай ҳам мен буюкман!” (Субҳоний, ма аъзаму шаъний), бирови: “Мен Ҳақман!” (Анал-Ҳақ) дейди. Бу ерда Ғаззолий авлиёлар Боязид Бистомий ва Мансур Халложни назарда тутаяпти.

Аллоҳнинг марҳамати яқинларига очикдир. Бу марҳамат илоҳий саховат натижаси бўлиб, уни қабул қилиш учун нафсни поклаш, уни ифлослик ва ахлатлардан тозалаш йўли орқали тайёргарлик керак. Бу худди рангбаранг сурат ёмон темир бўлагиде акс этиши кабидир. Аслида бунга сабаб темирнинг ёмон сифати, занглагани ва яхши сайқал

берилмаганида. Унинг усти зангдан тозаланиши, расво нарсалардан эса покланиши лозим. Инсон ҳам тўсиқни илоҳий раҳматдан эмас, балки ўзидан деб билиши керак. Шавқ ва рағбатни яққол ифодалаш учун Аллоҳ қуйидагича дейди: “Солиҳ бандаларим мен билан учрашишни соғиндилар (шавқ ул-аброр), менинг улар билан учрашиш истагим янада кучлироқдир”.

Нафс қувватларининг ўзаро бир-бири билан алоқаси тўғрисида

Абу Ҳомид Ғаззолий нафс қувватлари даражасига кўра фарқланишини айтади. Қувватларнинг баъзиси ўзидан ўзи яратилган, баъзиси бошқалари учун, баъзиси хизмат қилиши ва бошқалари эса уларга хизмат кўрсатилишлари учун яратилгандир. Инсон ҳайвонлар ва фаришталар ўртасидаги мартабани эгаллайди. Шу сабабли инсон қуввати ва сифатига кўра фарқланади: озиқланиши ва кўпайишига кўра у ўсимлик, ҳис қилиши ва ҳаракатланишига кўра ҳайвон, қомати ва суратига қаралса, деворга нақш этилган суратга ўхшайди. Аммо инсон ақл қуввати (қувват ул-ақл) ва нарсалар моҳиятини идрок этиш (дарку ҳақиқати-л-ашё) хусусиятига кўра яратилгандир. Агар инсон жамики қувватини илм олиш ва хайрли амаллар қилиш учун ишлатса, у фариштага ўхшайди. Улар билан бирга бўлишга ҳақли, фаришта ва авлиё (малакан ва раббонийян) деб аталишга лойиқ бўлади.

Кимки ўз қувватини вужуд истакларини (ал-лаззат ул-бадания) қондиришга сарфласа, ҳайвон каби еса, ҳайвон даражасига тушади ва буқа каби кутуради, чўчка каби очофат, ит каби ғазабли, туя каби нафратли, йўлбарс каби кибрли, тулки каби айёр бўлади ёки ушбу барча сифатларни исёнкор шайтон каби ўзида жамлайди.

Мутафаккир, агар назар солинса, қувватларнинг ичида ақл ҳаммасидан юқори туради, дейди. Улар ажойиб ҳолда бир-бирига хизмат қилади ва шундай яратилганки, Аллоҳ амрига қаршилиқ қилолмайди. Ақл бошқарувчи ҳукмдор, унга барча хизмат қилади, унинг вазири ва ходими

танани бошқарадиган амалий ақл (ал-ақл ул-амалий) ҳисобланади. Тана эса нафсининг воситаси ва уловидир (олат ун-нафс ва маркабуҳа). Ҳислар воситасида амалий ақл илмлар бошланиши англанади, унинг ёрдамида эса нарсаларнинг ҳақиқати ва моҳияти тўғрисида хулоса қилинади.

Амалий ақлга тасаввур (ваҳм) хизмат қилади. Ваҳмга икки қувват: бири унғача (қувва қаблаҳу), иккинчиси кейин (қувва баъдаҳу) хизматкордир. Кейинги қувват (қувва баъдаҳу) хулоса қилинган ва англанган нарсани хотирада сақлайди, унғача қувват (қувва қаблаҳу) эса барча ҳайвоний қувватлар (жамиъ ал-кува-л-ҳайвония) ҳисобланади. Булар орасида эса ҳаёл (мутаҳаййила) жой олган бўлиб, унга икки турли қувват хизмат қилади. Ундовчи қувватнинг (ал-қувва ар-рағбия аш-шавқия) вазифаси ҳаракатни бошлашдир, у ўз ҳаракатини эса таҳайюл ва фикрдан бошлайди. Тасвирни сақлайдиган қувват (ал-қувват ул-ҳофиза лис-сувар) умумий ҳисда (ал-ҳисс ул-муштарак) жойлашган бўлиб, тасвирларни синтез ва анализ (ат-тартиб ва ат-тафсил) қилиш орқали унга хизмат қилади. Бу қувватлар ҳам икки гуруҳ қувватларни бошқаради. Тасвирни сақлайдиган қувватга (ал-ҳофизалис-сувар) ҳисс муштарак хизмат қилиб, суратларни хотирада сақлагунига қадар кўтаради.

Истак қувватига (ал-қувва ан-нузуъия) ғазаб ва шаҳват хизмат қилади. Унга эса мушакларни бошқарадиган қувват ёрдам беради. бу ерда ҳайвоний қувватлар тугайди²⁶. Ҳайвоний қувватларга умуман ўсимликлар қуввати хизмат қилиб, улар учта: 1. Туғувчи (ал-муваллида), 2. Ўстирувчи (ал-мураббия), 3. Озиқлантирувчи (ал-ғозия).

Уларга эса тўртта қувват хизмат қилади: 1. Ўзига тортувчи (ал-жозиба), 2. Ушлаб турувчи (ал-мосика), 3. Ҳазм қилувчи (ал-ҳозима), 4. Чиқариб ташловчи (ад-дофиъа).

Иссиқлик (ал-ҳарорат), совуқлик (ал-бурудат), намлик (ар-рутубат) ва қуруқлик (ал-юбусат) ҳазм қилувчи, ўзига тортувчи, ушлаб турувчи ва

²⁶ Имом ал-Ғаззолий. Мизон ул-амал. Захоир ул-араб. Дор ул-маориф би-Миср, 1964. –С. 9.

чиқариб ташловчи қувватларга хизмат қилади ва бу танадаги охириги қувват даражасидир (охиру даражот ал-қува фил-ажсом).

Оиша р.а пайғамбар алайҳиссаломдан қуйидаги ҳадисни келтиради: “Инсон кўзлари текислик, унинг қулоқлари ўра, тили таржимон, қўллари қанот, оёқлари хабарчи, қалби эса подшоҳдир. Агар у (қалб) яхши бўлса, худди шундай унинг кўшинлари ҳам яхши бўлади”²⁷.

Ҳислар билан идрок этиб бўлмайдиган барча нарса ақл билан илоҳий изларни (яратилган махлуқотларни) ўрганиш орқали англанади. Худони мукаммал билиш учун унинг изларини чуқурроқ ўрганиш лозим. Илм олган инсон мартабаси ўзининг илм олмаган кишидан улугдир. Чунки у басират ва таҳқиқ воситасидан фойдаланмайди. Билиш масаласида авом ва билувчи кишилар (зави ал-басоир) орасидаги фарқ шунда. Зеро, олам ўзида кўпгина ажойиботларни – унинг махлуқотлари, асарлари, яратганлари ва ихтироларини жо қилган, нафс эса ушбу оламнинг бир бўлагидир (жузъу мин ажзаъи ал-олам). Бу оламнинг ҳар бир бўлаги ажойиботларга тўладир. Уларни ўрганадиган киши давомий ҳолда эътиқод зиёдалиги ва имон мустаҳкамлиги кўринишида фойда олади. шунинг учун Аллоҳ ўз сўзларида инсонни нафс тўғрисида, бу дунё ва Еру осмонлар мулки тўғрисида тафаккур қилишга ундайди.

Амалнинг илмга нисбатан муносабати ва унинг натижаси тўғрисида

Ғаззолийнинг фикрича, илм ва амалнинг саодатга олиб бориши тўғрисида сўфийлар ва бошқа гуруҳ назариётчи-тадқиқотчилари бир фикрга келганлар. Амалнинг барча кераксиз нарсалардан покланиш жараёнига таъсири ва илм олиш сари ҳаракати, яъни керакли нарсани олишга интилиш ва кераксиз нарсалардан қутулиш зарур нарсаларга жой бўшатишнинг шарти ҳисобланади. Шарт қилинган (ал-машрут) нарсанинг ўзи мақсаддир ва у шартдан кўра устундир. Ғаззолий бу ерда шундай мисолни келтиради:

²⁷ Имом ал-Ғаззолий. Мизон ул-амал. Захоир ул-араб. Дор ул-маориф би-Миср, 1964. –С. 10.

Масалан, кимдир касали туфайли туға олмайдиган аёл ҳомиладор бўлишини истаса, у икки ишни қилиши лозим: биринчиси, ҳомиладор бўлишга тўсқинлик қиладиган иллатни бартараф этиш, иккинчиси, бу касалликнинг олди олингандан сўнг уруғни солишдир (ийдоъ ун-нутфа). Бунда биринчиси иккинчисининг шарти ҳисобланади ва иккинчиси эса у интиладиган мақсаддир (ал-ғоят ул-матлуба).

Агар занг босган ойнани фараз қилсак, унинг ёрқинлигини ғубор қоплаган бўлади ва унда ашёлар акс этмайди. Ойнани мукаммал ҳолатга қайтариш ва тасвирларни борица акс эттириш қобилиятини тиклаш учун икки ишни қилиш лозим. Биринчиси, ойнани тозалаш ва сайқаллаш, иккинчиси, уни сурати акс этиши лозим бўлган нарсага йўналтириш. Худди шундай одам нафси (нафс ул-одамий) ҳақиқат томон юзланган ойна бўлишга тайёрдир. Улар худди бир нарсадек, аммо бошқа тарафдан улар ойна ва сурат каби фарқ қиладди. Ушбу хусусият инсон нафсини ҳайвон нафсидан фарқлайди. Ҳайвоний нафс инсонийдан паст даражада туради. Чунки инсондан ташқари барча ҳайвонлар бундай қувват ва қобилиятдан маҳрумдир. Бу худди ер ва дарахтлар тасвирларни акс этиш қобилиятига эга бўлмаганидек, улар учун ойна бўлолмайди. Бу қобилият доимо малоикаларда мавжуд. Соф, тиниқ сувда ҳам бу хусусият мавжуд, чунки у тасвирларни акс эттиради. Бу инсонда ҳам ҳаракат (бил-фиъл) сифатида эмас, қувват (бил-қувва) кўринишида мавжуддир.

Агар инсон ўз нафси билан курашса, малаклар даражасига кўтарилади ва агар чиркинликлар нафс ойнасида тўпланаверса, истак-шаҳватларига эргашса, қалби қорайиб, уни зулмат қоплайди ва унинг бу қобилиятлари тўлиқ йўқолади, у ҳайвон даражасига тушади ҳамда саодат ва комилликдан абадий маҳрум бўлади. Буни эса тузатишнинг имкони бўлмайди.

Шундай қилиб, амалнинг маъно-моҳияти истакларни (шаҳавот) синдириб, уни илоҳий олий томонга йўналтиришдан иборат. Нафсни унинг

паст, суфлий томони (бил-жанаба ас-софила) билан боғлайдиган нуқсон ва ёмон алоқалардан тозалаш лозим. Буни токи ушбу алоқалар йўқолгунча ёки ҳеч бўлмаганда заифлашгунча амалга ошириш керак. Сўнг нафсни илоҳий ҳақиқатларни ўрганишга йўналтириш зарур, шунда Аллоҳ томонидан пайғамбар ва авлиёларга юборилган юксак олий нарсалар (ал-умур уш-шарифа) юборилади.

Озгина кишилар агар табиий софликка эга бўлсалар, интилиш ва ижтиҳод билан мужтаҳидлар чегарасига етиб бориши мумкин. Нафснинг поклиги эса фитратнинг аввалида жуда катта фарқ қилади. Зеро, ҳаракат ҳам турлича бўлади, шу сабаб охиратдаги саодат ҳам даражасига кўра ҳар хил бўлади. Шунинг учун амал бу ички кураш ва кераксиз нарсалардан халос бўлишдир. Ботиний кураш йўлдан шиша бўлаклари, суяк ва тошларни олиб ташлаш кабидир. Хуллас, нафс саодати ва комиллиги илоҳий ишлар ҳақиқатини нақш қилишида бўлиб, бу фақат нафсни паст нарсалардан, нуқсон, шахват ва ғазабдан тозалашорқали мумкин. Бу эса ҳаракат ва хайрли амалларни қилиш орқали амалга ошади. Амал эса поклик учундир, комилликка эришишнинг шарти ҳам поклик ҳисобланади. Пайғамбар алайҳиссалом айтганидек, Ислом ҳам тозалик ва покликка қурилгандир.

Тасаввуфнинг илмга муносабати тўғрисида

Абу Ҳомид Ғаззолий барча олимлар амалларнинг мақсади ёмон сифатлардан қутулиш ва ёмон ахлоқдан нафсни поклаш деган фикрда яқдилдирлар дейди. Сўфийлар фикри бошқа назариётчилар ва аҳли илм фикридан фарқ қилиб, улар олимлар ишларнинг моҳияти (хақоик ул-умур) ҳақида ёзиб қолдирган илмларни олишга ва фанларни ўрганишга рағбатлантирмайдилар. Бироқ, мақсадга етишиш учун ёмон сифатлардан халос бўлишга ҳаракат қилиш, барча алоқаларни узиш ва илоҳга юзланиш керак деб ҳисоблайдилар. Қачон бу нарсa рўй берса, изловчига раҳмат тушади, илоҳий сирлар очилади (инкишоф) ва унга ҳақиқатлар зоҳир

бўлади. Бунинг учун фақат инсон ўзини сидқ, самимий ният билан ўзини тўлиқ поклаб тайёрлаши лозим.

Ғаззолий ўз ҳаётидан бир мисол келтиради: “Қачонки мен ушбу йўлдан сидқ билан юришни истаганимда, шогирдлари кўп бўлган бир сўфийдан Қуръонни доимий тиловат қилиш тўғрисида маслаҳат сўрадим. У буни менга ман этиб, деди: Бунга эришиш учун дунё ҳаёти билан барча алоқаларни узишинг керак, қалбинг аҳлинг, фарзандинг, молу давлатинг, ватанинг, илм олишга ва мансабга эга бўлишга боғланмаган бўлсин. Бу нарсалар борми ёки йўқми, муҳим бўлмайдиган ҳолатга эришиш лозим. Кейин бирор бир жойда (зовия) ўзинг билан ёлғиз қол, ибодатлардан фақат фарзлари ва мажбурийларини қолдир, қалбингни ўйлардан фориғ қилган ҳолда Аллоҳни зикр қилиб ўтир. Худди шундай биринчи амр, аввал фақат тилинг ила зикр қил, қалб ҳузури ва идрок қилган ҳолда тинмай “Аллоҳ, Аллоҳ” дегин, токи шундай ҳолатга етгинки, тилда зикрни такрорлашни тарк қилсанг ҳам, калималар тилингдан ўзидан ўзи оқиб чиқаётганини кўрасан. Сўнг токи тилнинг изи йўқолмагунича Уни зикр қилишни тўхтатма, шунда қалбинг ва нафсинг бу зикрни тилнинг ҳаракатисиз ҳам қилаётган ҳолда топасан. Сўнгга қалбингда шу лафзнинг маъносидан бошқа бирон нима олмагунича давом эт, ва хотирингга лафзнинг ҳарфлари, сўзнинг товушлари келмайди, аммо қалбингда доимий ва мустаҳкам ҳолда фақат маъно қолади. Ўша пайтгача сен танлаш имконига эгасан, ундан сўнг эса сенда ихтиёр йўқ. Фақат чалғитадиган васвасалар билан доимий курашиш қолади. Сўнг ихтиёрингдан узиласан, шунда сенда авлиёларга очилганидек футухот йўли билан зоҳир бўладиган нарсаларни (лима йазхуру мин футух) кутишдан бошқа чора қолмайди ва бу нарса пайғамбарларга очилган нарсаларнинг баъзисидир. У худди бир онли чакмоқдек бўлиб, узоқ давом этмайди, кейин қайтади, аммо кечикиши мумкин. Ва агар қайтса, доимий қолиши ёки бир лаҳзага келиши мумкин. Агар у доимий бўлса, унинг доимийлиги давом этиб, узлуксиз кетма-кет

келади, биргина кўриниш билан тугамайди. Авлиёуллоҳ манзиллари уларнинг хулқи ва ахлоқи тафовутига кўра саноксиздир”²⁸.

Сўфийларнинг йўли шундай, улар ҳамма нарсани фақат нафси поклаш ва жило беришга, сўнгра эса тайёргарлик кўриб, кутиб ўтиришга мужассам этганлар. Бироқ, назариётчилар ушбу усулни ва уни мақсадга олиб келишини инкор қилмайдилар, чунки бу кўпинча авлиё ва пайғамбарлар содир бўлган. Аммо улар бу йўлни эгри ҳисоблайдилар ва у доим ҳам мақсадга олиб бормади деб тахмин қиладилар. Уларнинг фикрига кўра барча алоқаларни биргина ҳаракат (ижтиҳод) билан узишнинг имкони йўқ. Агар бу қандайдир йўл билан содир бўлса ҳам, уни давом эттиришнинг умуман иложи йўқ, чунки шайтон васвасаси ва бузғунчи истаклар жуда яқин. Бу кураш (мужоҳада) давомида кайфият (мизож) бузилади, ақл айнийди, вужуд касалланади ва меланхолияга (молихулиё) олиб келади.

Агар нафс ҳақиқий далилланган илмлар (ал-улум ал-ҳақиқа ал-бурҳония) билан қаноат ҳосил қилмаса, хотирида хаёлот (фантазиялар) пайдо бўлади ва у уни нозил бўлган ҳақиқат деб ўйлайди. Қанча сўфийлар биргина хаёл асирлигида токи халос бўлгунларича ўн йиллаб қолганлар. Агар инсон аввал илмларни мукаммал эгаллаганида эди, ундан бирданига халос бўлган бўларди. Илм меъёрларини билиш (маърифат миъйар ал-илм) ва аниқ илмий далиллар (бароҳийн ал-улум ал-муфассила) орқали билимларни эгаллаш муҳимроқдир. Зеро, у нафси билишга ҳаракат қилиш мақсадга етказганидек, мақсадга тез олиб боради. Агар йўлга кирган солиқ (мурид) риёзат орқали тез самарага эришаман деса, у ҳақиқатдан йироқдир. Нафси ҳақиқий илмлар (ал-улум ал-ҳақиқа) билан бойитиш ва имкон қадар изланиб, ўрганиш лозим. Биринчи навбатда, ўзидан олдингилар нимага келган бўлсалар ўшани ўрганиш зарур. Шундан сўнг илоҳий масалаларни ўрганаётган олимларга кашф бўлмаган

²⁸ Имом ал-Ғаззолий. Мизон ул-амал. Захоир ул-араб. Дор ул-маориф би-Миср, 1964. –С. 12-13.

нарсаларга юзланиш керак, чунки одамларга очилмаган нарсалар кашф бўлган нарсаларга нисбатан кўпроқдир. Айнан шу масалада икки гуруҳнинг фикри фарқ қилади.

Тасаввур қилки, нафс илоҳий илмлар нақш қилинадиган жойдир (маҳаллу нақш ал-улум ал-илаҳия). Инсон учун икки йўл бордир: бири қалбга нақш солиш ва қалбни нақшни қабул қилишга тайёрлаш. Нақш бу ерда Сақланадиган ёзув (ал-лавҳ ул-махфуз) ва фаришталар илмидир, чунки улар ҳақиқий билимлар билан мунаққаш этиб безатилгандир. Инсон илми кўриб, ушлаб, ҳис қилиб бўладиган нақш эмас, аммо нақш сурати ақлдадир. Фақат маҳсусот (ҳислар этиладиган нарсалар) билан чекланадиган ва ундан юқори кўтарилмайдиган одамнинг паст нафси буларни инкор этади.

Икки йўлдан қайси бири тўғрироқ эканлиги ҳақида

Ғаззолий саодатга эришишнинг икки йўли борлигини гапириб, улардан қай бирини танлаш масаласида қарорга келиши ҳар бир кишининг шахсий иши эканлигини таъкидлайди. Бу қарор инсоннинг ҳоли ва эгаллаган мақомига кўра белгиланади. Мутафаккир бу масаладаги қарорни қатъиян салбий ёки ижобий дейиш хатодир, дейди. Аммо у турли кишилар ва ҳолатларга нисбатан фарқ қилиши лозим. Сулукни танлаган ҳар бир киши ўз ҳолини юксак ҳисоблайди. Лекин сўфийлар йўлидан юрмоқ афзалроқ, яъни доимий ибодат ва алоқаларни узиш йўлидан бормоқликдир. Чунки нафснинг ҳақиқий хусусиятига айланадиган билимларни ўзлаштириш қийин ва ёшликда осон эришилади. Ёшликда олинган илм тошга ўйилган нақш кабидир. Қариларни ўргатиш эса қийин.

Акобирларнинг биридан сўрадилар: “Биров қарилигида илм олишни истаса, нима қилиши керак?”. У деди: “Мисхни ювгин, мумкин оқариб қолар”. Мисх – дағал ва жигарранг мато. Бундан хулоса чиқадики, кўпгина одамлар учун хайрли ишлар билан шуғулланиш ва илмда эса иш учун керак бўладигани билан чекланиш яхшироқ. Чунки улар ёшликларида

илмга эътибор бермайдилар. Агар ўсмир ёшлигида бунга эътибор берса, унинг характери ва ақлига (табъ ва зако) қараш лозим. Агар у ақл билан мушоҳада қилинадиган ҳақиқатларни (ал-ҳақоиқ ал-ақлия ад-дақиқа) қабул қилишга қодир бўлмаса, у ҳам амалий ишлар билан шуғулланиши лозим. Чунки унинг назарий илмлар (ал-улум ун-назария) билан шуғулланишининг фойдаси бўлмайди. Бундайлар эса кўпдир.

Агар ёш ўсмир ақлли ва илм олишга қобилиятли бўлса, агар у ўз юрти ва асридаги назарий илмларда мустақил эмас экан, у ўзидан олдин ўтганларга тақлид қилиш мартабасидан юқори туради. Унга ҳам иш билан шуғулланиш яхшироқдир. Зеро, устозсиз илм олиш имконсиз, чунки бир кишининг қуввати узоқ муддат давомида оз нарсага етади. Шунинг учун илмни ёшликда олиш керак. Бунинг учун у илмда мустақил бўлган олимни топиши, у олим нафақат ташқи томондан, балки моҳиятига кўра илмда мустақил бўлиши лозим. Кўр ва унинг издошларига эргашишда яхшилик йўқ.

Ёшлигида турли илмларни ўрганган, сўнг сўфийларга мурожаат қилган киши икки йўлдан боришга тайёр. У аввал таълим олиш йўлидан бориши ва инсонда жо қилинган қувватга таянган ҳолда илм олиши зарур. Бунга эса олдингилардан олинган билим кифоя қилади. Агар у имкон қадар илмларни олиб бўлганидан сўнг, одамлардан узлатга чекиниш, дунёдан воз кечиш ва Аллоҳга юзланишни танлаши мумкин. Эҳтимол, бу унга тариқат соликларидан яширинган нарсаларга йўл очиши мумкин, дейди Ғаззолий.

Инсонларнинг аксариятига амал билан шуғулланиш яхшироқ деган хулоса чиқади. Амалдан амалий илм чиқади, бу эса ишларнинг қанақалигини билишга ёрдам беради. Зеро, амалий илм амалдан устун эмас, ҳатто пастда туради, чунки улар учун мўлжалланган бўлиб, бошқа илмдан фарқ қилади. У илмда эса асосийси Аллоҳ, фаришталари, китоблари, пайғамбарлари, нафс илми ва унинг сифатлари, Ер ва самолар

подшоҳлиги ҳамда бошқалар маълум бўлади. Булар назарий илмлардир (ал-улум ун-назария), амалий илмлар (ал-улум ул-амалия) эмас. Амалий илмлар хайрли ишларни қилишда фойдали бўлсада, тўғридан тўғри эмас. Кўпчилик одамлар учун ҳақиқат амалда яширинган бўлгани учун, пайғамбар а.с. ҳатто ҳожатга кириш ва ювинишни одамларга ўргатган. Аммо назарий илмларга тегишли бўлган нарсалар – Аллоҳнинг сифатлари тўғрисида батафсил тўхтамаган, умумлаштириб гапирган.

Сўнгра Муҳаммад алайҳиссалом илмнинг улуғлиги ва амалдан кўра шарафлироқ эканлиги ҳақида гапирган. Унга мисол тариқасида шу сўзларни келтириш мумкин: “Бир соат тафаккур қилиш бир йил ибодатдан яхшироқ”, “Олимнинг обиддан кўра фазилатининг устунлиги Бадр кечасидаги ойнинг фазли кабидир”. Амалдан устун бўлган бу илмлар қуйидагича бўлади: амаллар қандай бўлиши тўғрисида, масалан, фикҳ ва ақоид ёки бошқа бирор илм тури бўлиши мумкин. Юқорида зикр этилганларни икки сабабдан хато тушунмаслик лозим. Биринчиси, олимнинг обиддан устунлиги, лекин обид ибодат тўғрисида илми бўлиши зарур, акс ҳолда у фосиқ ва бузуқ одам бўлади. Иккинчиси, ибодат тўғрисидаги илм амалдан шарафли бўлмайди, чунки амалий илм мақсад эмас, балки амаллар учун мўлжаллангандир. Бошқа нарса учун мўлжалланган нарса эса, ундан устун ва шарафли бўлолмайди.

Жаннатга олиб борувчи илм ва амаллар тўғрисида

Ғаззолий илмларнинг ҳар хил бўлиши ва уларнинг ҳаммаси ҳам фойдали бўлмаслигига эътиборни қаратади. Илмлар икки қисмга: амалий ва назарийга бўлинади.

Назарий билимлар кўп ва улар турли мамлакатлар, асрлар ва миллатларда фарқ қилади, улар нафсда асрлар оша абадий қолмайди. Бу илмлардан инсонга нафсининг камолга эришишига ёрдам берадигани керак, токи у ўзидаги ажойиблик ва гўзалликдан абадий қувониб, бахтиёр бўлсин. Бу илмга тил ва товушлар тўғрисидаги илмлар, грамматика, наҳв,

шеърият, лексикология кирмайди. Инсон буларни асосий мақсадга эришиш воситаси ўлароқ ўрганса бўлади. Асосий мақсад эса ҳақиқий илмларни эгаллашдир. Энг муҳим мақсад – фаришталар тўғрисидаги илм, чунки улар худо ва пайғамбарлар ўртасидаги боғловчи воситадир. Шунингдек, пайғамбарлик (нубувват) ва пайғамбарлар ҳақида билиш ҳам муҳим, чунки улар халқ ва фаришталар ўртасидаги восита. Худди шу тартибда охириги назарий илмга қадар давом этади. Ҳар бир илм бошқасига этади, шунинг учун жуда кўп фасл ва қисмлар вужудга келади.

Иккинчи қисм амалий билимлар бўлиб, улар учта:

1. Инсон нафси, унинг сифатлари ва ахлоқи, риёзат, ҳавойи истаклар билан курашиш тўғрисидаги илм.

2. Аҳлу оиласи, фарзандлар, хизматкорлар билан қандай муомала қилиш тўғрисидаги илм. Уларни ҳам тана қувватини ғазаб ва истаклар билан курашиш учун бошқаргандек бошқариш зарур.

3. Илми сиёсат, яъни мамлакат ёки бирор жойнинг аҳолисини бошқариш тўғрисидаги илм. Бу учун асосан фикҳ, ҳуқуқ илми керак бўлади.

Ушбу уч илмдан энг асосийси нафс ва вужудни бошқариш, шунингдек, адолатни тутиш ҳисобланади. Агар ҳамма нарса мувозанатга келиб, адолат қарор топса, бу узоқдаги раъиятга ёйилади, яъни аҳли, фарзанди ва юрт аҳолисига тарқалади. Худди шу каби ҳамма ўз қўл остидагиларига масъулдир. Бундан ташқари ҳамма нарса нурнинг қуёшдан, соянинг дарахтдан эканлигига ўхшайди. Агар соя солувчи эгри бўлса, қандай қилиб соя тўғри бўлсин? Агар инсон нафсини бошқаролмаса ва ўзини тийиб, чекламаса, қандай қилиб бошқаларни бошқара олади? Амалий илмлар мажмуаси шулардир.

Ғаззолий устида ишланиши лозим бўлган бир нечта қувватлар мавжуд дейди. Улар учта:

1. Тафаккур қуввати (қувват ут-тафаккур)

2. Истақ қуввати (қувват уш-шаҳва)

3. Ғазаб қуввати (қувват ул-ғазаб)

Тафаккур қуввати тарбияланса, доношмандликка эришилади. У инсонга ҳақиқатни ёлғондан, амаллардаги гўзал ва хунук нарсаларни ажратишга ёрдам беради.

Иккинчи қувват истақлар, яъни шаҳавот бўлиб, уни тузатиш ва ислоҳ этиш билан иффат ҳосил бўлади. Нафс фаҳш ва гуноҳлардан сақланади, раҳм-шафқат ва мақтовга лойиқ фазилатлар томон интилади.

Учинчи қувват – ғазаб, уни бўйсундириш ва ислоҳ қилиш мулоҳазакорлик ва мулойимликка (ҳилм) олиб келади, бунда инсон ғазабини жиловлаб, уни тарқалиб кетишига йўл қўймайди, шунингдек, шижоатни пайдо қилади, бунда одам нафсининг очкўз ва кўрқоқ бўлишига йўл қўймайди ва бу икки сифат Қуръон томонидан қораланади. Инсон қачонки бу уч қувватни тузатса, уларни керакли даража ва чегарада бошқарса, икки қувват учинчи, яъни тафаккур қувватига бўйсунса, барча нарса адолат ҳосил бўлади. Айнан шундай адл ва мувозанат асосида ер ва фалаклар ўрнатилгандир.

Ғаззолий буларнинг барчаси шариат фазилати (макорим уш-шариат), нафснинг поклиги (тахорат ун-нафс) ва хулқнинг гўзаллиги (ҳасан ул-хулқи-л-маҳмуд) жамланмаси дейди. Расуллоҳ айтади: “Ҳаммадан кўп ораларингиздан ахлоқи энг яхши, бошқаларга ғамхўр қиладиган, суйган ва суюкли бўлганларингизни яхши кўраман”. Барча яхши сифатларга мана шу уч қувватни тузатиш орқали эришилади. Илоҳий илм (ал-илм ул-яқин) ва ҳақиқий донолик (ал-ҳикмат ул-ҳақиқа) фикр қувватини ислоҳ (би-ислоҳ қувват ал-фикр) қилмасдан туриб ҳосил бўлмайди. Пайғамбар мол билан курашиш (мужоҳада) деганда, иффат ва саховатга ишора қилди. Иккаласининг ёрдамида шаҳват ислоҳ этилади. Нафс билан курашмоқ деганда, шижоат ва ҳилмга далолат қилди. Уларнинг ёрдамида қизиққонлик, жаҳл (ҳамият) ислоҳ қилинади. Аллоҳ бунга ишора қилиб,

айтади: “Кечиримли бўл, яхшиликка буюр ва жоҳиллардан юз ўгир” (Аъроф, 7:199).

Ўзига зулм қилган кишини кечирмоқлик шижоат ва мулойимликнинг энг чўққиси (нихоя), бермаган кишига эса бериш олийҳимматликнинг чўққисидир ва алоқани узган киши билан муносабатни давом эттириш раҳмдилликнинг (ал-иҳсон) чўққисидир.

Ушбу ўзаро тортишадиган қувватлар билан бирга нафснинг нимага ўхшаши тўғрисида

Вужуддаги инсон нафси худди ўз шаҳри ва мамлакатадаги волий (ҳукмдор) кабидир. Унинг танага бўйсунадиган қуввати ва қисмлари ишчи ва ҳунармандлар кабидир. Ақл қуввати эса насихат берадиган маслаҳатчи ва оқил вазирга ўхшайди. Шаҳват озиқ-оқат олиб келадиган ёмон қул кабидир. Қизиққонлик (ҳамият) ҳоким миршаблигининг бошлиғи кабидир. Овқат олиб келадиган қул эса маккор ва пасташ ёлғончи бўлиб, насихатгўй суратида келади. Аммо унинг насихатлари остида даволаниши қийин бўлган касаллик яширин ва энг катта ёвузлик бу вазирга пешхезлик қилишдир. У бир соат ҳам тўхтамасдан, вазир билан доимий тортишади.

Агар ҳукмдор ўз мамлакатада барча ишларида вазир билан маслаҳатлашиб, ярамас ва қабих қулнинг маслаҳатига эътибор бермаса, унинг кўрсатмасига тескари ишни қилиб, миршаблар бошлиғини ўзига бўйсундириб, вазирига қулоқ тутишга мажбур қилса, қабих қул ва унинг тарафдорларига қарши берилган буйруқларни бажаришга йўналтирса, бу разил қул бўйсундирилиб, бошқарилади. Шунда унинг мулкида барча ишлар тартибга тушади ва адолат ўрнатилишига тайёр туради.

Шунинг учун нафс ақлдан ёрдам сўраганида, қизиққон ғазабини истакларини бошқарадиган қилади. Бошқа пайт ақлдан ғазабнинг мағрурлиги ва кибрини шаҳватни жалб қилиб, секин-аста ундан фойдаланган ҳолда пасайтириш мақсадида ёрдам сўраб мурожаат қилади. Баъзан шаҳватни сўндириш ва ғазаб ҳамда қизиққонлик орқали бошқариш

учун ёрдам сўрайди, шунда инсоний қувватлар мувозанатга келади, адл ўрнатилади ва ахлоқ яхшиланади. Аллоҳ бу йўлдан қайтган одамлар ҳақида шундай деган: “...ва ҳавои нафсига эргашди. Бас, унинг мисоли худди бир итга ўхшайди” (Аъроф, 7:176). Нафсу ҳавосини енгган кишига эса, жаннат ваъда қилинади.

Баъзи бир гуруҳлар ҳисоблаганидек, мақсад ғазабни бўйсундириб, уни бутунлай ҳалок қилиш ва шахватни сўндириб, борлиғи билан йўқ қилишда эмас, балки уларни чеклаб, бошқаришдадир, чунки ақл ғазабсиз тарбиялай олмайди, у фақат ҳақиқатни кўрсата олади ва у қувватлардан энг олийжанобидир. Шу қувват сабабидан инсон Аллоҳнинг Ердаги ўринбосари (халифа) бўлди. Лекин у фойда нимада эканлигини кўрсатувчи табибга ўхшайди, агар инсон шахватни итоат эттирадиган ва ақлга хизмат қиладиган ғазаб ҳамда қизиққонлик ёрдамидан фойдаланмаса, унинг кўрсатмалари фойда келтирмайди. Шунинг учун ҳамиятсиз кишида ақл фазилати кўринмайди. Бироқ, у бўйсундирилган ва фақат ақл ишорасига кўра юзага келиши лозим. Худди шундай шахват ҳам, уни ушлаб туриш ва жимоъдан тийилиш қийин, бу авлод давом этишига сабаб бўладиган кўпайишни тўхтатиб қўяди. Овқатдан воз кечиш ҳам қийин, чунки бу инсоннинг мавжудлигини тўхтатиб қўйиши мумкин. Бироқ, у таомнинг ортиқчалигидан сақланиши керак, овқат емакдан мақсад бу жараёндан лаззатланиш эмас, балки илм олиш ва хайрли амалларни қилиш учун қувватни тўлдириш бўлиши лозим.

Инсон моҳиятига кўра буюк ва ҳажмига кўра кичик қилиб яратилган. Унинг танаси – шаҳар, ақли эса уни бошқарадиган – ҳукмдор каби. Унинг ташқи ва ички ҳислардан (ал-ҳавос уз-зоҳира ва ал-ботина) бўлган ақл қуввати (ал-қувват ул-мудрика) кўшини, тана аъзолари ва органлари фуқароларидир. Ёмонликни буюрувчи нафс (ан-нафс ул-аммора бис-суийъ), яъни шахват билан ғазаб, худди унинг мамлакатини босиб олиб, фуқароларини ўлдирмоқчи бўлган душманга ўхшайди. Инсон танаси

чегара каби, нафси эса унинг қўриқчиси каби туради. Агар инсон ўз душмани билан кураш олиб бориб, уни асирга олса ва бўйсундирса, ҳамма унга ҳамду сано айтиб, мақтайди, у Аллоҳга қайтган ҳисобланади.

Агар инсон ўз чегараси ва фуқароларини йўқотса, уни ёмон сўзлар билан эслайдилар ва бунинг учун у Аллоҳ Таолони учратганда жазо олади. Нафс билан бу кураш қувонч олиб келади ва руҳга озиқ бўлади. Ҳақиқатда буни амалга ошириш руҳни суғуриб олишдир. Буни фақат нафсидан шаҳватларни тарк этишни талаб қиладиган кишигина билади. Шунинг учун ҳам саҳобалар нафс билан курашни катта жиҳод деб атаганлар. Ҳадисда ҳам: “Душманларини жангда тез-тез мағлуб этадиган киши кучли эмас, балки ғазаби чиққанда ўзини ушлаб турган киши кучлидир” дейилади.

Яна бир мисол, ақл отлиқ овчига ўхшайди. Шаҳват унинг оти, ғазаб унинг ити кабидир, агар овчи тажрибали, оти итоаткор, ити тарбияланган, ўргатилган ва айтганни қиладиган бўлса, у муваффақиятга эришади. Агар ўзи аҳмоқ, оти қайсар, ити сержаҳл бўлса, от унинг йўриғига юрмайди, ит унинг ишорасига итоат билан югурмайди ва бу овчи истагига етишиш тугул ҳалок бўлишга лойиқдир.

III. НАФСНИНГ ДАРАЖАЛАРИ ВА АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТЛАР

Ҳаво билан курашда нафснинг даражалари ва ақл билан истаклар ўртасидаги фарқ тўғрисида

Ғаззолий инсонда орзу-истаклар (ҳаво) билан курашда уч ҳолат мавжуд дейди. Биринчиси, ҳаво инсон устидан ғолиб келиб, уни бошқаради ва у унга қарши тура олмайди. Бу иш аксарият одамлар билан содир бўлади. Кимки, тана истакларига интилса ва ўз хоҳишларига эргашса, ҳавосини илоҳга айлантиради.

Иккинчиси, тинимсиз уруш ва рақобат давом этса, баъзида инсон ва баъзан эса ҳавонинг қўли баланд келса, у доимий жиҳод олиб борувчи

кишидир. Агар бу пайтда уни ўлим олиб кетса, у шаҳид бўлади. Бу пайғамбарлар ва авлиёлардан ташқари одамлар учун энг олий даражадир (ар-рутбат ул-улйа).

Учинчиси, инсон бутунлай ҳавосининг устидан ғалаба қозонади ва уни шундай бошқарадики, ҳаво ҳеч қачон ғолиб бўлолмайди. Бу катта мукофот, ҳақиқий неъмат ва ҳаққоний хурлик, қулликдан озод бўлишдир.

Ҳозирда бу кўпчилик ортга чекинадиган жойдир, чунки қанча инсонлар шу даражага етдим деб ўйлайдилар, ҳақиқатда эса шайтонга мурид бўладилар, чунки у ўз нафс истакларига эргашади, лекин мақсадини дин учун деб оқлайди. Ғаззолий: “Ҳатто шундай кишиларни кўрдим, улар ваъз ўқиб, ҳукм чиқарардилар ва одамларга насихат қилардилар, аслида эса ўз хоҳиш-истакларига хизмат қилардилар. Бироқ, улар ўзларини дин ва савоб талабида ҳаракат қилаяпмиз, ўзларининг ҳаракатини шариатнинг бир қисми деб ўйлардилар. Бу энг катта аҳмоқлик ва кибрдир”²⁹ деган. Ҳақиқатни фақат бир йўл билан билиш мумкин, яъни устоз ёрдамида. Бу устоз одамлар томонидан қабул қилиниши учун эмас, балки Аллоҳ йўлида насихат қилади, унинг мақсади одамларни Аллоҳга даъват қилишдир. Унинг аломати, агар ёнида ўзидан кўра яхшироқ воиз ўтирса, у воиз машхур, илми зиёда, нутқи ёқимли ва уни одамлар ўзидан кўра яхшироқ қабул қилишса, у хурсанд бўлади ва Аллоҳга уни бу вазифадан бошқа кишининг ёрдамида халос қилгани учун шукроналик келтиради. Бу одам эса бу вазифани ундан кўра яхшироқ уддалайди. Бу худди кофир билан урушиб, уни ўлдиришга буюрилган кишига ўхшайди, аммо чақмоқ чақиб кофирни ёндиради ва у одам урушишдан қутулади. Албатта, у хурсанд бўлади ва Аллоҳга шукрона келтиради. Бу ҳолат авлиёлар билан содир бўлади ва бунинг белгиларидан бири уларнинг ҳар соатда эҳтиёткор бўлиши ва Абу Бакр Сиддиқдан ривоят қилинганидек, улар очиқ-ойдин:

²⁹ Имом ал-Ғаззолий. Мизон ул-амал. Захоир ул-араб. Дор ул-маориф би-Миср, 1964. –С. 18.

“Мени ўлдиринглар, чунки сизлардан яхшиларингиз эмасман” деб хитоб қиладилар.

Бир нарсани билиш керак, ақл кўпинча оқибати нуқтаи назаридан яхшироқ нарсага ишора қилади. Эҳтимол, унда кулфат ва машаққат бўлиши мумкин ва ақлга паришонлик пайтида мурожаат қилиш лозим. Агар бирор масалани ҳал қилаётганда, инсон икки ечимдан қайси бири тўғрилигини билмаса, унда истаганини эмас, балки ўзига ёқмаганини танлаши зарур. Чунки кўпчилик одамлар ўзларининг хуш кўрмайдиган, ёқтирмайдиган нарсаларида (ал-кароҳат) шундайдир. Расулуллоҳ айтганидек: “Жаннат хуш кўрилмайдиган нарсалар билан ўралган, аммо дўзах шаҳват билан ўралгандир”. Аллоҳ ҳам айтади: “Агар уларни ёқтирмасангиз, шоядки, Аллоҳ сиз ёқтирмаган нарсада кўпгина яхшиликларни қилса” (Нисо, 4:19).

Агар инсон қулайлик ва роҳатни танласа, у қийинчиликлардан йироқда бўлишни истайди, ўша пайтнинг ўзида яхши шароитни хоҳлайди. Бу пайтда у нафсини айблаши лозим, чунки бирон нарсага муҳаббат қўйиш, боғланиш инсонни кўр ва кар қилади. Инсон ақли кўрсатган нарсада ибодат ва истихорага³⁰, токи унинг қалбига ҳақиқат очилмагунича юзланиши лозим. кўп ҳолларда ҳавойи нафс инсонни ўйлаб топилган баҳоналар билан чалғитади, ақл эса ҳақиқий далиллар (ал-хужаж ул-ҳақиқия) билан бошқаради.

Хунук инсонга ошиқ бўлган ёки мазали бўлмаган таомни ейдиган киши буни одатига кўра яхши кўради. Бунга қайтар экан, у одам буларни безаб кўрсатиш учун сабаблар топа бошлайди. Бунга эса ақл исён кўтариб, уларнинг сохта ва ўйлаб топилганини таъкидлай бошлайди. Умуман олганда, бу ҳақиқатни англаш учун илоҳий фикр равшанлиги (ан-нур ул-

³⁰ Истихора – қийин аҳволда ёки бирор нарсада қарор қабул қилишда Аллоҳга тўғри йўлни кўрсатишни сўраб мурожаат қилиш.

илаҳий) ва самовий ёрдам (таъйид ус-самовий) керак бўлади. Шунинг учун инсон паришонлик (мазонн ул-хайрат) ҳолатида Аллоҳга юзланиши лозим.

Баъзи тасаввуф олимлари айтадиларки, ақл ҳозирда оғриқ ва келажакда фойда келтиради, ҳаво, истак эса ҳозирда лаззатга ва келажакда оғир оқибатларга (ал-вахим) мойил бўлади. Уларнинг ўртасида тортишув бошланади ва улар ҳукм чиқариш учун инсондаги бошқарадиган қувватга (ал-қувват ул-мудаббира ал-муфаккира) мурожаат қиладилар. Аллоҳ нури ақлнинг нусрати ва юксалишига интилади, шайтон ва унинг шериклари васвасаси ҳавойи нафснинг ғалабасини қўллашга шошилади. Улар ўртасида жанг бошланади. Агар инсондаги бошқарувчи қувват (ал-қувват ул-мудаббира) шайтон ва унинг малайлари фирқасидан бўлса, ҳақиқат нуридан (нур ул-ҳаққ) айрилади, келажакдаги фойдани кўролмайди ва бир лаҳзалик лаззат билан алданиб, унга қанот қоқиб интилади, Аллоҳнинг авлиёлари эса ғалаба қозонади. Агар киши Аллоҳ ва авлиёлари фирқасидан бўлса, илоҳий нур ёрдамида тўғри йўлни кўради, ўткинчи ҳайтга эътибор бермайди ва абадий ҳаётга интилади. Аллоҳ имон келтирганларни зулматдан нурга чиқаради. Ақл гўзал дарахтга, ҳаво эса хунук дарахтга ўхшайди. Аллоҳ Иброҳим сурасида яхши сўзни гўзал дарахт кабидир дейди (Иброҳим, 14:24).

Ушбу икки рақиб, Аллоҳнинг дўстлари ва шайтоннинг ёрдамчиларидан иборат қўшинлар саф тортиб, улар ўртасида жанг бошланганда, ягона йўл шайтондан ҳимоя қилишни илтижо қилиб, Аллоҳга мурожаат қилишдир.

Ғаззолий шахват ва ҳаво ўртасидаги фарқни қуйидагича тушунтиради. Ҳаво қораланадиган ва шахват мақтовга лойиқ қувватлардандир. Мақтовга лойиқ қувват Аллоҳнинг ишларидан бўлиб, бу қувват инсон нафси унинг ёрдамида танага хайрли бўладиган нарсага интилиши ёки вужудини давом этиши (яшаши) ва наслини давом эттириши ҳамда уларни биргаликда ислоҳ қилиши учун яратилгандир.

Қораланадиган қувват ёмонликка буюрадиган нафсининг (ан-нафс ул-аммора бис-суъи) ишларидан. Бу ундаги жо этилган жисмоний лаззат (ал-лаззат ул-бадания) туфайли яхши кўришидир. Агар бу шахват ғалаба қилса, ҳаво деб аталади. Чунки у ўзи билан фикрни олиб келади ва уни буйруқларига узоқроқ бўйсунитишига интилади. Фикр эса ақл ва шахват ўртасида сарсон бўлади. Агар фикр ақлга хизмат қилса, у юксалади, шарафланади ва яхши амалларни пайдо қилади. Агар у шахват томонига ўтса, тубанлашади, энг пастга қулайди (асфал ус-софилин) ва қабих ишларни вужудга келтиради.

Хулқни ўзгартириш имконияти тўғрисида

Ғаззолийнинг таъкидлашича, баъзи бир адашган фирқалар хулқ (инсон характери) туғма сифат бўлгани учун ўзгармайди деб ҳисоблайдилар ва бунга пайғамбар а.с.га тегишли “Аллоҳ яратишни яқунлади” деган сўзини келтирадилар. Улар хулқни ўзгартириш истагини Аллоҳ яратган нарсани ўзгартиришга бўлган интилиш ҳаракатга келтиради деб ўйлайдилар ва расулуллоҳнинг “Ахлоқларингизни яхшиланглар” деган сўзларини унутадилар.

Зеро, иш-ҳаракат ахлоқнинг натижасидир. Бу худди пастга қулаш табиий оғирлик натижасига ўхшайди. Инсон ақли бошқарадиган ахлоқнинг ўзгаришини қандай инкор қилиш мумкин? Агар йиртқич ва ёввойи ҳайвонни ўргатиб, унинг хулқини ўзгартириш имконияти мавжуд экан ва улар хонаки бўлар экан, ит тишламайдиган бўлиб, ўргатиларкан, от асовдан итоаткор жониворга айланаркан, буларнинг бари хулқнинг ўзгаришидир.

Аллоҳ яратган барча нарсалар иккига бўлинади. Биринчиси, инсон таъсир ўтказа олмайдиган нарсалар – осмон, юлдузлар, тана аъзолари ва қисмлари ва ҳоказо. Иккинчиси, ўзгариш ва мукаммал бўлиш имкониятига эга қилиб яратилган нарсалар. Аммо уни тарбия қилиш ва ривожлантириш шарт қилинган. Унинг тарбияси баъзан танловга (ал-ихтиёр) боғлиқ

бўлади. Масалан, хурмо данаги экилса ва парвариш қилинса, яъни тарбияланса, у пальма ёки олма бўлиб ўсмайди. Худди шундай инсон ҳам бу дунёда нафсидаги ғазаб ва шаҳватдан тўлиқ қутулолмайди. Инсон бундан ожиздир, аммо буларнинг икковидан қутулишни истаса, риёзат ва мужоҳада билан бўйсундирса, уни бошқара олади. Қачон инсон бу ишни қилишни хоҳласа, бу унинг саодат ва нажотга эришишининг шартига айланади.

Хулқнинг жиҳатлари турлича, инсон баъзиси тез (сариъат ул-қубул) ва баъзиси секин (батиъат ул-қубул) қабул қилади. Бунинг икки сабаби мавжуд. Биринчиси, мавжудликда илгарилардан бўлиш, чунки шаҳват қуввати, ғазаб қуввати ва тафаккур қуввати инсонда мавжуддир. Аммо ҳаммасидан ҳам ўзгариши энг қийини инсондаги шаҳват қуввати саналади, чунки у инсон вужудидаги энг қадимги қувватдир ва у энг мустаҳкам ва ёпишқоқ бўлиб, ҳайвонларда пайдо бўлгунга қадар, инсонга аввалдан жойлаштирилган эди (мааху фи аввали-л-амр). Ундан кейин ҳамият ва ғазаб қуввати келади. Тафаккур қуввати энг охирида келади. Бу хулқнинг бирор бир жиҳати уни кўп маротаба қўллаш (касрат ул-амал), унга бўйсунуш ҳамда унинг яхши ва ёқимли (ҳасанан ва марзийян) эканлигига эътиқод қилиш билан изоҳланади. Унга нисбатан инсонлар тўрт даражага бўлинади:

1. Лоқайд одам (ал-инсон ал-ғафал). У ҳақни ботилдан, чиройлини хунугидан ажратолмайди, лаззатларга эргашган ҳолда эътиқоддан айрилади ва ўз шаҳватини мустаҳкамлай олмайди. Бундай кишилар осон даволанади, улар муршид таълими ва нафсидаги рағбатга муҳтождирлар, шунинг сабабидан улар устозга эргашиб, хулқларини қисқа вақтда яхшилайдилар.
2. Қабиҳликнинг ёмонлигини таниган, лекин яхшилик (ал-амал ус-солих) қилишга ўрганмаган киши. Унга ёмон амаллари чиройли кўринади ва шаҳватига эргашган ҳолда, ўз фикрининг ҳақлигига

қулоқ тутмай уларни қилади. Бу одам билан иш қийинроқдир, унинг касаллиги оғир. У икки ишни қилиши: биринчиси, унда мустақамланган фасод ишларга бўлган одатлардан қутулиши; иккинчиси, нафсини унинг зиддига, яъни тескарисини қилишга қаратиши лозим. Уни тарбиялаш ва тузатиш мумкин, у риёзатни қабул қила олади. Фақат у бу ишга жиддий киришиши шарти билан амалга ошиши мумкин.

3. Бу одам ёмон хулқлар (ал-ахлоқ ул-қабиҳа) бўлиши керак ва маъқул (ал-вожиба ал-мустаҳсина), улар ҳақиқат ва гўзаллик (ҳаққ ва жамил) деб ишонади. У шунда тарбия топган, бу одамни қарийб даволаб бўлмайди. У солиҳ бўлади деб умид қилмаслик керак, чунки унинг залолатга кетиш сабаблари жуда кўп.
4. Бузуқ эътиқодда (ал-иътиқод ул-фосид) ўсган ва уни амалда қўллашда тарбия топган киши. У хайрни ёмонликнинг кўплигида ва инсонларнинг ҳалокатида кўради. У бундан фахрланади ва бу унинг кадр-қимматини кўтаради деб ўйлайди. Бу энг қийин даража бўлиб, у ҳақда шундай дейилган: “Бўрини тузатиш ва уни итоаткор қилиб тарбиялаш азобдир”.

Биринчи турдагини — жоҳил, иккинчисини — жоҳил ва адашган (золл), учинчисини — жоҳил, адашган ва бузуқ (фосик), тўртинчисини — жоҳил, адашган, фосик ва ғазабнок (шарир) одам дейдилар.

Ахлоқни ўзгартириш ва ҳавони муолажа қилишдаги умумий йўл тўғрисида

Абу Ҳомид Ғаззолий нафс билан кураш ва солиҳ амаллар воситасида ўзни тарбиялаш (ар-риёзат) — нафсни комил қилиш, ахлоқини яхшилаш учун уни поклаш ва ривожлантириш, деб айтади. Нафс ва бу қувватлар ўртасида қандайдир бир алоқа мавжуд. Бу алоқани ҳис қилиб бўлмайди, уни ақл ёрдамида билиш мумкин. Нафс ва вужуд бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Агар нафс комил ва пок бўлса, тананинг амаллари ҳам

хайрли ва чиройли бўлади. Худди шундай бадан ҳам, агар гўзал из қолдирса, бу нафсда ижобий хулқ ва гўзал тасвирларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Нафсни поклашнинг йўли бу инсоннинг ўзини комил ва пок нафслардан (ан-нуфус аз-зокия ал-комила) чиқадиган ишларга ўргатишдир. Токи бу ишлар кўп такрорланганидан одатий бўлсин. Кўп вақт ўтмай нафсда бу ишларни қилишга мойил мустаҳкам образ пайдо бўлади ва худди туғма одат каби буни талаб қила бошлайди, шу билан инсонга қилиш қийин туюлган яхши амаллар енгил бўлади. Кимки ўзида сахийлик (хулқ ул-жуд) сифатини тарбияламоқчи бўлса, саховатли бўлишга ва молини тарқатишга ўрганиши лозим. шунда бу иш унга осон бўлади ва у саховатли кишига айланади. Худди шундай ўзида тавозеликни (хулқ ут-тавозуъ) тарбияламоқчи бўлган киши, унда такаббурлик устун бўлса, у мужоҳада йўли билан доимий равишда тавозели кишилар ишини қилиши керак.

Таажжубки, нафс ва тана ўртасидаги алоқа маълум бир даврни (цикл) акс эттиради, чунки куч (такаллуф) воситасида бажариладиган тана ҳаракатидан нафснинг сифати ҳосил бўлади. Ҳосил бўлган сифат танага таъсир кўрсатиб, ундан бирор бир ҳаракатни талаб қилади. Бунинг натижасида инсон бу ҳаркатларни олдин куч ёрдамида қилганидек, табиати ва одатига кўра бажара бошлайди. Бошқа ҳунарларда ҳам шундай, масалан, биров хаттот бўлишни истаса, чиройли ёзадиган хаттотнинг хатига тақлид қилиши лозим, токи доимий ёзганидан унинг хати ҳам гўзал бўлади ва бу унинг шахсий сифатига (сифату нафсония) айланади. Оқибатда аввал куч билан қилинган иш ўз-ўзидан бўлаверади, яъни чиройли хат унинг хатини чиройли қилгани кабидир. Аммо биринчиси сунъий (мутакаллиф), иккинчиси эса табиий (ат-табъ) бўлиб, нафснинг таъсирчанлиги воситасида ҳосил бўлади. Худди шундай, кимки билимли ва олим бўлишни истаса, доимий таълим олиш, ёдлаш ва такрорлашни

ўзига одат қилиши лозим. Шундагина бу бошида истар-истамас (мутакаллиф) бўлган нарсга ҳаёт тарзига айланади ва унинг учун табиатан осон бўлади. Бу барча нафс сифатларига тааллуқлидир.

Нафсни комил қилишга интиладиган киши бир кунлик ибодатдан сўнг унга эришмайди ва бир кунини қолдирса ҳам ундан айрилмайди. Бир кун узилиш кетидан кейингисиниям етаклайди, бора-бора бу ортаверади ва ахири нафс дангаса бўлади ҳамда ҳаракат қилмай қўяди ва илмнинг фазилатидан айрилади. Бу ҳолат кичик гуноҳларга ҳам тегишли, биттаси бошқасига етаклайди. Ҳар бир ибодат инсон сезмасада, таъсир қилади. Гуноҳлар ҳам худди шундай, қанча олимлар кичик маъсиятларга эътибор бермай, ҳамма нарсани келажакка қўйганлар ва оқибатда илмни мукаммал қилишни (камол ул-илм) ташлаб, саодатдан айрилганлар. Яна кўп олимларга омад боқиб, нафс ва ҳақиқий илм комиллигига (камол ун-нафс вал-илм) эришишган.

Кичик гуноҳларни қилмайдиган киши йўлнинг охирида саодатнинг юксак даражаларига етади. Шунинг учун Али ибн Абу Толиб р.а. айтган: “Имон қалбда оқ нуқта шаклида пайдо бўлади, агар имон зиёда бўлса, оқ нуқта кенгайиб, катталашади. Қачон банданинг имони мукаммал бўлса, унинг қалби тўлиқ оқ бўлади. Ва албатта, мунофиқлик қалбда қора нуқта кўринишида намоён бўлади, агар мунофиқлик зиёда бўлса, ўша қора нуқта ҳам кенгаяди. Агар банда тўлиқ мунофиқ бўлса, унинг қалби ҳам тўлалигича қора бўлади”.

Саодатга эриштирадиган фазилатларнинг гуруҳлари тўғрисида

Ғаззолий нафс камолоти билан саодатга эришилар экан, комиллик фазилатларни касб қилиш орқали бўлади дейди. Шунинг учун фазилатларни умумий ва алоҳида ҳолда билиш зарурати туғилади. Барча умумий фазилатлар икки маънода жам бўлади:

1. Соғлом ақл ва фикрнинг устунлиги (жавдат уз-зиҳн ват-тамйиз)
2. Гўзал ахлоқ (хусн ул-хулқ)

Соғлом ақл (жавдат уз-зиҳн) саодат ва шақоват (қайғу) йўллари ўртасидаги фарқни англайди, инсонга тўғри йўлдан боришга ёрдам беради ва ашёларнинг ҳақиқатини кўрсатади, буни заиф тақлид ҳамда мавжуд ва ишончли бўлмаган хаёллар ёрдамида эмас, балки собит имонга олиб борадиган аниқ далиллар ёрдамида амалга оширади.

Гўзал ахлоқ (хусн ул-хулқ) эса барча ёмон одатлардан халос бўлишдир. Шариатда айтилганидек, нопок нарсалардан узоқлашиб, инсон ўзида яхши одатларни шакллантириши лозим. Агар ибодат қилиш ва ёмон одатлардан воз кечиш оғир бўлса, унда бунинг сабаби имондаги нуқсондир ва бундай киши тўлиқ саодатга (камол ус-саодат) етиша олмайди. Ўз нафси билан курашадиган киши хайрли иш қилаётган бўлади, аммо у буни ўз ихтиёри ва истаги билан қиладиган одамдан яхшироқ эмасдир. Ҳадисдаям айтилади: “Агар хайрли амалларни Аллоҳ ризолиги учун қилмоқчи бўлсанг, уни қил. Агар ундай бўлмаса, ўзингга ёқмаган ишни қолдир, бу катта хайрдир”.

Нафс қанчалик тоза ва пок бўлса, шунда унинг комиллиги тўлиқ ва эгаси эса унинг тана билан алоқаси узилганда пайдо бўладиган гўзаллигидан хурсанд бўлади. Бу нарса инсон ўзининг ҳолини англашга имкон бермаётган уйқусидан уйғонган пайтда содир бўлади. Ушбу уйғониш дунё ташвишларидан четлашганда юз беради, чунки инсонлар уйқудалар ва агар ўлсалар уйғонадилар. Фазилатлар мажмуи улардан фикр, мулоҳаза ва қийинчиликларсиз фазилатли амаллар содир бўлиши учун мўлжаллангандир. Разилликларнинг (ғоят ур-разолат) энг охирги даражаси – бу инсондан меҳнатсиз (такаллуф), фикр ва мулоҳазасиз (руъят) ёмон ишлар (ар-разоил) содир бўлишидир.

Мутафаккир бу фазилатлар назарий ва амалий турларга тааллуқли деб айтади. Амалий турда уларнинг ҳар бири икки йўл билан содир бўлади: биринчиси, таълим ва ўзини ихтиёрий машғул қилиш, бунинг учун эса вақт, машғулоти ва амалиёт керак. Ушбу фазилат худди инсон ўсгани

каби секин-аста мустаҳкамланади. Ҳатто одамлар орасида ҳам амалиёти бўлмагани билан шундай рўй беради. Бу кишининг ақли ёки нодонлигига боғлиқ. Иккинчиси, фазилат илоҳий саховат туфайли ҳосил бўлади. Масалан, инсон муаллимсиз олим бўлади. Исо ва Яҳё пайғамбарлар каби. Бу аслида барча нарсаларнинг ҳақиқати (ҳақоик ул-умур) тўғрисидаги илмга эга бўлган пайғамбарларнинг ҳаммасига тегишлидир. Бундай илмга таълим орқали эришиб бўлмайди.

Айтиладики, бунга ўхшаш нарса нафақат пайғамбарлар билан, балки авлиё деб аталадиганлар билан ҳам содир бўлади. Бу шундай ризқки, унга меҳнат ва ҳаракат билан эришиб бўлмайди ва кимга бу нарса берилмаган бўлса, иккинчи гуруҳдан бири бўлишга ҳаракат қилсин ҳамда билсинки, унинг мартабаси уларга нисбатан анча пастдир. Сурма билан бўялган кўзлар табиатан қора кўзлар эмасдир. Таълим ва меҳнат билан олинадиган илм инсон табиатида худди ахлоқий сифатлар каби азалдан (мабдаъ ул-фитрат) жо қилиниши мумкин эмас деб ўйламаслик лозим. Самимий, тўғрисиўз, сахий ва қўрқмас болалар бор. Эҳтимол кимдир бундай туғилмас, унда бу тарбия ва ривожланиш билан ҳосил бўлади. Фазилат ёки инсон табиатида бўлади, ёки одатлар натижасида ҳосил бўлади, баъзан эса таълим воситасида эришилади.

Агар бирор кимсада барча учта жиҳат ўзаро уйғун ва мос, яъни табиатига кўра, одатига кўра ва таълим орқали фазилатга эга бўлса, у одам мукамал фазилатга эришади. Ким шу уч жиҳатда разил бўлса, разилликнинг тубига етибди. Улар ўртасида эса шу жиҳатлари билан фарқ қиладиган кишиларнинг даражаси мавжуд.

Ахлоқни яхшилаш йўлининг муфассал (батафсил) баёни

Ғаззолий нафсни разилликлардан тозалаш орқали даволаш ва фазилатли сифатлар билан бойитиш худди танани касалликлардан даволаш ҳамда соғлом бўлишга ўхшайди дейди. Мижозда кўпинча мўътадил бўлади, аммо унда касаллик пайдо бўлса, у овқат ёки яна бошқа бирор

сабаб туфайли ёмонлашади. Инсон таълим ва одатланиш орқали ёмон хислатларга (ар-разоил) эга бўлади. Тана ҳам туғилганидан мукаммал бўлмайди, балки ривожланиш, ўсиш ва озуқа билан парваришlash асносида мукаммалашади. Худди шундай нафс ҳам ноқис ҳолда яратилади, аммо тарбия, ахлоқни яхшилаш ва билим билан озиқлантириш билан мукаммалашади. Нафсни ҳам тана каби касалликдан соғлом тутиб, янада кучли ва тозароқ сақлашга ҳаракат қилиш лозим. Агар нафс комиллик ва покликдан йироқ бўлса, инсон уни тозалашга ҳаракат қилиши керак.

Ҳаловатни бузган касаллик ҳам унинг зидди билан муолажа қилинади, агар у иссиқликдан бўлса, совуқ билан, агар совуқдан бўлса тескариси билан даволанади. Нафс нуқсонлигининг сабаби бўлган разиллик ва қусурлар ҳам худди шундай зидди билан даволанади: жоҳиллик таълим билан, бахиллик сахийлик билан, кибр тавозе билан ва баднафслик иштаҳадан воз кечиш билан муолажа қилинади. Касаллик иллатнинг даражасига, унинг давомийлигига қараб махсус усулни қўллаш орқали даволанади. Шу билан бирга дорини қандай қўллашни билиш зарур, агар меъёрга риоя этилмаса, касаллик янада ривожлана боради. Ахлоқни даволаш учун шифо сифатида қўлланиладиган воситаларга талаб ҳам шунга ўхшашдир.

Табиб касални даволаганидек, тасаввуф шайхи ҳам мурид ва издошларининг (мустаршидин) нафсини даволайди. Шайх уларнинг хулқини билмасдан туриб, ўзини тарбиялаш (риёзат) ва ўзини ривожлантиришга (таколиф) доир махсус вазифаларни юкламаслиги лозим. Қачонки у шогирдидаги ёмон хулқнинг қайси бири устунлигини аниқлагач ва унинг ривожланиш даражасини билгач, муриднинг ёши ва ҳолатини инобатга олган ҳолда у кўтара оладиган даволаш усулини белгилайди. Шунинг учун бир шайх ўз муридларидан бирида кибр ва мағрурликни кўрди ҳамда унга бозорга чиқиб, садақа сўрашни буюрди. Яъни, у таҳқирлаш билан муолажа қилди, чунки хўрлаш орқали кибр

синади. Бошқа бировига шайх ҳожатхонага қараш ва уни тоза тутишни буюрди. Бу вазифани шайх шогирди покликка эътиборсиз деб ҳисоблагани учун топширди.

Агар шайх муридилинг шахвати кучли эканини, унинг қорин ва фарж истакларига (шаҳват ул-батн вал-фарж) тез берилишини кўрса, унга бир неча кундан ташқари қолган кунлар тинмай рўза тутишни буюриши мумкин. Нафсни тарбиялашнинг яна бошқа кўп усуллари бор. Айтишларича, бир киши ғзаб қувватини ўзини мулойим (ал-ҳилм) бўлишга мажбурлаб, ёмон кишиларга ўзини халқ кўп бўлган жойларда сўкиб, ҳақоратлашлари учун пул бериб даволаган. У буларнинг барига чидаган ва охири-оқибатда у одам тўғрисида сабрлилик ҳамда юмшоқлик намунаси (ал-мислу фил-ҳилм) сифатида гапира бошлаганлар³¹. Бошқа бирови ўзида шижоатни ривожлантирган ва қишда денгизни кечиб ўтган. Яна бошқаси жуда лаззатли таомларни пишириб, бошқаларни едирган, ўзи эса баднафсликдан қутулиш учун қотган нон билан чекланган. Ҳинд обидлари эса дангасаликни тун бўйи бир оёқда туриб, уни ўзгартирмасдан ибодат қилиб муолажа қиладилар. Яна бир киши мол-дунёга бўлган муҳаббатини даволаш учун барча мулкани сотиб, пулини денгизга улоқтирган. Булар фақат ахлоқ тарбиясидаги умумий усуллар ҳисобланади.

Мутафаккир, нафсни тозалашдан олдин инсон ўз хулқини, характерини ўрганиши керак деб таъкидлайди. Агар хулқда яхши хислатлар бўлса, уни сақлашга ҳаракат қилиш, агар салбий тарафга оғиш бўлса, қайта мувозанатга тушиши учун уни тузатиш лозим. Мувозанат ҳолатига келтириш деганда, икки қарама-қарши нарсадан қутулиш тушинилади. Зеро, мақсад нафсни тана билан боғлиқ сифатлардан тозалаш бўлиб, улардан айрилганда, ошиқ бўлганида айрилганига пушаймон

³¹ Имом ал-Ғаззолий. Мизон ул-амал. Захоир ул-араб. Дор ул-маориф би-Миср, 1964. –С. 23.

бўлмасдан ва саодатга йўлни боғлайдиган нарсалар билан машғул бўлмаган ҳолда қайта эътибор бермасликдир.

Икки зиддият ўртасидаги олтин оралиқни топиш учун амаллар нимага олиб келаётганини билиш лозим. Агар инсон амалларидан рози бўлса, унинг сабабига айланган хулқ нафсда мустаҳкам ўрнашган бўлади. Агар уларни ёмон деб ҳисобласа, бу ёмон хулқдир (ал-хулқу қабиҳ). Бу худди мол жамлаш ва унга эгалик қилишдан лаззатланишга ўхшайди. Бундай лаззатланишнинг сабаби очкўзлик (хулқ ул-баҳл), шунинг учун инсон ўзида қарама-қарши сифатни шакллантириши лозим.

Мўътадиллик (ал-иътидол) деганда ҳаммасини меъёردа сақлаш тушунилади. Кўп пул сарфлашнинг лаззат бериши ҳам ёмон ҳисобланади, бу исрофгарчилик (ат-табзир) дейилади. Мўътадил, ўрта ва мақтовга лойиқ хислат – бу исрофгарчилик ва ўзни азоблаш ўртасидаги саховатдир. Бу инсоннинг ўз хоҳиши билан шариат ва ақл талаб қилган нарсани осон беришидир. Бошқа сифатлар ҳам худди шундай.

Амаллар меъёрининг асоси инсон хулқи ва сифатлари ҳисобланади. Шу сабаб турли одамларни муолажа қилиш йўли ҳам ҳар хил бўлгани каби ҳар бир алоҳида шахснинг ҳолатига қараб уни даволаш йўли ҳам ҳар хил бўлади. Кимга басират (ал-басира), яъни ички ҳиссиёт, интуиция берилган бўлса, у касаллик сабабини билишга ва даволаш йўлини топишга ёрдам беради. Аксарият одамларда бу нарса йўқ, шариатда ҳам батафсил ибодат йўллари ва гуноҳлардан қутулиш усуллари тушунтирилмаган, шунингдек, гўзал ёқимли нарсалардан лаззатланишни мақсад қиладиган рухсат этилган нарсалардан халос бўлиш йўллари кўрсатилмаган. Пайғамбар а.с. ҳам шундай деган: “Дунё муҳаббати барча хатоларнинг асосидир”. Шунинг учун биладиган кишилар (аҳл ул-басира) нимага интилиш кераклигини ва қандай бунга эриш мумкинлигини, шу билан бирга нимадан эҳтиёт бўлиш ва буни қандай қилишни билиб олдилар ҳамда буни батафсил тушунтириб, ўзларига эргашганларни йўналтира бошладилар. Улар пайғамбарлар

умумий сўзда айтган нарсаларни батафсил шарҳлаш ва тушунтиришда уларнинг ўринбосари (наввоб) бўлдилар ва биринчилардан бошлаб бердилар. Шунинг учун ҳам Аллоҳнинг расули а.с. “Олимлар пайғамбаларнинг ворисидир” (Ал-уламоу варасат ул-анбиё) деб таъкидлаган.

IV. ҒАЗЗОЛИЙ АХЛОҚ ФАЛСАФАСИНИНГ ТҶҲҲТ АСОСИ

Энг асосий фазилат тўғрисида

Абу Ҳомид Ғаззолий фазилатларни турлари ва бўлимларига қараб тўрт қисмга бирлаштиради. Улар:

- 1. Ҳикмат (донишмандлик)**
- 2. Шижоат (ботирлик)**
- 3. Иффат (бокиралик)**
- 4. Адолат**

Ҳикмат ақлий қувватнинг фазилати, шижоат ғазаб қувватининг фазилати, иффат шаҳват қувватнинг фазилатидир ва адолат эса барчасини тегишли тартибда ушлаб турувчидир. Адолат билан барча ишлар мукаммал ҳолатга келтирилади. Шунинг учун ҳам “Самолар ва Ер адолат устида ўрнатилгандир” дейилади. Ушбу фазилатлар ҳам ўз ичига бир неча турларни олади.

Ҳикмат ҳақида Аллоҳ шундай дейди: “Кимга ҳикмат берилса, унга кўп яхшилик берилган бўлади” (Бақара, 2:269). Расулуллоҳ а.с. эса: “Ҳикмат мўъминнинг излайдиган нарсасидир”. Нафс икки қувватга эга. Улардан бири олий жихатга мансуб бўлиб, у орқали нафс самолар аҳлидан умумий зарурий ва назарий илмларнинг ҳақиқатларини олади. Ушбу билимлар абадий ва азалий мутлақ ишончли илмлар (ал-улум ал-яқиния ас-содиқа) бўлиб, улар шубҳа уйғотмайди ва вақт ўтиши ҳамда жамиятлар алмашиши билан ўзгармайди. Бу Аллоҳ ва унинг сифатлари, фаришталари, китоблари, пайғамбарлари ва оламда яратилган махлуқотларнинг турларини билиш тўғрисидаги илмдир. Бу илмлардан инкор ва исбот

қилиш илми бир пайтнинг ўзида битта нарсанинг ўзига тааллуқли бўлмайди. Бу ҳақиқий илмлар каби бўлиб, айнан ҳақиқий ҳикмат (ал-ҳикмат ул-ҳақиқия) ҳисобланади.

Иккинчи қувват паст жиҳатга, яъни тана ва уни бошқариш жиҳатига тааллуқлидир. У билан нафс амаллардаги хайрли жиҳатларни идрок этади ва у амалий ақл (ал-ақл ул-амалий) деб номланади. У орқали инсон нафс қувватларини, мамлакати фуқароларини ва хонадони аҳлини бошқаради. Уни мажозий маънода ҳикмат деб атаганлар, чунки унинг билимлари симобга ўхшайди: ўзгарувчан ва доимий эмас. Унинг билимларидан бири, бойликни хайрли ишларга сарфлаш фазилат, аммо баъзи вақтда ва баъзи бир шахсларга нисбатан бу қусур (разилат) бўлиши мумкин. Шунинг учун аввалига ҳикмат номи номуносиб эди, лекин ушбу иккинчиси биринчисининг давоми ва якуни, яъни бу ҳулқдаги ҳикматдир (ал-ҳикмат ул-хулқия) бўлса, биринчиси бу илмий ва назарий ҳикматдир (ал-ҳикма ал-илмия ан-назария).

Хулқдаги ҳикмат деганда, оқил нафснинг ҳолати ва фазилати тушунилади, у билан шахвоний ва ғазаб қувватини бошқаради ҳамда уларнинг ҳаракатини белгилаб беради. Шунингдек, қачон улар тинчланиши ва қачон эса ҳаракатга келиши кераклигини белгилайдиган ҳатти-ҳаракатнинг тўғрилиги ҳақидаги илм ҳисобланади.

Ушбу фазилатни икки қусур (разилат) ўраб олган:

1. Ёлғон (ал-хабб)

2. Ақли заифлик (ал-балаҳ).

Бу унинг икки томони – ҳаддан ташқарилик (ифрот) ва етарли эмаслик (тафрит) ҳисобланади. Ёлғон ундаги ҳаддан ташқарилик (ифрот) томонидир. Бу инсоннинг шахвоний ва ғазаб қувватларини озод қилиш орқали маккор ва хийлакор бўлиши ҳамда мақсад сари ҳаракат қила туриб, лозим бўлганидан кўра зиёда ҳаракат қилишидир. Ақли заифлик (ал-балаҳ) эса унинг етарли эмаслик (тафрит) томони ва мўътадилликдаги нуқсони

ҳисобланади. Бу нафснинг ҳолати бўлиб, унда ғазаб ва шаҳвоният қуввати керагидан кўра камроқдир. Бунинг сабаби эса қайси ҳатти-ҳаракатнинг тўғри эканлигини тезда англамаслик ва етарлича хабардор бўлмасликдир.

Шижоат ғазаб қувватининг фазилати бўлиб, қизиққонлик қуввати (қувват ул-ҳамия) билан бирга ақлга бўйсунди. Унга эса шариат қачон олдинга ва қачон ортга юришни айтади. Шижоатни икки разилат ўраб туради:

1. Ўйламай иш қилиш (ат-тахаввур)

2. Қўрқоқлик (ал-жубн)

Ўйламай иш қилиш мўътадилликдан ортиқчалик (аз-зиёдат) томонга оғиш ҳисобланади. Бу ҳолатда инсон хатар ва тақиқланган ишлар (ал-умур ул-маҳзура) томон илдамлайди. Оқил киши булардан қочишга ҳаракат қилган бўларди. Қўрқоқлик эса нуқсоннинг томонидир, қачон ғазаб қуввати керагидан заифроқ бўлса, инсон олдинга юриш ўрнига ортга чекинади.

Солиқда ушбу хулқлар мавжуд бўлса, ундан тегишли ҳатти-ҳаркатлар содир бўлади, яъни шижоатдан керакли вақтда ва керагича илгари одимлаш юз беради. Бу ижобий ва мақтовга сазовор хулқдир (ал-хулқ ал-хусн ал-маҳмуд). Шафқатсизлик (аш-шиддат) ва раҳмдиллик (ар-рахмат) доим ҳам мақтовга сазовор сифат бўлмайди. Аммо ақл ва шариат меъёрига мувофиқ бўлган нарсалар мақтовга лойиқдир. Ушбу сифатга эришган киши уни асраши ва доимо амалда қўллаган ҳолда сақлашга ҳаракат қилиши лозим. Кимда бу сифат бўлмаса, қараши керак, агар унинг характери қўрқоқликка мойил бўлса, шижоатли кишилар амалини қилишга ўзини мажбур қилиши зарур. Токи унинг табиати ва хулқи шунга ўрганиб қолиши лозим, шунда шижоатлиларнинг амаллари унинг табиатига сингийди. Агар инсон ортиқчаликка (аз-зиёдат), яъни ўйламай иш қилишга (ат-тахаввур) мойил бўлса, бу ишларнинг оқибати ва хатари тўғрисида ўйлаши, олтин ораликқа (ал-иътидол) эришиш учун чекиниши керак. Агар

инсон руҳи (нафс) танасини тарк этишини ва у билан ҳеч қандай алоқаси қолмаслигини тасаввур қилса, у бу ҳақда қайғурмайди ва танасининг ўзи билан эмаслигига афсусланиб азоб чекмайди. Инсон хурсандчилигининг чеки бўлмайди, чунки унга ҳақиқат жамоли ва унинг улуғворлиги (жамол ул-ҳаққ ва жалолуху) кашф бўлади. Шунинг учун инсон тўғри йўлдан юриб, икки зид, қарама-қарши томонларнинг ўртасига интилиши лозим. Зеро, бу йўл сочдан майин ва қиличдан ўткирдир. Тўғри йўлдан бориш буни истаган учун қийин ва оғир. Агар инсон бу ишни хулқнинг бир жиҳатига нисбатан қилса қийин бўлган бўларди. Шунинг учун инсон барча хулқларга нисбатан бу иш амалга оширилиши лозим. Тақиқланган нарсалардан (ал-махзурот) инсон фақат Аллоҳнинг ёрдами (тавфиқ) ва марҳамати билан қутула олади. Зеро, расулуллоҳ а.с. шундай деган: “Олимлардан ташқари барча инсонлар ўликдирлар, барча олимлар амал қилувчилардан (ал-омилуна) ташқари ўликдир. Ва барча амал қилувчилар ҳам қалби тоза мухлислардан (ал-мухлисунa) ташқари ўликдир. Мухлисларни эса буюк хавф кутиб турибди”.

Иффатга шахвоний қувватнинг фазилати ҳисобланади. У ақл қуввати ортидан осон ва ихтиёрий равишда боради ҳамда унинг кўрсатмаси билан ҳаракат қилади ва тўхтайди. Уни икки иллат (разилат) ўраб туради:

1. Очкўзлик (аш-шарах)

2. Сустлик, заифлик (ал-хумуд)

Очкўзлик бу истакларга интилишда ҳаддан ортиш (ифрот уш-шахват) ва лаззатларга ортиқча берилиш бўлиб, ақл қуввати уни хунук ва жирканч топиб, тақиқлайди. Сустлик бу шахватнинг заифлиги (хумуд уш-шахват) ва ақл унга етишишни ҳамда уни қўлга киритишни талаб қиладиган нарсадан ўзини тийишдир. Иффат мактовга лойиқ ўрта йўл бўлгани ҳолда, бу иллатларнинг иккаласи ҳам қораланади. Инсон ўз истагини (шахват) назорат қилиши лозим, аммо кўпинча у ғолиб келади. Хусусан, бу жинсий майлга, кўп оқат ёйишга, бойлик тўплашга,

ҳокимиятга ва мақтов эшитишни яхши кўришга тааллуқлидир. Буларнинг ҳаммасида ҳаддан ошиш (ал-ифрот) ва етишмаслик (ат-тафрит) нуқсон, комиллик эса мўътадиллик (ал-ийтидол) ҳисобланади. Мўътадилликнинг меъёри – ақл ва шариат. Инсон ғазаб ва шаҳват хулқи нима мақсадда яратилганини билиши лозим. Масалан, у иштаҳа (шаҳват ут-таом) вужуднинг тириклиги ва ҳисларнинг соғлом бўлиши учун овқат қабул қилишга йўналтиришини, тана ёрдамида илм олиши ва нарсаларнинг ҳақиқатини англай олишини билиши керак. Бу билан у ҳозиргисидан кўра юксак даражаларга эришади, фаришталар мартабасига яқинлашади, унда эса камол ва саодат бор. Буларни билган киши таомни ундан лаззатланиш учун эмас, ибодат қилиш учун тановул қилади, овқатланишда меъёрни сақлайди ва исроф қилмайди, ошқозони унга ҳукмини ўтказолмайди. Инсон яна жинсий майл (шаҳват ул-жимоъ) унда ҳузур (ал-лаъб) ва лаззатланиш (ат-таматтуъ) учун яратилмаган, балки инсон зурриёди давом этиши учун жинсий яқинликка интилиши кераклигини билиши зарур. У никоҳни фарзанд кўриш ва ўзини сақлаш (ат-тахассун) учун қуриши лозим. Агар у бундан ҳузур ва лаззат олиш учун интилса, фақат бирликни кучли, муносабатни мустаҳкам (хусн ус-суҳбат) ва никоҳни давомли (давом ун-никоҳ) қилиш учун бўлиши керак. Шу билан бирга у мажбуриятларини бажаришга ҳалақит бермайдиган даражадаги никоҳ миқдори билан чекланиши лозим. Ушбу нарсаларни билган киши осонликча ўз истакларини тийиб, мўътадил бўлади. Шу билан бирга у ўзини пайғамбар а.с. билан солиштирмаслиги керак, чунки у зотни никоҳнинг миқдори Аллоҳнинг зикрдан чалғитмаган ва хотинлари учун дунё бойликлари ортидан қувишга олиб келмаган. Кимки агар бойлик пайғамбарга зарар келтирмаган экан, унга ҳам зарар келтирмайди деб ҳисобласа, у худди нажосат улкан денгизда билинмагани каби бир кўза сувдаям кўринмайди деб ўйлайдиган кишига ўхшайди ёки танаси кучли одамга лаззатли таом зарар бермаганидек соғлиги заиф чақалоқ учун ҳам

зарарсиз деган фикрга ўхшашдир. Қалб кўрлиги (амаш ул-басира) кўзи кўрликдан ёмонроқдир, чунки кўр кўзи ожизлигини билади ва йўл кўрсатувчи изидан боради. Агар басирати ожиз киши бошқанинг изидан борса, унинг кўзлари изидан борган сари очилаверади, аммо бошқа йўлдан борса унинг басират нури комилликка етмайди. Бу ҳолдаги одамнинг қайси водийда ҳалок бўлиши Аллоҳ учун фарқи йўқдир.

Ғаззолий тасаввуфни билишини даво қиладиган бир қанча аҳмоқлар жамоасини кўрдим дейди. Улар агар бу истакларни қондириш қораланса ва ҳалокатга олиб келса, нега унда улар яратилган, деб ўйлардилар. Улар икки истакнинг яратилишида (таҳта халқ аш-шаҳватайн), яъни қорин ва жинсий майлида (шаҳват ул-фарж вал-батн) икки буюк ҳикмат мужассамлигини англамасдилар. Бу ҳикматлардан биринчиси, оқатланиш орқали ҳаётни давом эттириш ва ҳирс орқали авлодни давом эттиришдир. Зеро, бу иккаласининг мавжудлиги Аллоҳнинг азалий иродасини амалга ошириш учун илоҳий ҳукмга мувофиқ заруриятдир ва бунини ўзгартиришнинг имкони йўқдир. Иккинчиси, инсонларнинг охират саодатига эришишни хоҳлашлари учундир. Агар одамлар улар ушбу лаззат ва аламларни татиб кўрмас эканлар, унда дўзах оловидан кўрқмайдилар ва жаннатга ошиқмайдилар. Ҳатто уларга ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким эшитмаган ва ҳатто ҳаёлларига ҳам келмаган нарсалар ваъда қилинган бўлсада, ҳаракат қилмайдилар. Қачон булар инсонлар руҳига ўзидан ўзи таъсир қилишни бошласа, яъни инсон охират саодатига интилса, бу иффат, руҳнинг покликлигидир (ҳадд ул-иффат).

Адолат бу учта қувватнинг муносиб тартибда, юксалиши (ал-истиъло) ва бўйсунушига (ал-инқиёд) кўра жойлашган ҳолатидир. У фазилатларнинг қисми эмас, аммо уларнинг жамланмасидир. Агар подшоҳ, унинг қўшини ва фуқаролар билан мақтовга лойиқ тартиб ўрнатилган бўлса, унда подшоҳ қобилиятли бошқарувчи (басиран қоҳиран), қўшин кучли ва итоатли, фуқаролар эса ўзларининг заифлигини билиб, осон

бошқариладиган бўлади. Бу мамлакатда адолат ўрнатилган дейилади. Бироқ, агар баъзи бировда бу сифатлар бўлса-ю, бошқаларда бўлмаса, адолат бўлмайди. Худди шундай бу инсон танаси мамлакатадаги (мамлакат ул-бадан) сифатлар ўртаси адолат ўрнатишга ҳам тааллуқлидир. Нафс ахлоқидаги адолатдан (ал-адл фи ахлоқи-н-нафс) кейин, шубҳасиз, муносабат ва бошқарувдаги адолат (ал-адл фил-муомалат вас-сиёсат) келиб, унинг бир қисми кабидир. Адолат у хоҳ инсон ахлоқида, хоҳ муносабатларда (ҳуқуқ ул-муомалат) ва хоҳ мамлакат асоси қурилган нарсда бўлсин, энг яхши тартибни (ат-тартиб ул-мустаҳаб) англатади.

Муомаладаги адолат икки иллат ўртаси ҳисобланади. Биринчиси, **зарар етказиш (ал-ғабн)** бўлиб, одам ўзига тегишли бўлмаган нарсани ўзлаштиради. Иккинчиси, **ўзаро бир-бирини алдаш (ат-тағобун)** бўлиб, яъни муомалада бирор киши бошқа бировга на шукроналик ва на мукофот бор нарсани бериши ҳисобланади. Бошқаришдаги адолат бу инсоннинг нафсини бошқаргандек шаҳарни тартиб билан бошқаришидир. Ахири шаҳарнинг қисмлари мутаносиблиги ва ўзаро боғлиқлиги, қўйилган мақсад йўлида бирга ҳаракат қилишдаги ўзаро ҳамкорлигига кўра инсон вужудига ўхшайди, унда ҳамма ўз ўрнини эгаллайди, унинг аҳолиси хизмат қилинадиганларга ва уларга хизмат қилинмайдиганларга ажралади. Адолатни икки иллат ўраб турмайди, бироқ адолатсизлик, зулм иллоти (разилат ул-жавр) унга тескаридир, чунки тартиб ва тартибсизлик орасида ўрта йўқ. Айнан шундай тартиб ва адолатда самолар ва ер қоим туради ҳамда бутун олам қуввати ва қисмлари ўзаро боғлиқ бўлган бир инсонга ўхшайди.

Мутафаккир ҳар бир фазилат ва иллат ортида ақл, ғазаб ва шахват қувватлари туради дейди.

Ҳикмат фазилати ортида турадиган нарсалар ва унинг икки иллоти тўғрисида

Ҳикмат фазилати деганда тадбир билан бошқариш (хусн ут-тадбир), ақл билан ўйлаб иш қилиш (жавдат уз-зиҳн) ва яхши фикр қилиш (савоб уз-занн) тушунилади.

Тадбир билан бошқариш (хусн ут-тадбир) – бу инсоннинг мулоҳазакорлик билан хайрли неъматларни олиш (ал-хайрот ул-азима) ва олийжаноб мақсадларга (ал-ғоёт уш-шарифа) эришиш учун энг фойдали ва яхши нарсаларни топиш ҳисобланади. Бу мақсадлар унинг ўзига тааллуқли нарсаларда ва шаҳар ёки манзилни бошқариш, душман билан курашиш ва ёмонликдан қутулиш учун бошқаларга берадиган кўрсатмаларида намоён бўлади. Яна буни тадбир эмас, зийраклик (кайс) ҳам дейдилар.

Ақл билан ўйлаб иш қилиш (жавдат уз-зиҳн) – бу ўткир баҳсларда фикрларнинг ўхшаш кўриниши ҳолатида тўғри ҳукм чиқариш қобилиятидир.

Фикр тозалиги (ниқобат ур-раъй) эса мақтовга лойиқ оқибатларга олиб келадиган нарсаларни тезда топиш қобилияти ҳисобланади.

Фикр тўғрилиги (савоб уз-занн) – бу далилларни диққат билан ўрганмай туриб, ҳақиқатнинг мушоҳадалар натижасига мувофиқ келиши.

Ёлғон иллатига (разилат ул-хабб) **топқирлик (ад-даҳоъ) ва хийлагарлик (ал-журбуза)** киради. Топқирлик ижобий сифат бўлиб, бу инсоннинг хайрли ҳисоблаган нарсага қандай қилиб эришиш мумкинлигини яхши тушунишидир. Бироқ, агар исталган фойда (ар-рибҳ) тубан ва қабих бўлса, у хайрли сифат бўлмайди. Бу пайтда у хийлагарлик (ал-журбуза) деб аталади. Улар орасидаги фарқ, бирининг шарафланиши, бошқасининг эса қораланишидир.

Ақл заифлигига (разилат ул-балах) тажрибасизлик, аҳмоқлик ва жиннилик киради. **Тажрибасизлик (ал-ғаморат)** – бу амалий масалаларда соғлом тўғри тасаввур (саломат ут-тахайюл) билан тажрибанинг етишмаслиги. Инсон нимададир тажрибасиз, нимададир эса аксинча,

тажрибасига қараб бўлиши мумкин. Умуман олганда, тажрибасиз бу тажрибаси ўргатмаган киши.

Аҳмоқлик (ал-хумқ) – бу тўғри йўлдан бориш учун керакли бўлган мақсадни аниқлаб олишда тасаввурнинг нотўғри бўлиши. Агар бу нарса азалдан, туғилганидан бўлса, уни туғма аҳмоқлик (хумқан табиъиян) дейдилар ва уни тузатишнинг иложи йўқ. Бироқ, аҳмоқлик касаллик сабабидан ҳам бўлиши мумкин, шунда у даволанади.

Жиннилик (ал-жунун) – таъсир қилиш воситаларини танлашда тасаввурнинг нотўғрилиги (фасод ут-тахайюл). Жинниликдаги фасод ва нотўғрилик унинг мақсади, аҳмоқлиги эса йўли ҳисобланади, чунки аҳмоқнинг мақсади оқилнинг мақсади кабидир. Шунинг учун унинг мақсадини энг аввал бошидан аниқлаб бўлмайди. Уни фақат ўз мақсадига эришиш учун қандай йўл тутаётганидан билиш мумкин. Жинниликни эса мақсаднинг нотўғрилиги туфайли аввалдан осон билиб олиш мумкин.

Шижоат фазилатига нималар кириши тўғрисида

Абу Ҳомид Ғаззолий шижоатга олийжаноблик (ал-карам), ботирлик (ан-нажда), қадр-қиммат (кибр ун-нафс), чидамлилиқ (ал-ихтимол), етуклик (ал-хулм), оғишмаслик (ас-сабот), олийнасаблиқ (ан-нубл), жасорат (аш-шаҳомат) ва улуғворликни (ал-виқор) киритади.

Олийжаноблик (ал-карам) – мағрурлик, ҳашамат (ал-базх) ва пасткашлиқнинг (ан-назолат) ўртаси. Бунда инсон улкан манфаатлар олиб келадиган буюк ишларни амалга ошириш учун хурсанд бўлиб ошиқади. Баъзан буни мавқе, обрў деб ҳам атайдилар.

Ботирлик (ан-нажда) – мардонаворлик (ал-жасорат) ва мағлубиятнинг (ал-инхизол) ўртаси. Бу ўлимга яқинлашганда ўзига ишонч ҳисси ва кўрқувнинг йўқлигидир

Қадр-қиммат (кибр ун-нафс) – такаббурлик (ат-такаббур) ва хўрлик (суғр ун-нафс) ўртаси. Бу фазилат инсонга катта ишларга тайёргарлик кўришга ёрдам беради, шу билан бир пайтда қувончни ҳис қилади, лекин

юксалмайди. Бунинг натижасида у катта олимлар икромига кўп хурсанд бўлмай, аблахлар ҳурматидан хафа бўлади, майда-чуйда нарсалардан ва саодат билан қўрқувга ўхшаш нарсалардан қувонмайди. Бу эса инсон зарар ва ташвиш берадиган нарсаларга боғлиқ бўлмаган пайтда бўлади.

Чидамлилиқ (ал-ихтимол) – мардонаворлик (ал-жасорат) ва хавотирланишнинг (ал-ҳалаъ) ўртаси. Бу инсоннинг ўзига зарар берадиган нарсалардан тийилишидир.

Етуклик (ал-хулм) – бу тез жаҳл қилиш (ал-истишота) ва юмшоқтабиатлик (ал-инфироқ) ўртасидир. Бу ҳолат инсонга чидам ва улуғликни тарбиялайди.

Оғишмаслик (ас-сабот) – бу инсоннинг иродаси кучли бўлиб, заифлик ва тушкунликдан (ал-хавар) узоқ бўлишидир.

Олийнасаблиқ (ан-нубл) – инсоннинг буюк ишлардан сурурланиши ва роҳатланиши.

Жасорат (аш-шаҳомат) – бу инсоннинг гўзалликни тахмин қилган ҳолда амалларини назорат қилиш.

Улуғворликни (ал-виқор) – бу кибр ва тавозеънинг ўртасидир. Инсон бунда ўзини нимага лойиқ кўрса, ўша қадрига лойиқ даражада кўяди.

Шижоатнинг икки иллоти – ўйламай иш қилиш (ат-тахаввур) ва қўрқоқлик (ал-жубн) бўлиб, уларга дабдаба (ал-базх), пасткашлиқ (ан-назолат), мардонаворлик (ал-жасорат), ортга чекиниш (ан-нукул), мақтанчоқлик (ат-табажжух), хўрлик (суғр ун-нафс), тез жаҳл қилиш (ал-истишота), юмшоқтабиатлик (ал-инфироқ), хавотирланишнинг (ал-ҳалаъ), такаббурлик (ат-такаббур), ўзига ишончсизлик (ат-тахосус), ўзига бино қўйиш, кеккайиш (ат-таажжуб), иродасизлик (ал-маҳонат) киради. Шижоатдан зиёдалиқ, ортиқчаликка оғиш бемулоҳазалиқ ва ўйламай иш қилишга (ат-тахаввур), камайишга оғиш эса қўрқоқликка (ал-жубн) мансуб бўлади.

Дабдаба ва ҳашамат (ал-базх) – бу инсоннинг бошқалар олдида мақтаниш учун зеб-зийнат ва бошқа нарсаларга пул сарфлашидир.

Пасткашлик ва исқиртлик (ан-назолат) – бу инсоннинг керакли нарсага сарфламай, оз ва арзимас нарсалардан фахрланишидир.

Мардонаворлик (ал-жасорат) – инсоннинг ўлимга юзаки, эътиборсизлик билан қараши ва унинг оқибатини ўйламаслиги.

Қўрқув туфайли ортга чекиниш (ан-нукул) – бу инсоннинг ўлимдан қўрқиб, ортга қайтиш мумкин бўлмаган пайт чекинишидир.

Мақтанчоқлик (ат-табажжух) – инсон ўзини тайёр бўлмагани ҳолда катта ишларга тайёрлаши.

Хўрлик ва ўзига паст баҳо бериш (сиғр ун-нафс) – инсоннинг ўзини лойиқ ва қодир бўла олишидан кўра кичик ишларга тайёрлаши.

Хавотирланиш (ал-ҳалаъ) – инсоннинг алам ва азоб-уқубатларга чидай олмаслиги.

Тез жаҳл қилиш (ал-истишота) – инсоннинг тез ва ҳаддан зиёд кучли ғазабланиши.

Юмшоқтабиатлик (ал-инфироқ) – инсон ғазабининг секинлиги, сустлиги ва етишмаслиги.

Такаббурлик (ат-такаббур) – инсоннинг ўз қадрини асли боридан кўра баланд тутиши.

Ўзига ишонмаслик (ат-тахосус) – инсоннинг ўзини аслида арзиганидан кўра ҳурмат қилмаслиги ва қадрламаслиги. Агар бу нарса меъёрида ва керагича бўлса, мақтовга лойиқ камтарлик (тавозуъан маҳмудан) дейилади.

Кеккайиш ва ўзига бино қўйиш (ал-ужб) – бу инсоннинг ўз қадри қанча туришини билмаслиги ва юксак мартабани (рутбатан оълиятан) эгаллайман деб ўйлашидир. Аслида эса бундай эмас. Одамлар ўзни паст олиш (ат-тахосус) ва беҳуда совуришдан (ат-табзир) кўра такаббурлик (ат-такаббур) ва хасисликни (ал-бухл) кўпроқ қоралайдилар. Ўзни паст олиш

(ат-тахосус) ва беҳуда совуриш (ат-табзир) ҳам қабихлик бўлиб, оқланмаслигига қарамай, бу сифатлар сахийлик (ас-сахоъ) ва камтарликка (ат-тавозуъ) яқиндир. Эҳтимол, улар орасидаги фарқ жуда оздир ва улар мақтовга лойиқ фазилат бўлиб кўриниши мукиндир, бироқ уларнинг иккиси ҳам разилат, яъни ўрта йўлдан оған иллат ҳисобланади. Шунинг учун пайғамбар алайҳиссалом айтади: “Ўзига зарар бермай камтар бўлган, нафсини паст тутиб, камситган, аммо аянчли ва ночор бўлмаган киши бахтиёрдир”.

Иффат ва унинг икки иллоти тўғрисида

Иффатнинг фазилатлари – камтаринлик (ал-ҳаё), уятчанлик (ал-хажал), марҳаматлилик (ал-мусомаҳа), сабрлилик (ас-сабр), сахийлик (ас-сахоъ), эҳтиёткорлик (ҳусн ут-тақдир), хушчақчақлик (ал-инбисот), беозорлик (ад-дамоса), тартиблилик (ал-интизом), гўзал ташқи кўриниш (ҳусн ул-ҳаййиъат), қаноатлилик (ал-қаноат), хотиржамлик (ал-ҳудуъ), тақводорлик (ал-вараъ), қувноқлик (ат-талоқа), олийҳимматлик (ал-мусоъада), аччиқланиш (ат-тасаххут) ва зукколик (аз-зарф).

Камтаринлик ва ҳаё (ал-ҳаё) – уятсизлик, безбетлик (ал-қиҳа) ва аёлдай ўта уятчанликнинг (ал-хунусат) ўртаси. Бу инсоннинг иллат ва қусурлардан кўрқиб, алам ва оғриқларни ҳис қилишидир. Олимлар айтадики, бу яна инсоннинг ўзидан афзалроқ кишилар олдида ўзини ёмон тутишдан кўрқиши. Шунингдек, инсоннинг қабих ишларни қилишдан тортинишидир. Ҳаё кишини ёмон ишни қилишга йўналишдан қайтаради. Билжумла, у қабих ишлардан халос бўлишда ва ҳаёли инсон ёмон ҳисоблаган нарсалардан узоқлашишда фойдаланилади. Бу эса ҳар бир инсонга ярашадиган гўзал хислатдир. Бу ҳақда расулуллоҳ шундай деган: “Дарҳақиқат, Аллоҳ исломда бўлган мўйсафидни жазолашдан ҳаё қилади”. Яъни, Аллоҳ ҳаёли қарияни жазоламайди ва азобга дучор қилмайди.

Уятчанлик (ал-хажал) – бу инсоннинг ўта камтаринлиги сабаб ожизлигидир. Бу хислат аёллар ва болаларда бўлиши маъқулланади, аммо

эркак кишиларга номақбулдир. Инсон ўзидан устун деб билган кишидан уялади. Агар у одамлардан уялар экан, демак, бу одам бошқалардан кўра мавқеи пастдир. Аллоҳдан уялmaidиган киши эса унинг улуғворлигини англамайди. Парвардигор эса уни кўриб тургувчидир. Агар инсон Аллоҳ уни кўриб турганини ҳис қилса, шубҳасиз, тақволи бўлса ҳаё қилади. Пайғамбар алайҳиссалом ҳам бу ҳақда: “Ҳаёси бўлмаганда имон йўқ” деган. Шунинг учун, инсондаги ҳаё ақлнинг биринчи аломати ва имон эса ақлнинг охири даражасидир. Биринчи босқични босиб ўтмаган қандай қилиб охири босқичга етсин.

Марҳаматлилик ва андиша (ал-мусомаҳа) – инсоннинг бирор бир нарсага ҳаққи бўла туриб, кўнгилчанлик туфайли ихтиёрий равишда ундан воз кечиши. У тортишув (ал-мунофаса) ва бефарқликнинг (ал-ихмол) ўртасидир.

Сабр-тоқат (ас-сабр) – нафс, унинг истаклари билан курашиш ва хунук лаззатлардан сақланиш.

Сахийлик (ас-саҳоъ) – исрофгарчилик (ат-табзир) ва бахилликнинг (ат-тақтир) ўртаси. Бу инсоннинг осон сарфлаши ва мумкин бўлмаган жойдан олмасликка ҳаракат қилишидир.

Эҳтиёткорлик ва тадбирлилик (ҳусн ут-тақдир) – сарф-харажатда меъёрли бўлиш, исрофгарчилик (ат-табзир) ва бахиллики (ат-тақтир) четлаб ўтишга ҳаракат қилиш.

Безорлик ва юмшоқлик (ад-дамоса) - бу инсоний нафснинг истакларига интилиши ва иштиёқида гўзал кўринишни сақлашидир.

Тартиблилик (ал-интизом) – инсондаги нафс ҳолати бўлиб, уни қилинадиган сарф-харажатларни муносиб равишда сарҳисоб қилишга чақиради.

Гўзал ташқи кўриниш (ҳусн ул-хаййиъат) – бу инсоннинг меъёрда зийнатланиши ва енгилтабиатлик ҳамда нодонликкача бормаслигидир.

Қаноатлилик (ал-қаноат) – инсоннинг ўз турмушини дунё неъматлари ортидан қувмай яхши ташкил этиши.

Хотиржамлик ва сокинлик (ал-ҳудуъ) – нафснинг ўзида мавжуд бўлган чиройли неъмат ҳамда лаззатларига сокин ва рози бўлиши.

Тақводорлик (ал-вараъ) – риёкорлик (ар-риё) ва шармандаликнинг (ал-хуткат) ўртаси. У инсоннинг комилликка эришиш учун ўз нафсини солиҳ ва фозил амаллар билан зийнатланиши, шу билан бирга Аллоҳга риё, обрў ва шуҳрат истагисиз яқин бўлишидир.

Қувноқлик (ат-талоқа) – бу инсоннинг одоб доирасидан четга чиқмай, фаҳш, адабсизлик ва уятсизлик қилмасдан ҳазил-мутойиба қилишидир. У ўта жиддийлик (ал-жидд) ва ҳазилкашликнинг (ал-ҳазл) ўртаси.

Зукколик (аз-зарф) – қувноқликдан ўзини сақлаш бўлган ҳўмрайиш, қовоқ ўйиб ўтириш (ат-тақтиб) билан ҳазиллашишнинг ўртаси. Бу инсоннинг ўз суҳбатдошларини ҳурмат қилиши ва ҳар ким билан муносиб мулоқот қилиши ҳамда ҳазиллашиши. Инсон қалбига истироҳат олиш зарур бўлгани каби, бир қадар мулоқот (ал-ишрат) ҳам керак. Ҳазил қилиш яхши, аммо у маълум бир меъёрда бўлиши, инсон ёввойилик чегарасидан ўтиб, кўполлар ҳолига (сийрат ул-жафоъ) тушмаслиги ва масхара-кулги бўлиш даражасигача бормаслиги лозим.

Олийҳимматлик ва мурувват (ал-мусоъада) – келишмаслик, муроса қилмаслик (аш-шакосат) ва хушомадгўйликнинг (ал-малақ) ўртаси. Бу инсоннинг оддий масалаларда яқинлари билан тортишув ва ихтилофларни тарк этиши ҳамда суҳбатдан (ал-мухотаба) роҳатланишни афзал кўришидир.

Аччиқланиш (ат-тасаххут) – ҳасад ва бировга ёмонлик етгани учун хурсанд бўлиш, ичиқораликнинг (аш-шамотат) ўртаси. Инсонни хайрот ва неъматларнинг номуносиб, бунга лойиқ бўлмаган одамларга берилиши ҳамда бошига офат ва балолар ноҳақ ёғилган кишилар учун қайғуришидир.

Иффатнинг икки разилатига мансуб иллатларга очкўзлик (аш-шарах), истакнинг заифлиги (калол уш-шаҳват), безбетлик (ал-вақоҳат), хотинмижозлик (ат-таханнус), исрофгарчилик (ат-табзир), хасислик (ат-тақтир), иккиюзламачилик (ар-риё), маънавиятсизлик (ал-хутка), рутубатсизлик (ал-казозат), беадаблик (ал-мажонат), ўйин-мазах (ал-абас), тийилиш (ат-тахоший), тоқатсизлик (аш-шақосат), хушомадгўйлик (ал-малак), ҳасад (ал-ҳасад) ва ичиқоралик (аш-шамотат) киради.

Безбетлик ва уятсизлик (ал-вақоҳат) – инсоннинг бошқаларга танбеҳдан қўрқмай астойдил ёмонлик қилиши.

Хотинмижозлик (ат-таханнус) – инсоннинг жуда уятчанлиги бўлиб, бу унга сўзи ва амали билан ўзини кўрсатишга имкон бермайди.

Исрофгарчилик (ат-табзир) – пулни кераксиз нарсага зарур бўлмаган ҳолда сарф қилиш.

Хасислик (ат-тақтир) – пулни сарфлаш керак бўлган пайтда харажатдан тийилиш. Бунинг сабаби бахиллик (ал-бухл), қаттиқлик (аш-шуҳх) ва пасткашлик (ал-луъм) бўлиб, ҳар бири ўзига хос даражага эга. Бахил сарф-харажатда ҳаддан ортиқ ўзини чеклаган киши бўлиб, у етишмовчилик хайрихоҳ бўлмаган кишилардан сўраш ва ялинишга мажбур қилади деб қўрқади. Зикна ва қаттиқ (аш-шаҳиҳ) бу бахилликка яна бошқа бировларнинг яхши ҳолатига нисбатан нафрат қўшилган ва уларни муҳтож ҳолга келтириш истагидаги кишидир. Бу билан у кўтарилишни ва юқори мавқега эришишни ўйлайди. Зикналикнинг асоси жоҳилликдир. Пасткаш ва тубан (ал-лаъйим) киши юқорида зикр этилган сифатларни ўзида мужассам этган ҳолда ўзининг бузуқлиги сабаб ҳақир ва кичик нарсаларда шармандаликка ҳам чидайди. У ўғри ва даъюсга ўхшайди.

Иккиюзламачилик ва риёкорлик (ар-риё) – бу мақтаниш ва шуҳрат топиш мақсадида буюк ва хайрли ишларни қиладиган кишиларга ўхшаб кўринишни иштадир.

Маънавиятсизлик ва номуссизлик (ал-хутка) – инсон ўзини фазилатли ва хайрли ишлар билан безашни истамаслиги ҳамда бу амалларнинг тескарисини очик-ойдин бажариши.

Рутубатсизлик ва қуруқлик (ал-казозат) – бу ўта жиддийликдир.

Беадаблик (ал-мажонат) – бу ўта ҳазилкашлик.

Ўйин-мазах (ал-абас) – суҳбатдош билан ҳаддан зиёд ҳазил қилиш.

Тийилиш (ат-таҳоший) – суҳбатдош олдида ҳаддан ортиқ хавотирланиш ва ҳаяжонланиш.

Тоқатсизлик (аш-шакосат) – бу кишининг суҳбатдоши билан мулоқотда очик юзли ва хушмуомала бўлолмаслигидир. Бундай одам қалбдан суҳбат қуролмайди ва ҳамроҳларига қарама-қарши боради.

Хушомадгўйлик (ал-малақ) – суҳбатдошларга ёқиш мақсадида ялтоқланиш ва енгилтабиат бўлиб кўринишдан ор қилмаслик.

Ҳасад (ал-ҳасад) – ҳасадгўйнинг ўзи таниган кишига берилган неъматлардан қайғуга чўмиши.

Ичиқоралик (аш-шамотат) – бу ичиқора одамнинг ўзи таниган кишининг бахтсизлиги ва унга етган балодан хурсанд бўлишидир.

Адолат барча фазилатларни ўзида жам қилади. Унинг акси бўлган адолатсизлик ва шафқатсизлик эса барча разилликлардан иборатдир. Инсон юқорида зикр этилган уч қувват сабабидан барча ушбу сифатлар билан дуч келади. Уларнинг барчасида икки жиҳат бор, булар сифатларнинг чегараси ва ўртасидир. Шунинг учун инсонга ўртани тутиш, мўътадилликни сақлаш ва барча нарсада ҳаддан ошиш ҳамда етишмовчиликдан сақланиш илоҳий амр этилган. Агар шунга амал қилса, у комилликка эришади. Шунда инсон маконига кўра эмас, балки рутбасига кўра Аллоҳга яқинлашади ва фаришталар даражасига эришади. Фақат Аллоҳда буюк салтанат ва мутлақ комиллик (Ал-баҳоъ ул-аъзам вал-Камол ул-атам) бордир. Ҳар бир мавжудот ўз имконияти қадар, ўзи эриша оладиган комилликка интилади ва бу унинг мақсади ҳисобланади. Агар у

комилликка эришса, ўзидан баландда бўлган Олам чегарасига (уфқ ул-Олам) яқинлашади. Агар эриша олмаса, унинг остида бўлган қуйи ва паст жойга тушади. Инсон ҳам комилликка эришиб, юксакка кўтарилиши, шу билан бирга Аллоҳ ва фаришталарига яқинлашиши ҳамда саодатга эришиши ёки ҳайвон ва одамлар учун умумий бўлган – ғазаб ва шахват разилликларидан баҳраманд бўлиб, ҳайвонлар даражасига тушиши ҳамда абадий ҳалок бўлиши мумкин. Бу эса унинг шақовати ва бахтсизлигидир. Буни насл-насабли чопқир отга ўхшатиш мумкин. Унинг комиллиги учқурлиги ва тез чопишидир. Агар у югуролмаса, паст даражага тушади, яъни юк ташийдиган бўлади ёки гўштга топширилади. Инсонлар ҳолати ҳам шундай, уларнинг ахлоқи ва илми сабабидан турлича ҳамда чексиздир. Шунинг учун инсонларнинг даражаси охиратда ҳам дунёдаги каби ахлоқи, сифатлари, бойлиги, таъминоти ва бошқа ҳолатларига кўра фарқ қилади.

Хайрли амалларни қилишга ундовчи ва бу ишдан қайтарувчи сабаблар тўғрисида

Ғаззолий дунёвий хайрли ишларни амалга оширишга ундайдиган сабабларни уч турга бўлади.

Биринчиси, инсонлар ҳозирда ва келажакда қўрқадиган нарсалар билан йўлдан оздирилиши ва қўрқувга солиниши.

Иккинчиси, мақтовга интилиш ва мазаммати ҳамда мақтови инобатга олинадиган кишининг танбеҳидан қўрқиш.

Учинчиси, бошқа бирор бир мақсад учун эмас, балки фақат фазилат ва нафс камолотига интилиш.

Биринчиси, фақат шахват натижаси (муқтазо аш-шахват) бўлиб, оддий одамлар даражасидир. Иккинчиси, ҳаё ва мукаммал бўлмаган ақл натижаси бўлиб, бу оддий одамларга нисбатан буюк ақл соҳиблари бўлган султонлар, бу дунё ақобирлари ва оқилларининг ишларига тааллуқдир. Учинчиси, комилликнинг (камол ул-ақл) натижасидир. Авлиёлар, донишмандлар ва ҳақиқий оқиллар шундай йўл тутадилар. Ушбу

инсонларнинг даражаси фарқи туфайли шундай дейдилар: “Инсонга берилган нарсаларнинг энг яхшиси ақлдир. Ақл уни тийиб туради, агар у бўлмаса, унда ҳаё, чунки унга ман этади; у бўлмаса, унда қўрқув, уни азоблайди; агар у ҳам бўлмаса, унда чақмоқ, уни ёқиб юборади, шу билан одамлар ва дунёни ундан қутқаради”. Бу фарқлар ҳар бир кишига, ёшлигидан то қаригунича танишдир. Ёшликда одам боласига бир ишни қилишни тақиқлаш ёки уни мақтаб ва сўккан ҳолда мажбурлаш мумкин. Бунинг учун бола ҳис қила оладиган маззали таом бериш ёки оғриқли калтаклашдан фойдаланилади. Қачон у балоғатга етиб, англашни бошлагач, шунда тақиқ қўйиб, уни танбеҳ ва мақтов орқали рағбатлантириш мумкин. Унга бирор бир нарсани тақиқлаш учун маззамат қилинадиган ишларни ва уни қилувчиларни қоралаш лозим. Одоб ва ахлоққа тарғиб қилиш учун уни мақташ ҳамда бу ишни қилмайдиганларни мазаммат қилиш керак. Булар кучли таъсирга эга.

Аксарият одамлар ушбу икки даражадан юқорига, яъни учинчи даражага кўтарилмайди. Улар олдинга юрадилар ва турли важлар сабаб ортга қайтадилар. Учинчи даража жуда кам учрайди, чунки у охират неъматларидандир (ал-хайрот ул-ухравия). Айнан шу одамларни фарқлайди, чунки дунёвий ва ухравий ўртасидаги фарқ бири олдин келади, бошқаси эса кейин. Зеро, ҳар бир оқил инсон хайрли нарсаларга шошилади. Бирор бир нарсага интилиш важлари ҳам мана шу уч даражадан ташқари чиқмайди. Аллоҳга итоат қиладиган ва маъсиятни тарк қиладиган инсонлар учун худди уч даража мавжуддек кўринади. Биринчиси, жаннатда ваъда қилинган мукофотни олишга интиладиган ва дўзахда бериладиган жазодан қўрқадиганлар. Бу даража оддий инсонлар даражаси бўлиб, улар кўпчиликни ташкил қиладди. Иккинчиси, Аллоҳ ризосига интилиш ва унинг қаҳридан қўрқиш. Ғаззолий инсон ҳолидаги шариат томонидан бўладиган ризолик ва ғазабни назарда тутди. Бу солиҳлар манзили бўлиб, улар биринчисидан кўра камчиликни ташкил

қилади. Учинчиси, жуда кам учрайдиган ноёб азиз кишилар (ал-азиз ул-фазз) бўлиб, улар Аллоҳга яқин бўлишдан бошқа ҳеч нимани истамайдилар. Бу инсонлар Аллоҳризосига эришишга ҳаракат қиладилар, ҳамма нарсани фақат у учун қиладилар ва Аллоҳга фаришталардан ҳам яқин бўлган тор доирага дохил бўлишни (илтиҳок би-замрати-л-муқаррабин) хоҳлайдилар. Бу сиддиқлар ва набийлар даражасидир.

Бир куни Робия Адавиядан сўрадилар: “Нега сен Аллоҳдан жаннатни сўрамайсан?”. У жавоб берди: “Аввал кўшни, кейин эса уй” (Ал-жор сумма-д-дор). Яна бир валий зот айтган: “Кимки Аллоҳга бирор нарса тамасида ибодат қилса, у пасткашдир (лаъйим)”. Заиф ақл бунинг маъносини тушуниб етмайди, кўпчилик одамлар заиф ақлга эгадирлар. Аллоҳ жаннат ва дўзахни яратиб, халққа уларни кўрқитиб ва жозибали қилиб кўрсатган ҳолда ваъда қилди. У уларни батафсил тасвирлаб, васфини ёритиб берди, аммо улар ҳақида тўғридан-тўғри эмас, балки рамзлар орқали гапирди. Масалан, “Унга интилган ҳолда” ёки “Солиҳ бандаларимизга ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким эшитмаган ва ҳатто инсон тасаввур қила олмайдиган нарсаларни тайёрлаб қўйдик”.

Хайрли ишларни қилишга ноқобиллик, лаёқатсизлик (қусур) ва хато, камчиликлар (тақсир) ҳалақит беради.

Лаёқатсизлик (қусур) касаллик ёки оиласи ва нафс қуввати учун егулик топиш мақсадида ишлаш зарурияти ҳамда шу кабилар туфайли бўлса кечирилади ва қораланмайди. Аммо бундай киши комилликка эришмайди ва бунинг давоси йўқ. Фақат Аллоҳдан кўрқиш ва унга ушбу тўсиқларни ўз марҳамати билан олиб ташлашини сўраб илтижо қилиш қолади.

Хатолар (тақсир) икки хил бўлади: жоҳиллик ва инсон устидан ғолиб келган истаклар (шаҳват ғолиба). Жоҳил киши охират неъматлари (ал-хайрот ул-ухравия), унинг шарафи нималигини ва дунё матоҳлари арзимаслигини билмайди. Жоҳиллик ҳам икки даражали бўлади:

биринчиси, ғафлатдан ва инсонни йўналтирадиган устозни топмаганидан бўлади. Бунинг иложи осондир, бунинг учун олимлар ва воизлар жамоаси ҳамма жойда одамларни ғафлатдан уйғотиши ҳамда уларни дунё гуноҳлари ва имонсизликдан узоқроққа ва охират ҳаётига етаклаши зарур. Иккинчиси, саодат шу дунё лаззатлари ва ҳозирни ўзидаги мансаб, ҳокимиятда деб ҳисоблайдиганлар бўлиб, улар охиратга умуман ишонмайдилар. Ёхуд улар имоннинг ўзи кифоя ва у ҳар бир мўъминда амали қандай бўлишидан қатъий назар бор дейдилар. Ёки улар Аллоҳнинг марҳамати ва кечирishiга тўлиқ ишонадилар, чунки у Карим ва Раҳимдир ва гуноҳкорларнинг хатосидан унга бирор зарар йўқдир, шунинг учун у албатта кечиргувчидир. Бу аҳмоқликнинг бир кўриниши бўлиб, кўпчиликни итоатдан узоқлаштириб, гуноҳлар қилишга бошлаган. Охират ҳаёти умуман йўқ дейдиганлар мутлақ имонсизлик ва соф залолатга кетганини англатади. Бундай эътиқод синган киши инсонийликдан узоқлашиб, буткул ҳалок бўлади. кимки имоннинг ўзи кифоя қилади деса, у ғафлатда ва имон ҳақиқатини билмайдиган жоҳил ҳисобланади. Ихлос бу инсоннинг эътиқоди ва амали сўзига мувофиқ келишидир. Акс ҳолда у мунофиқ саналади.

Ҳавойи нафсини илоҳ қилиб олган одам энг паст даражада ҳисобланади. Зеро, ўз ҳавойи истакларига сиғинган унинг қулидир. Бундай одамнинг “Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ” деган сўзга мувофиқ бўлмагани сабаб ихлоси йўқ. Бу худди биров “Таомга шакар қўшдим” деб айтгани учун овқат ширин бўлади деб ўйласаю, аслида эса у бу ишни қилмаган бўлса ёки “Мен жориям билан қўшилдим” дегач ўғил туғилади десаю, аслида уруғни солмаган бўлса натижага эриша олмайди. Чунки дунёда воситаларни қўлламай туриб, мақсадга етиб бўлмаганидек, охиратда ҳам воситасиз мақсадга эришилмайди. Бинобарин, дунё ва охират ҳаёти бир хилдир. Лекин охират дейишларига сабаб унинг кейин келишидир. Бу оламга чиқиш она қорнида бўлганга нисбатан охират, бу оламда балоғатга

етиш унгача бўлганга нисбатан охират, оқиллар даражасига етиш эса олдинги ҳолатига нисбатан охират. Бу яратилиш босқичлари бўйлаб ҳаракатланишдир. Ўлим эса бошқа босқич ва юксалишнинг бошқа кўриниши, туғилишнинг ва бир оламдан бошқа оламга ўтишнинг ўзгача тури ҳисобланади. Расулуллоҳ айтганидек: “Қабр ё дўзахнинг ўраларидан бири ёки жаннат боғларидан бир боғдир”. Яъни ўлим фақат ҳолатнинг ўзгаришидир. Агар бирор киши Аллоҳнинг раҳмати ва неъматига таяниб, оч ва ташна қолиб қийналса-ю, лекин сув ичиш ва нон тановул қилиш учун бормаса, албатта ҳалок бўлади. Кимки молу давлат талабида бўлиб, савдо билан шуғулланмаса, бойликка эришолмайди. Худди шундай ким агар охиратда саодатни истаса ва бунга интилса, унинг саъй-ҳаракати мукофотланади. Аллоҳ ҳам айтади: “Ҳар бир инсон фақат ўзи интилган нарсасини олади” (Нажм, 59:39).

Агар инсон энг олий саодат Аллоҳга яқинлашиш эканлигини ва ушбу яқинлик маконда эмаслигини билса, буни фақат нафсини илм ва амал билан камолга етказиш ҳамда гўзал ахлоқ билан ишларнинг ҳақиқатини билиш орқали амалга ошириши мумкин. Комилликка эришолмаган Аллоҳга яқинлашолмайди. Ҳақиқий маликка (худога) нуқсони бўла туриб яқинлашишни истаган, тунлари туриб илм олмайдиган ва кечаси ухлаб, Аллоҳнинг фазли билан эрталаб замонасининг энг яхши кишиси бўлиб уйғонаман деб ўйлайдиган одамга, илло Аллоҳнинг қудрати ва марҳамати кенг бўлиб, бундайларнинг кўпига етсада, унга шундай дейилади: “Бу иш ёлғонга тўла ва зоҳири чиройли сўзлар билан безатилган аҳмоқликдир”. У жоҳил буни мақтовга лойиқ иш деб ўйлайди. Бу одам охират саодатига ҳеч нима қилмасдан ва ҳаракатсиз эришаман деб ўйлайди. Бу эса унинг ҳолидир.

Хайрот ва саодатларнинг турлари тўғрисида

Абу Ҳомид Ғаззолий илоҳий неъматларни алоҳида олганда чексизлигини таъкидлаб, умумий ҳолда уларни беш турга бўлиш мумкин

дейди. Улардан биринчиси охиратдаги саодат (ас-саодат ул-охиравия) бўлиб, яъни у фаноси йўқ бақодир. Улар қуйидагилар:

- 1. Қайғусиз қувонч (сурур ла ғамма фиҳи);**
- 2. Жоҳилликсиз илм (илм ла жаҳла маъаху);**
- 3. Камбағалликсиз бойлик (ғина ла фақра маъаху).**

Бунга эса Аллоҳнинг ёрдамисиз эришиб бўлмайди ва у иккинчи тур билан тўлдирилади. Булар руҳий фазилатлар (ал-фазоил ун-нафсия) бўлиб, улар тўртта нарса билан чекланади:

- 1. Ақл ва унинг комиллиги – илм;**
- 2. Иффат ва унинг комиллиги – тақводорлик (ал-вараъ);**
- 3. Шижоат ва унинг комиллиги – мужоҳада;**
- 4. Адолат ва унинг комиллиги – инсоф.**

Юқоридагиларнинг бари эътиқоднинг асослари (усул уд-дин) ҳисобланади. Ушбу фазилатлар учинчи турдаги нарсалар билан мукаммал бўлади. Улар тана фазилатлари (ал-фазоил ул-бадания) бўлиб, улар тўрт нарсада мужассамдир:

- 1. Саломатлик (ас-сиҳҳат);**
- 2. Куч-қувват (ал-қувват);**
- 3. Гўзаллик (ал-жамол);**
- 4. Узоқ умр (тул ул-умр).**

Тўртинчи турдаги нарсалар юқоридагиларни тўлдиради. Улар инсонни ўраб турадиган фазилатлар (ал-фазоил ул-мутифа бил-инсон) бўлиб, тўрт нарсада намоён бўлади:

- 1. Мол-давлат (ал-мол);**
- 2. Оила (ал-аҳл);**
- 3. Қудрат (ал-изз);**
- 4. Насл-насаб (карам ул-ашират).**

Бу зикр этилганларнинг барчаси бешинчи тур, яъни илоҳий фазилатлар (ал-фазоил ут-тавфиқия) бўлмаса фойда келтирмайди. Улар ҳам тўртта:

- 1. Аллоҳнинг ҳидояти (ҳадая Аллоҳ);**
- 2. Аллоҳ тўғри йўлга йўналтириши (ар-рушд);**
- 3. Аллоҳнинг ёрдами (ат-тасдид);**
- 4. Аллоҳнинг мадади (ат-таъйид).**

Ушбу саодат турлари охират саодатларидан кейингиси бўлиб, улар ўн олтитани ташкил этади. Бу нарсаларга қандай эришиш мумкинлиги борасида инсоннинг шахсий фикрига ўрин йўқ. Фақат руҳий фазилатлар (ал-фазоил ун-нафсия) бундан истиснодир.

Шундай қилиб Ғаззолий неъматларни беш турга бўлади. Ушбу юқорида зикр этилганлар (ал-хайрот):

- 1. Охиравия;**
- 2. Нафсия;**
- 3. Бадания;**
- 4. Хорижа;**
- 5. Тавфиқия.**

Уларнинг ҳаммаси бир-бирига жуда керак, ёхуд зарурий ҳожат сифатида: масалан, руҳий фазилатлар (ал-фазоил ун-нафсия) каби, чунки уларсиз охират фаровонлигига эришиб бўлмайди ёки тана соғлиги (сиҳҳат ул-бадан) каби, чунки у бўлмаса руҳий фазилатларга эришиб бўлмайди, ёки фойда келтирадиган ҳожат сифатида: масалан, ташқи фазилатларга (ал-фазоил ул-хорижа) эҳтиёж каби, чунки бойлик, оила ва насл-насабнинг йўқлиги ушбу фазилатларнинг ўзига зарар келтириши мумкин.

Ташқи фазилатларга, яъни давлат, оила, қудрат ва насл-насабга эҳтиёж сабабини мутафаккир шундай тушунтиради. Яъни, уларни исталган мақсадга эришишга ёрдам берадиган қанотга ва ўйланган ишни бажаришни осон қиладиган қуролга ўхшатади. Бойликка эҳтиёж

масаласига келсак, фақир киши қуролсиз жангга кирган ёки қанотсиз овга чиққан лочинга ўхшатилади. Пайғамбар ҳам бу борада шундай деган: “Солиҳ молнинг солиҳ киши қўлида бўлиши қандай яхши!” ва яна: “Гўзал ахлоққа молу давлатнинг ёрдам бериши қандай яхши!”. Ҳақиқатан, пули бўлмаган одам вақтини егулик, кийим ва яшаш учун зарур бўлган нарсаларни топишга сарфлайди. Бундай инсоннинг фазилатларнинг энг шарафлиси бўлган илм олишга вақти қолмайди. Сўнгра бундай инсон ҳаж қилолмайди, садақа ва закот беролмайди, одамларга ёрдам қилолмайди. Оила ва фарзандга эҳтиёж маълум, зоҳирдир. Солиҳа аёл инсон учун экинзордир, у эркакнинг динини ҳимоя қилади. Динга солиҳа аёл ёрдам қилади, дейилади ҳадисда ҳам. Яна бир ҳадисда шундай дейилади: “Агар бир киши ўлса, унинг уч нарсадан бошқа барча амаллари тугайди: фойда берадиган садақа, манфаат келтирадиган илм ва унинг учун дуо қиладиган солиҳ ўғил”. Агар бирор кишини катта оиласи ва кўп қариндошлари бўлса, улар унга ёрдам берадилар, улар унинг қулоғи, кўзлари ва қўллари каби унинг дунёвий ишларини енгил қиладилар. Шунда унинг қалби илм ва ибодат учун фориғ бўлади. Бу эса динига ёрдам беради.

Куч-қувват билан инсон ўзини ранж-алам чекиш ва хафаликдан ҳимоя қилади. Мусулмон учун бу зарур нарсадир, чунки доимо унга зарар етказмоқчи бўлган душман ёки азият бермоқчи бўлган золим одам бордир. Бу эса инсоннинг вақтини олиши ва қалбини эгаллаши мумкин. Шунинг учун ҳам донишмандлар “Дин ва султон – эгизаклар” ёки “Дин асос, султон эса унинг қўриқчиси, чунки асоси бўлмаган нарса қулайди. Агар бирор нарса қўриқланмаса, у йўқолади” дейдилар. Аллоҳ ҳам шундай дейди: “Агар Аллоҳ баъзи одамларни бошқалари воситасида ушлаб турмаса эди, ер юзи бузиларди” (Бақара, 2:251). Умуман олганда, агар душман бўлмаса, одам ибодат учун фориғ бўлади. Агар қудрат бўлмаса булар имконсиз бўларди. Яхшиликка олиб келадиган нарса хайрли бўлгани каби, яхшилик йўлидаги тўсиқни олиб ташлайдиган нарса ҳам хайрлидир.

Насл-насабнинг олийжаноблиги ва аждодларнинг шарафлилиги ҳам муҳим дейди Ғаззолий. Баъзилар буни назарга илмай, инсонни унинг амаллари белгилайди ва унинг кадр-қиммати ишларига кўра бўлади дейдилар. Агар инсоннинг нафс олийжаноблиги (шараф ун-нафс) бўлмай олийнасаблиги (шараф ул-асл) ва олийнасаб бўлмай нафс олийжаноблиги билан солиштирилса, унда насл-насаб (шараф ул-асл) анча паст туради. Агар бунга у ҳам қўшилса, унинг фазилатини инкор қилиб бўлмайди ва бу уни янада кучли қилади. Имомликнинг шарти насл поклигидир. Шунинг учун баъзилар имом Қурайш уруғидан бўлиши керак дейдилар. Бу табиий ҳол, чунки ахлоқ тана тузилишидан келиб чиқади ва илдиздан шохларга ўтади. Яъни асосийдан иккинчи даражалига ўтади. Шунинг учун ҳам пайғамбар алайҳиссалом шундай деган: “Уруғингиз учун танланг”, яна қўшимча қилиб: “Тўнг қўнғиздан сақланинг” – бу илдизи (насаби) ёмон бўлган яхши аёлдир. Бу ҳам саодатнинг тури бўлиб, бунда инсоннинг дунё авлодлари, ҳукмдорлари ва шохларига мансублиги эмас, балки илм, ибодат ва ақл билан зийнатланган пок ва хайрли нафсларга (ан-нуфус аз-закия ат-тоҳира) мансублиги назарда тутилган.

Жисм фазилатлари (ал-фазоил ул-жисмия) тўғрисида гапирганда, саломатлик, қувват ва узоқ умрга эҳтиёж шубҳасизсиздир, аммо гўзалликка аҳамият қаратмаса ҳам бўлади, чунки тана фазилатларни тарбия қилишга йўл бермайдиган касалликлардан саломат бўлиши етарлидир. Дарҳақиқат, гўзаллик кўп фойда келтирмайди, лекин у саодат ва хайрот ҳисобланади. Бу дунёда унинг бир жиҳати, охиратда эса икки жиҳати бордир. Биринчиси, бадбашаралик ёмон ҳисобланади ва одамлар нафратланиб, табиатан унга яқинлашмасликка ҳаракат қиладилар. Чиройли киши эса кўп нарсага эриша олиши мумкин. Гўзаллик худди учишга ёрдам берадиган қанотга ўхшайди, у бамисоли бойлик кабидир. Дунёда ёрдам берадиган нарса охиратда ҳам ёрдам беради, чунки охират саодатига бу дунёдаги маълум воситалар орқали эришилади. Иккинчиси, гўзаллик

кўпинча жоннинг фазилатлигига (фазилат ун-нафс) далолат беради, чунки қалб, руҳ нури (нур ун-нафс), агар унинг ёрқинлиги мукамал бўлса, вужудда ҳам акс этади. Ташқи кўриниш ва хабар кўпинча бирга юради. Шунинг учун нозик ақл эгалари бўлган фаросат аҳли (асҳоб ул-фиросат) тана шаклига қараб яширин сифатларни (ахлоқ ул-ботина) аниқлайдилар. Юз ва кўзлар ботиний оламни акс эттирадиган ойна кабидир. Шунинг учун улар ғазаб ва ёмонликни акс эттиради. Ақл эгалари: “Хурсандлик кўнгилдаги нарсани акс эттиради” ва “Ҳар бир ёмон одамнинг юзи ўзидан ҳам кўра ёмонроқдир” дейдилар.

Бир куни халифа Маъмун ўз кўшинини кўрикдан ўтказётганда, хунук бир кишини кўрди. Маъмун унга гапиришни буюрди, аммо унинг дудук эканлиги маълум бўлди. Халифа унинг исмини ўчирди ва шундай деди: “Агар руҳ зоҳирий томонни равшан қилса, унда фасоҳат ва гўзал нутқ пайдо бўлади. Аммо унда на зоҳир ва на ботин бор экан”. Пайғамбар алайҳиссалом ҳам: “Гўзал юзли инсондан ҳожатингизни сўранглар” ва “Агар элчиликка одам қидирсангиз, чиройли юзли ва гўзал исмли кишини изланглар” деб айтган. Фақиҳлар ҳам намоз ўқийдиганлар ҳамма нарсада тенг бўлишса, имомликка чиройли юзли киши ўтиши лозим дейдилар. Аллоҳ ҳам айтади: “Ва илмда, жисмда кенглигини зиёда қилди” (Бақара, 2:247). Гўзаллик деганда шахватни кўзғайдиган нарса, яъни аёллик латофати эмас, балки баланд қомат, гўзал гавда, этнинг (таксимотда) мўътадиллиги, тана аъзоларининг мутаносиблиги, юзнинг кўркамлигиги ва симметрияси назарда тутилади. Булар шундай меъёрга бўлиши керакки, унга қараш одамларга ёқимли бўлсин.

Ёрдам берадиган фазилатлар (ал-фазоил ут-тавфиқия) ҳидоят, рушд, тасдид ва таъйиддан иборат. Тавфиқсиз инсон ҳеч нарса қилолмайди. У инсон иродаси ва ҳатти-ҳаракатининг Аллоҳ қазоси ҳамда қадарига мувофиқлигини англатади. У яхшилик ва ёмонликка қўлланган, аммо кўпинча яхшилик ва саодатга қўлланилади. Инсонга тавфиқ нега кераклиги

яққол аён, шунинг учун айтиладики: “Агар ёш йигитга Аллоҳ ёрдам бермаса, аксарият ҳолда унга қарши жиноятни ўзининг қарори содир қилади”. Ҳидоят фазилатларга эришиш йўлидаги ягона воситадир, чунки у барча неъматларнинг бошидир (мабдаъ ул-хайрот). Зеро, Аллоҳ айтади: “ҳар нарсага шакл берган, сўнгра ҳидоят (тўғри йўл) кўрсатган зотдир” (Тоҳо, 20:50), “Агар сизларга Аллоҳнинг фазли ва марҳамати бўлмаганида абадул-абад ичингиздан бирор киши поклана олмас эди. Лекин Аллоҳ Ўзи хоҳлаган кишини поклайди” (Нур, 24:21). Пайғамбар а.с. ҳам шундай дейди: “Жаннатга кирадиган ҳар бир киши Аллоҳнинг раҳмати билан киради”, яъни унинг ҳидояти, тўғри йўлни кўрсатиши билан кира олади. ҳатто пайғамбарлар ҳам.

Ҳидоят уч даражага эга. Биринчиси, яхшилик ва ёмонлик йўлини кўрсатиш. Бунга далил Аллоҳнинг ушбу сўзлари: “Ва биз уни икки (яхши ва ёмон) йўлга йўллаб қўйдик” (Балад, 90:10). Бу билан Аллоҳ барча бандаларини мукофотлантириб қўйган, баъзисини ақл воситасида, баъзисини эса пайғамбарларнинг ўғитлари билан ҳидоятга солган. Шунинг учун Аллоҳ Қуръонда айтади: “Аммо Самудга келсак, биз уларни ҳидоят қилдик, аммо улар кўрликни ҳидоятдан кўра афзал кўрдилар” (Фуссилат, 41:17). Иккинчиси, бу банданинг билимларда тараққий қилиши ва солиҳ амалларининг кўпайишига мувофиқ равишда ҳолдан ҳолга ўтганида оладиган нарсадир. Аллоҳ Таоло буни назарда тутиб, шундай деган: “У зот ҳидоят топганларнинг ҳидоятини зиёда қилади ва уларнинг тақволарини беради” (Муҳаммад, 47:17). Учинчиси, бу нур бўлиб, пайғамбарллик ва Аллоҳга яқинлик оламида (олам ул-валоят ван-нубувват) нур таратади. У ақл билан билиб бўлмайдиган нарсани кўрсатади. Шу сабабли таълим олиш мажбурияти ва имконияти ҳосил бўлади. Буни Аллоҳнинг ушбу сўзлари назарда тутади: “Албатта, Аллоҳнинг ҳидояти ҳақиқий ҳидоятдир, деб айт” (Бақара, 2:120). Аллоҳ буни ўзига нисбат қилди ва уни ҳақиқий тўғри йўл (ал-худа ал-мутлақ) деб атади. Уни яна ҳаёт ҳам деб атайдилар.

Ушбу оятларда шу ҳақда шундай дейилади: “Аввал ўлик бўлган одамни тирилтириб, унга одамлар орасида юрадиган нурни бериб қўйган бўлсак” (Анъом, 6:122), “Аллоҳ кўксини Исломга кенг қилиб очиб қўйган шахс ўз Раббидан бўлган нурда эмасми?” (Зумар, 39:22).

Рушд илоҳий иноят (ал-иноят ул-илаҳия), ғамхўрликни англатади ва у инсонга мақсади сари интилишга ёрдам беради, ўзи учун хайрли бўлган нарсани учун куч беради, уни фасод ва ёмон нарсалардан ҳимоя қилади. Бу ичда, яъни ботинда бўлади: “илгари биз Иброҳимга рушди ҳидоят берган эдик ва биз унинг ҳолини билардик” (анбиё, 21:51).

Тасдид – бу инсоннинг иродаси ва ҳаракатини ният қилинган мақсадга йўналтиришдир. Инсон бу билан ўз мақсадига интилиши лозим. Рушд таъриф орқали насихат, кўрсатма (танбиҳ бит-таъриф) бўлса, тасдид эса ундаш орқали кўмаклашиш ва қўллаб-қувватлашдир (нусра бит-тахрик).

Таъйид ички ақл билан назар солиш, яъни басират орқали ўша кўмакни мустаҳкамлаш ва ташқаридан қувватни кучайтиришдир. Аллоҳ айтади: “Сени Муқаддас руҳ билан қўлладим” (5:110). Аллоҳ инсонга ёрдам беради ва ҳимояси остига олади. Бу бир илоҳий файз (файзу илаҳий), ҳадя бўлиб, у инсонга хайрли амалларни қилишга ва ёмон ишлардан қочишга куч беради. Шу билан унинг ботинидаги сир ва ҳис этиб бўлмайдиган тақиққа айланади. Аллоҳ шуни ушбу оятда назарда тутиб, дейди: “У (аёл) унга интилди ва у ҳам, агар Раббининг бурҳон-ишорасини кўрмаганида унга (аёлга) интилар эди” (Юсуф, 12:24).

Бу нарсаларга фақат Аллоҳ бандасига берадиган мадади ва ёрдамида эга бўлиш мумкин. Булар соф ва ўткир ақл (ал-фаҳм ас-соқиб ас-софий), диққатли ва англовчи қулоқ (ас-самъу ал-мусғи ал-воъий), кўрувчи ва амал этувчи қалб (ал-қалб ал-басир ал-муроъий), насихатгўй устоз (ал-муаллим ан-носих) ва етарли давлат (ал-мол аз-зоид). Айтилган нарсалар қўйилган вазифаларга мувофиқ бўлиши ва диндан чалғитмаслиги лозим. Қариндош-

уруғ ва иззат-қудрат нодонларнинг нодонлигидан ҳимоя қилади ҳамда душманларнинг зулмини кўтаради ва ундан халос қилади.

Саодатнинг мақсади ва даражалари тўғрисида

Ғаззолий ҳақиқий бахтни ўлимдан кейинги бахтдир дейди. Бундан ташқари саодат деб айтиладиган нарсалар мажозий ёки хато ҳисобланади. Масалан, охиратда ёрдам бермайдиган дунё саодати каби. Шунинг учун охират саодати деб номлаш тўғри бўлмайди. Шу билан бирга охиратда яхшилик ва саодат олиб келадиган, бунга ёрдам берадиган ҳамма нарсани ҳам хайр ва саодат деб аташ мумкин.

Фойда ва ёрдам берадиган нарсаларни тўртта усул билан тушунтириш мумкин. Биринчиси, ҳар қандай ҳолатда ҳам фойдали бўлган нарсалар. Бунга руҳий фазилатлар (ал-фазоил ун-нафсия) киради. Неъматлар орасида баъзан фойдали ва баъзан фойдали бўлмаган нарсалар бор. Аммо аксарият ҳолда кўп бўлмаган мол, бойлик каби ёрдам беради. Яна кўпинча кўпчилик одамларга зарар берадигани ҳам бор, бу билим ва ҳунарларнинг баъзи бир турлари ҳисобланади. Булардан кўпи ноаниқ бўлгани сабаб, оқил инсон учун ушбу нарсаларнинг ҳақиқатини билиши зарур бўлади. Токи у зарарли нарсани фойдалидан (ан-нофиъ), фойдалини юксагидан (ар-рафиъ), юксагини қимматбаҳодан (ан-нафис), қимматбаҳони энг муҳимидан афзал билмасин, чунки бундай ҳолда унинг йўли узунроқ бўлади. Кўпинча одам кўраётган нарсасини ёғ деб ўйлайди, аммо у оддий бир шиш бўлиб чиқади ва кўпинча белига боғлаш учун арқон қидиради, аммо арқон деб ўйлаб илонни кўтаради ва илон уни чақади. Фақатгина ҳақиқий илм бу нарсаларни кашф қилади.

Иккинчи усул, неъматларни ўзи кўра муҳим бўлган, бошқа нарса туфайли муҳим бўлган нарсага ажратиш мумкин. Шунингдек, ўша нарсанинг ўзи туфайли афзал биладиган нарсалар ва баъзан бошқа нарса туфайли афзал биладиган нарсалар ҳам бор. Инсон неъматларнинг даражасини уларнинг ҳар бирига мос равишда ҳаққини бериши учун

билиши лозим. Ўзига кўра муҳим бўлган нарса бу охират саодати бўлиб, ундан бошқа мақсад йўқдир. Бошқа нарса туфайли муҳим бўлган нарса, масалан, дирҳам ва динорлар саналади. Агар уларнинг бирор бир вазифаси бўлмаганида эди, улар оддий тош кабичалик бўларди. Баъзан ўзи туфайли муҳим бўлган ва баъзан бошқаси туфайли муҳим бўлган нарсага тана соғлиги (сихҳат ул-жисм) кабилар киради. Инсон соғлом оёқларни талаб этадиган юришдан воз кечиши мумкин, аммо у соғлом оёқларидан воз кечолмайди, чунки бу унинг соғлиги ҳисобланади.

Учинчи усул, неъматлар, яъни хайрот фойдали (нофиъ), чиройли (жамил) ва ёқимлига (лазиз) бўлинади. Ёмонликлар (аш-шурур) ҳам учга бўлинади: зарарли (зорр), хунук (қабих) ва оғриқли (муълим). Уларнинг ҳар бири иккига бўлинади: Биринчиси, мутлақ – ўзида барча уч сифатни яхшиликда мужассам этади. Масалан, ҳикмат каби, чунки у фойдали, чиройли ва ёқимли ҳамда жоҳиллик каби, чунки у зарарли, хунук ва аламлидир. Иккинчи тури, қисман (муқид) – фақат бу сифатларнинг баъзи бирларини ўз ичига олган бўлади, чунки баъзан бирор нарса бир пайтнинг ўзида фойдали ва оғриқли бўлиши мумкин. Масалан, касалланган бармоқни кесиш ёки ортиқча маҳсулот ва молдан қутулиш. Бироқ, баъзида бирон нима бир пайтнинг ўзида фойдали ва хунук бўлиши мумкин, аҳмоқлик каби. Бинобарин, у роҳат, ҳаловатдир. Шунинг учун айтадилар: “Ақли йўқ ҳаловатдадир”, чунки у оқибатлар тўғрисида қайғурмайди ва унинг аҳволи хотиржам бўлади. Бир томондан фойдали ва бошқа томондан зарарли бўлган нарса эса, кеманинг чўкиш хавфи туғилганда, молларни денгизга отаришга ўхшайди. Бу мол-мулк учун зарар, аммо одамларнинг қутулиши учун фойдалидир. Фойдали нарсалар ҳам ўз навбатида иккига бўлинади. Биринчиси, зарурий, яъни рухий фазилатлар (ал-фазоил ун-нафсия) ва охиратда саодатга эришиш каби ва иккинчиси, зарурий бўлмаган, бошқа нарса билан алмаштириш мумкин бўлган нарса, сафрони тинчлантирувчи исканжубин (узум сиркаси солинган асал) каби.

Тўртинчи усул, лаззатларни уч қувват ва уч иштаҳага (муштаҳият) кўра уч турга бўлиш. Лаззат исталган нарсага эгалик қилиш, шахват эса нафсининг ўзи истаган нарсасига талпиниши экан, лаззатларни ақлий (лаззат ақлия) ва жисмонийга (лаззат бадания) ажратиш мумкин. Бу икки лаззат барча ҳайвонлар билан бир хилда умумийдир, жисмоний лаззат (бадания) эса баъзи бир ҳайвонлар билан муштаракдир. Руҳий лаззатлар (ақлийёт), яъни илм ва ҳикмат лаззати каби, жуда кам учрайди ва у барчасидан энг шарафлиси ҳисобланади. У жуда ноёб, чунки ҳикматдан фақат донишманд (ал-ҳаким) лаззатланади. Гўдакнинг асал, қуш гўшти ва мазали ширинликлардан лаззатланишни англай олмаслиги, уларнинг лаззат бермаслигидан далолат бермайди. Гўдакка сут ёқиши эса, у энг яхши таом эканлигини англатмайди. Кўпчилик одамлар, баъзи ҳоллардан ташқари, жоҳиллик билан чеклангандирлар, улар илм даражасига эриша олмайдилар. Шунинг учун уларга жоҳилликлари ёқади. Шоир бу ҳақда шундай деган:

Ва ман яку за фамин муррин маризин,

Яжиду мурран биҳи ал-маъ аз-зулала.

(Мазмуни: Кимнинг таъм билиши аччиқ ва носоғлом бўлса, У тоза булоқ сувини ҳам аччиқ деб топади).

Руҳий лаззатларнинг эътиборга лойиқ жиҳати, улар инсоннинг бир қисмига айланади ва йўқолмайди, улар ўткинчи эмас, доимий ва аслига кўра боқий бўлади. Уларнинг охираат ҳаётидаги мевалари туганмасдир. Боқий ва шарафли нарсага эга бўлишга қодир, аммо паст ва фоний нарсалар билан қаноатланган кишининг ақли касалланган бўлиб, айби ва ортга чекиниши сабаб зарар кўриб, азият чекади. Бунинг энг ками, руҳий фазилатлар, хусусан илм ва ақл, ёрдамчилар ва ҳимояга мухтож эмаслигидир. Молу давлат эса аксинча. Илм инсонни ҳимоя қилади, одам эса молини. Илм тарқатилганда зиёда бўлади, бойлик эса камаяди. Илм барча ҳолларда, мутлақ ва абадий фойдалидир, бойлик эса баъзи ҳолларда

разиллик ва иллатга, баъзан эса фазилатга олиб келади. Шунинг учун бойлик Қуръонда баъзи ҳолларда ёмонланади, баъзи жойда эса хайрли дейилади.

Иккинчиси, инсонлар ва ҳайвонлар ўртасида умумий бўлган лаззатлар бўлиб, ейиш, ичиш ва жинсий яқинлик лаззатлари кабилардир ва бу лаззатлар ҳаммасидан кўпдир.

Учинчиси, инсон бу лаззатда баъзи бир ҳайвонларга ўхшайди. Масалан, ҳокимият ва ғалаба лаззати (лаззат ур-риёсат вал-ғалаба). Ушбу лаззатлар ақлли одамлар билан кучлироқ боғланган. Авлиёлар айтади: “Сиддиқларнинг бошидан энг охириги чиқадиган нарса бу бошқариш (риёсат) муҳаббатидир”. Жинсий яқинлик ва таом ейиш лаззати (лаззат ул-жимоъ вал-акл) мутлақ лаззат эмас. Чунки, бир томондан бу оғриқдан қутилишдир. Шунинг учун Ҳасан Басрий дейди: “Инсонни очлик мағлуб қилади ва тўқлик ўлдиради”.

Дунё лаззатларининг барчаси еттита: овқат, ичкилик, никоҳ, кийим, уй, ҳидланадиган ва тингланадиган нарсалар. Уларнинг барчаси паст ва қийматсиздир. Аммор ибн Ясир маҳзун ҳолда хўрсинганида Али унга шундай деди: “Эй Аммор, агар сен охират учун хўрсинаётган бўлсанг, фойда кўрдинг, агар дунё учун бўлса, зарар кўрдинг. Зеро, англадимки унда бор йўғи етти лаззати бор: егулик, ичкилик, аёллар, либос, уй, ёқимли ифтор, эшитиш ва чиройли кўринишдир. Егуликка келсак, энг афзали - асал ва уни ари ясайди. Ичимликнинг энг яхшиси - сув, агар у бўлса, қадрланмайди, агар бўлмаса, энг қадрли ва азиз бўлади. Аёллар бало ичидаги балодир. Мен фақат бир нарса дея оламан, аёл ўзидаги энг яхши нарсани зийнатлайди, ундан эса унда бор бўлган энг хунук нарсани истайдилар. Либосларнинг энг яхшиси - дебож (ипак), уни қурт тайёрлайди. Энг яхши ҳид – мушк, уни сичқон қонидан олинади. Тинглаш учун энг ёқимли нарса осмондаги яқинлашаётган шамол товушидир. Гўзал тасвирлар эса хаёлот тасаввури бўлиб, улар ҳам тезда йўқлик сари кетади”.

Лаззатларнинг офати яна шундаки, инсон улардан оний роҳатлангандан сўнг, безовталаниб, хавотирлана бошлайди. Жимоъдан фориғ бўлгандан кейинги ёки тўйиб овқатлангандан кейинги ҳолатни ундан олдинги ҳолат билан солиштириш кифоя. Шундай қилиб, инсон қандай қилиб бир лаҳзада исталган нарса ундан қочадиган нарсага айланиши мумкинлигига бир назар солсин. Қандай қилиб у хурсандчилик келтирадиган, лаззати тугамайдиган ва абадул-абад давом этадиган роҳат билан тенглашиши мумкин. Ушбу қувонч руҳий фазилатларга бой нафснинг комиллигида (камол ун-нафс), хусусан, ақл ва илм воситасида барча нарсаларга эгалик қилишда бўлади.

Қорин, жинсий истак ва ғазабдан пайдо бўладиган яхши ва ёмон амаллар тўғрисида

Қорин истаги (шаҳват ул-батн) овқат ёйишга чақиради. Овқат эса икки хил бўлади: зарурий ва зарур бўлмаган (ғайра зарурий). Зарурий таом тана қувватини сақлаш учун керак бўлган озуқадир. Бу озуқа инсон ейдиган таом ва ичадиган сувдир. Таом мақтовга лойиқ (маҳмуд), ёмон (макрух), танбеҳга лойиқ (мазмум) ва тақиқланганга (махтур) ажратилади.

Мақтовга лойиқ таом (ал-маҳмуд) бу инсоннинг тановулда ишлашга имкон яратадиган ва илм олиш ҳамда солиҳ амаллар қилишга қуввати берадиган озуқа билан чекланиши ҳисобланади. Агар у ўшандан кам еса, қуввати камаяди ва танаси касалланади. Бу шундай миқдорки, агар инсон истаганича тановул қилса, кечиримлидир ва ҳатто унга шукроналик ҳамда мукофот ёғилади, чунки вужуд руҳнинг уловидир (маркаб ун-нафс), бу билан у Аллоҳгача бўлган манзилларни босиб ўтади. Жиход ҳам ибодат бўлгани каби, отликни устида олиб юриши учун жанговар отни қувватлантириш ҳам ибодат саналади. Шунинг учун пайғамбар а.с. дейди: “Солиҳ кишилар овқатланганда раҳмат ёғилади”. Бу худди улар мажбуран тановул қилгандек ва умуман таомга эҳтиёж истамагандек бўлади. Таомни қоринга кириши ва унинг чиқиши – яқин. Шунинг учун солиҳлар айтади:

“Кимки фақат қорнини нима билан тўлдиришни ўйласа, ундан чиқадиган нарсаси кийматга эгадир”. Дарахт ва ўсимликлар чиқиндисини ейдиган одам инсон ахлати ва чиқиндиларини ейдиган ҳўқага ўки ҳайвон ахлатини ейдиган қўнғизга ўхшайди. Агар дарахтларнинг тили бўлганида эди, улар ўзларининг чиқиндисини ейдиган кишига ҳайвон чиқиндисини ейдиганга ўхшатиб мурожаат қилган бўлардилар.

Ёмон таом (ал-макрух) – бу ҳалол, рухсат этилган овқатда исроф ва ортиқчаликка йўл қўйиш ҳамда одамнинг етарли миқдордан зиёда ёйишидир. Пайғамбар а.с. дейди: “Аллоҳ Таоло ҳаммасидан энг кўп ёмон кўрадиган идиш – ҳалол таомга тўлдирилган қорин”. Бу тиббиёт нуқтаи назаридан ҳам зарарли, чунки тўқлик барча касалликларнинг асл сабаби ҳисобланади. Расулуллоҳ айтади: “Очофатлик (ал-битна) барча касалликларнинг боши, парҳез (ал-ҳимъя) эса давонинг асосидир ва ҳар бир танани кўниккан нарсасига ўргатинг”. Тибб илми ҳақиқатини биладиганлар, пайғамбар ушбу уч сўзда бутун тиббиётни мужассам қилган деб айтадилар.

Саодатга интилган киши ёмон таом тақиқланмаган деб беписандлик, бефарқлик қилмаслиги лозим. Чунки ёмон нарса тезда тақиқланганга айланади, ёмоннинг кўпи тақиқлангандир. Зеро, шахват қуввати ёмонликка чорлайди, овқат эса шахватларни кучайтиради. Шахватнинг кучайиши ҳавои нафсга етаклайди. Ҳавои нафс эса шайтоннинг буюк қўшинидир. Агар у инсон устидан ғолиб келса, уни Аллоҳдан қайтаради ва унинг эшигидан узоқлаштиради. Саодат йўли бўйлаб юришни истаган ҳар бири киши олдин таом ҳақида қайғуриши керак, яъни унинг миқдори ва ҳалоллиги тўғрисида ўйлаши лозим, чунки ошқозон ёмонлик манбаидир. У барча ёмонлик ва яхшилик турларига эшик ҳамда калит кабидир. Мўмин битта ошқозон учун ейди, мунофиқ эса еттита ошқозон учун овқатланади. Шунинг учун исломда рўзага катта эътибор қаратилади.

Жинсий майл (шаҳват ул-фарж) уч хил бўлади: мақтовга лойиқ, танбеҳ қилинадиган ва тақиқланган. Мақтовга лойиқ истак (ал-махмуд) наслни давом эттириш ва авлодни сақлаш учун зарур бўлгандир, чунки никоҳ овқат инсон ҳаётини ўлимига қадар давом эттириш учун зарур бўлганидек, наслини давом эттириш учун зарурдир. Шаҳват ҳам очлик каби инсон ҳаётини давом эттириш учун яратилган. Пайғамбар а.с. ҳам айтади: “Уйланинглари, фарзандларингизни кўпайтиринглари, чунки сизлар бошқа умматлар олдида менинг фаҳримсиз”. Шунинг учун никоҳланаётган киши икки нарсани мақсад қилиши лозим: биринчиси, фахрланишга арзигулик кўп насл, токи кишидан кейин қолган солиҳ ўғил унинг ҳаққига дуо қилсин. Иккинчиси, ортиқча уруғдан халос бўлиш, агар у кўпайса зардобга ўхшаб қолади. Қоннинг кўплиги ҳам танага зарар келтириб, касаллик сабабига айланади, нафсда ҳам инсоннинг бузулишига сабаб бўлади. Шу нуқтаи назардан никоҳ мақтовга лойиқдир. Шу билан бирга пайғамбар суннатига эргашиш ҳам ҳисобланади. Никоҳланган одам динининг ярмини сақлаган бўлади. Агар никоҳдан учинчи мақсад бўлса ҳам ёмон бўлмайди. Яъни уй ишлари билан шуғулланадиган бир киши бўлса, бемалол илм ва ибодат билан шуғулланиш мумкин бўлади. Шундай қилиб, никоҳ ибодатга айланади, чунки амаллар ниятга кўра бўлади.

Бунинг аломати эркак киши аёлда гўзалликни фақат ҳимоя учун, яхши ахлоқни уй ишларини олиб бориш учун, диёнатни руҳий поклик ва диний қариндошлик учун қидиради. Чунки у диёнат ва гўзал ахлоқ кўрсаткичидир. Шунда келиб чиқиш намоён бўлади. Шунинг учун пайғамбар а.с. дейди: “Сен диёнатли аёлга уйланишинг лозим, гўнг кўнғизидан эҳтиёт бўл!” ва яна “Уруғингиз учун яхшисини танланглари! Танаси соғломни изланглари ва у фарзанд кўрмайдиган бўлмасин, балки авлод қолдирадираган бўлиши керак ва албатта, мақсад ҳам шудир”. Тенглаштириш мақсадида ҳам орқадан яқинлик қилиш тақиқланади, чунки бу уруғлантиришга нисбатан эътиборсизликдир. Зеро, “аёлларингиз

сизларнинг экин далангиздир”. Уйланиш учун бокира қизни қидиришда ҳам ҳеч қандай айб йўқдир, чунки бунда муҳаббат кучли бўлади ва шариат ҳам шунга чорлайди.

Танбеҳ қилинадиган шахват (ал-макрух) – бу фақат лаззат ва шахватни қондиришга интилишдир. У инсонни ўз домига тортади, ҳамма пайт шуни қидиради ва ахири рухсат берилган чегарадан ошиб ўтиши мумкин. Шариат нуқтаи назаридан бу зарарли. Сабаби бу ҳаракатнинг ўзида эмас, аслида у рухсат этилган, балки у инсонни Аллоҳ Таолодан узоқлаштириб, фақат ҳавои истаклари ортидан эргаша бошлайди. Бунда у худди ҳўкиз ва эшакларга ўхшайди. Шахватнинг оғир кучли овқат ва бошқа усуллар билан уйғотилиши худди ёввойи йиртқич ҳайвонларни уйғотиб, кейин улардан халос бўлмоқчи бўлган одам сингаридир.

Тақиқланган майл (ал-махтур) икки хил бўлади: биринчиси, инсон шахватини уруғлантириш мумкин бўлган жойда, лекин шаръий никоҳсиз ва буюрилганга зид ҳолда қондириши бўлиб, бу зинодир. Аллоҳ бунини ширк билан тенглаштириб, деган: “Зинокор фақат зинокор аёл ва мушрикага уйланади” (Нур, 24:3). Иккинчиси, агар уни уруғлантириш мумкин бўлмаган жойда қилса, бу зинодан ҳам кўра ёмонроқ фаҳшдир, чунки зинокор уруғ сувини йўқотмайди, балки уруғлантириш мумкин бўлган жойга қуяди, аммо бу иш амр этилганига мувофиқ бўлмайди. Буниси эса йўқотади ва Аллоҳ у ҳақда шундай дейди: “Экин ва наслини ҳалок қилиш учун” (Бақара, 2:205). Шунинг учун ливота (баччавозлик, гомосексуализм) исрофгарчилик деб аталган: “Сизлар аёлларни қўйиб, эркакларга шахват билан яқинлик қилмоқдасизлар, албатта, сизлар исрофчи қавмсиз!” (Аъроф, 7:81). Булар одамларнинг жинсий майлдаги (шахват ул-фарж) даражаларидир.

Бироқ баъзиларнинг хатоси ишққа олиб келиши мумкин. Бу ҳақиқий аҳмоқлик ва инсонда жинсий майл нега яратилганлигини мутлақ билмасликдир. Бу билан одам ўзини ирода этиш ва жиловлаш борасида

хайвондан кўра тубанлашади, чунки ўзини ошиқ ҳисоблаган инсон (ал-мутаашшук) нафақат истакларнинг энг ёмони (ақбаҳ уш-шаҳавот) ва ҳаё қилишга энг лойиғи бўлган жинсий майлни ҳис қилади, ҳатто уни бир жойда қондириш мумкинлигига ишонади. Агар ҳайвонлар шаҳватини тўғри келган жойда қондириб, бундан қаноатланса, ошиққа фақат маъшуқаси керак. Ошиқ унинг олдида борган сари паст кетиб, хўрланади ва аста-секин унинг қулига айланади. У ақлини шаҳватга хизмат қилишга мажбур қилади. Зеро, ақл амр этиш ва унга итоат қилишлари учун яратилган, шаҳватга хизмат қилиш ва унинг талабида алдаш учун яратилмаган. Бу бўш одамнинг касалидир, унга ҳеч нима қилиб бўлмайди. Шунинг учун инсон бошидан эҳтиёт бўлиши, ўй-қарашлари ва фикрлари билан курашиши лозим, чунки агар шаҳват устун келса, ундан қутулиш қийин бўлади. Худди шундай бу ҳокимият, бойлик, мулк ва фарзандлар ишқига, ҳатто қушлар ўйини, нард ва шатранжга нисбатан муҳаббатга ҳам тегишлидир. Буларнинг бари одамлар қалбини эгаллайди ва улар ўзларининг имон ва дунёвий ҳаётларидан айриладилар, ўшаларсиз яшай олмайдилар. Аввалида шаҳват билан курашни уйнинг эшигига кирмоқчи бўлган эшакни ипидан тортиб, у йўналган жойга қўймасликка ўхшайди. Бу пайтда унинг ипидан тортиб киришига йўл қўймаслик осон бўлади. Шаҳват ўрнашиб олганидан сўнг ундан халос бўлишни эшакни уйга киритиб, сўнгра думидан орқага тортишга қиёслаш мумкин. Булар ўртасидаги тафовут жуда катта. Шунинг учун юошидан эҳтиёт чораларини кўриб қўйиш яхшироқ. Чунки охирида аҳволни фақат катта куч сарфлаш орқали тузатиш мумкин. Бу эса охират ҳаётига ўтаётганда ажал фариштасининг руҳни суғуриши билан барабардир.

Ғазабнинг кўринишлари мақтовга лойиқ, ёмон ва тақиқланганга бўлинади. Мақтовга лойиқ ғазаб (ал-махмуд) икки хил бўлади. Биринчиси, рашк (ғайрат) деб номланади. Эркак киши ўз аёлига бошқа эркаклар билан гаплашишга йўл қўймайди. Агар у шу учун ғазабланса, бу – мақтовга

лойиқ, агар бу нарса уни кўп қизиқтирмаса, у эркак эмас (хунуса) ва ожиздир (ракока). Шунинг учун пайғамбар а.с. айтади: “Дарҳақиқат, Саъд бадрашк, аммо Аллоҳ ундан ҳам рашклироқдир”. Аллоҳ рашкни эркакларда насл-насаб алоқаларини ҳимоя қилиш учун яратди. Агар одамлар аёлларда бир нечта эркак борлигига енгил боқсалар, унда насл-насабда чалкашлик юзага келади. Шунинг учун дейдиларки, қайси миллатнинг эркакларида рашк бўлса, аёллари ишончли ҳимояда бўлади. Иккинчиси, динни ҳимоя қилиш истаги ва интиқом талабида ёмон ва фаҳшни кўргандаги ғазаб. Саҳобалар ҳам “кофирларга шиддатли ва ўзаро раҳмдилдирлар” (Фатҳ, 48:29) деб мақталганлар. Расулуллоҳ шундай дейди: “Умматимнинг энг яхшилари қизиққонларидир”. Бу ерда динда ҳаром қилинган нарса учун жаҳл чиқиши назарда тутилади. Бироқ, шунга қарамай султон жинойтчига ғазаб қилганида, уни ҳибсга олиши ва ўзи жазоламаслиги лозим. Аввал у ҳаммасини батафсил ўрганиши керак, чунки ғазаб ақлнинг девидир ва унинг сабабидан султон жазолашда рухсат этилган чегарадан четга чиқиши мумкин.

Ёмон ғазаб (ал-макруҳ) бу инсоннинг эгалик қилишга рухсат этилган нарсани йўқотганида жаҳли чиқишидир. Масалан, унинг хизматкори ёки қулидан кўзани синдиргани ёки бирор бир топширикни масъулиятсизлиги сабаб бажармагани учун ғазабланиши мисол бўлади. Бу тақиқланган даражасигача чиқмайди, аммо кечиримли ва мурувватли бўлиш авлороқдир. Шунинг учун бир донишмандга: “Ножўя иш қилган ва хизматингни бажармаган қулингни кечирма, акс ҳолда у сенинг сабрингдан бузилиб кетади” деганларида, у шундай жавоб қилди: “Майли, мен қулимнинг солиҳлигидан ҳалок бўлганимдан кўра қулим менинг ахлоқимдан бузилгани яхши”. Сабр нафсни тузатади, қасд олиш эса қулни.

Қораланадиган ғазаб (ал-мазмум) – бу фаҳрланиш, такаббурлик, ўзига бино қўйиш (ал-мубоҳат), рақобат (ал-мунофаса), нафрат (ал-ҳикд), ҳасад ва бу дунёнинг лаззатлари, тана қувончлари (хузуз ул-бадания)

билан боғлиқ ўткинчи ишлардан келиб чиқадиган ғазабдир. У келажакда дунё ва динга фойда келтирмайди. Бу ғазаб кўпчилик одамларга хосдир. Ушбу хислат ҳилм – мулойимлик ва таҳаллум – беозорликка қарама-қаршидир. Ҳилм – бу инсоннинг ғазабини намоён этишдан (ҳаяжон ул-ғазаб) тийиб туришидир. Таҳаллум эса ғазаб пайдо бўлган пайтда унинг ўз мақсадига эришишига йўл қўймасликдир. Бу икковидан энг яхшиси ва мукаммали ҳилм, лекин таҳаллум ҳам кароҳиятли ишлардан сақлагани учун ҳам жуда хайрли сифат ҳисобланади.

Инсонларнинг ғазаби турлича бўлади, баъзилар тез жаҳли чиқиб, тезда совийди, баъзилар секин ёниб ва секин сўнади, баъзилар эса секин ёнади ва тезда сўнади – бу энг яхши сифатдир, агар ғазаб ва рашк умуман бўлмайдиган (футур ул-ҳамият вал-ғайрат) даражага бормаса яхши саналади. Ғазабнинг мижозга қараб намоён бўлиши бу иссиқлик (ал-ҳарорат) ва совуқликдир (ал-юбусат). Бунга ғазабнинг таърифи далолат беради: ғазаб юракдаги қоннинг қайнашини англатади. Агар бу бировнинг ўзидан кўра қувватлиги сабабидан бўлса, қон терининг юзидан юракка кетади, инсон маҳзун ва хафа бўлади, юзи эса сарғаяди. Агар бировнинг ундан пастлиги туфайли бўлса, юракдаги қони қайнайди ва тўхтамайди, у ҳақиқий ғазабланади ва интиқом олишни истайди. Агар ғазаб тенг вазиятда бўлганлик сабабли бўлса, унда қон бир тўхтаб, бир қайнайди ва юзнинг ранги ўзгара бошлайди – то қизил, то сариқ бўлади ва унинг аҳволи яхши бўлмайди. Умуман олганда, ғазабнинг жойи – юрак, у қоннинг қайнаши ва ҳаракатланишини англатади. Мижоздан ташқари бўлган нарса одатдир, ғазаб ва шафқатсиз хулқни яхши сифат деб биладиган одамлар орасида яшайдиган кишида бу нарса ўз изини қолдиради. Агар инсон босиқ ва виқорли одамлар (аҳл ул-ҳудуъ вал-виқор) билан мулоқот қилса, бу одат ҳам унда акс этади. Ғазабни эҳтимолдан ҳақиқий ҳолатга айлантирган сабаблар – манманлик (ужб), ўзига бино қўйиш (ифтихор), иккиюзламачилик (муроъ), шилқимлик (лужож), мазах, безбетлие (тийх),

камситиш (истихзоъ), хафа қилиш (займ), рақобатга интилиш (танофус), ҳасад (тахосуд) ва қасд олиш истаги (шаҳват ул-интиқом) бўлиб, буларнинг барчаси мазмум, яъни қораланади. Кимнинг устидан ғазаб ғолиб келса, донишмандлардан бири султонга ундан ғазаб билан қандай курашиш ҳақида сўраганида берган жавоби ёдига келсин. У шундай жавоб берган: “Сен шуни ёдингда тутмоғинг лозим, сен бўйсунининг керак, сенга бўйсунинлари эмас, сен хизмат қилишинг керак, сенга хизмат қилишлари эмас, сен сабр қилишинг керак, сенга сабр қилишлари эмас, ва яна шуни билмоғинг керак, Аллоҳ доим сени кўриб туради. Агар шуни қилсанг, ҳеч қачон ғазабланмайсан”.

Ғазаб яна бир неча турлари бўлиб, уларга жумладан шижоат, бемулоҳазалик (ат-тахаввур), рақобат (ал-мунофаса), ҳавас (ғибта) ва ҳасад киради. Шижоат – бу ўйламай иш қилиш (тахаввур) ва кўрқоқликнинг (жубн) ўртасидаги ҳулқдир. Нафсга нисбатан бу инсоннинг оғир вазиятларда босиқлиги, қалбининг қаттиқлиги (саромат ул-қалб) ва хавф туғилганда ўзини тута олиши (рабт ул-жаъш) ҳисобланади. Агар ғазаб амалда кўриб чиқилса, унда бу фурсат етканида ҳамла қилиш, ташланиш ҳисобланади. У бошланишини ғазаб ва оптимизмдан (хусн ул-амал) олиб, у инсонга қийинчиликларни ошиб ўтиш ва гуноҳларга қарши туришга ёрдам беради. Агар ғазаб шаҳватга йўналтирилса, уни амалга оширишга йўл бермайди. Диннинг ярми хайрли ишларни бажаришга интилиш, ярми эса ёмон ишлардан қочиш бўлгани учун пайғамбар а.с.: “Сабр имоннинг ярми” деган. Баъзи бир ёмонликлар шаҳват ва таом ёмоқда ва баъзиси бошқа истакларда бўлганлиги боис эса: “Рўза сабрнинг ярми” деб айтган.

Сабр икки турга бўлинади: биринчиси, жисмоний сабр (ас-сабр ул-жисмий) – бу инсоннинг оғир ишларни қилганида жисмоний қийинчиликларга ёки ташқи таъсирларга, яъни оғир касаллик ва қаттиқ калтакка бардош бериш қобилиятидир. Мақтовга лойиқ сабр бу иккинчи тури – руҳий сабр (ас-сабр ун-нафсий). Агар бу исталган нарсани олишга

тааллуқли бўлса, унда ифбат дейилади. Агар бу машаққатларга бардош беришга тааллуқли бўлса, унда номлари қийинчиликларнинг турига қараб турлича бўлади. Агар у мусибатга тегтшли бўлса, бунда ҳам сабр деб аталади. Унинг акси эса – сабрсизлик (ал-жазаъ) ва ташвиш (ал-ҳалаъ). Агар бу бойлик сабри бўлса, дадиллик, ўзини тутиш (забт ун-нафс) дейилади, унинг тескараси – ношукрлик (ал-батар). Урушда бу шижоат дейилади, тескараси – кўрқоқлик (ал-жубн). Агар бу қахр-ғазабни тинчлантириш (казм ул-ғайз вал-ғазаб) билан боғлиқ бўлса, беозорлик (ҳилм) дейилади, акси –норозилик (ат-тазаммур). Агар бу бирор аччиқни чиқарадиган (музжира) нарсага тегишли бўлса, бағрикенлик (саъат ус-садр) дейилади, унинг тескараси – хавотир (аз-зажар), ташвиш (ат-табаррум) ва кўнгил торлиги (заййиқ ус-садр). Агар бу сўзни сақлашга тааллуқли бўлса, унда сир сақлаш (катм ус-сирр) деб айтилади. Агар дунё лаззатларига (фузул ул-айш) тегишли бўлса, унда зуҳд ва қаноат дейилади, унинг тескараси – хирс ва очкўзлик (аш-шараҳ). Шунинг учун Аллоҳ: “сабрлилар бахтсизликдадир”, яъни улар қийинчилик ва мусибатда, фалокатда, яъни қашшоқлик ва фақирликда, шунингдек, офат пайтида, яъни жангда дейди.

Ҳавас (ал-ғибта), рақобат (ал-мунофаса) ва ҳасад (ал-ҳасад) ҳам ғазабнинг кўринишлари ҳисобланади. Аммо ҳавас (ғибта) мақтовга лойиқдир, ҳасад эса ёмон сифатдир. Пайғамбар шундай дейди: “Мўъмин ҳавас қилади, мунофиқ эса ҳасад”. Рақобат (мунофаса) ҳам мақтовга лойиқ амалдир. Ҳавас инсоннинг ўзига ўхшаган одамлар эришган нарсани кўлга киритишни хоҳлаши ва улар етишган нарса учун хафа бўлмаслигидир. Агар бунга яна ўша ёки ундан ҳам кўпига эришиш ниятида ҳаракат қилиш ва қатъият қўшилса, унда рақобатга айланади. Ҳасад – бу одамнинг бирор бир неъматга эришган инсоннинг ўша нарсадан айрилишини исташидир. Баъзида бунга ўша нарсани йўқотиш учун ҳатти-ҳаракатлари ҳам қўшилади. Пасткаш ҳасадгўй (ал-хабис ул-ҳасуд) эса бошқа бировни

неъматлардан маҳрум қилишни хоҳлайдиган, аммо ўзи унга эришишга ҳаракат қилмайдиган кишидир. Ҳасад ҳасисликнинг энг чўққисидир, чунки бахил ўз молини қизғанади, ҳасадгўй эса Аллоҳнинг неъматини бошқалардан қизғанади. Донишмандлар айтадиларки: Ҳасад ва ҳирс – гуноҳларнинг асоси. Мисол тариқасида, Одам ва иблисни келтирадилар, чунки иблис Одамга ҳасад қилди ва лаънатга учради. Одам эса тақиқланган нарсага ҳирс қўйди ва жаннатдан ҳайдалди. Бу икки дарахт бўлиб, улар ғам ва дард-алам (ал-ҳумум), бахтсизлик (ал-ғумум) ва йўқотиш (ал-хусрон) меваларини солади. Кимки уларнинг илдизини қирқса, нажот топади. Умуман олганда, ҳасад ҳақиқий аҳмоқликнинг ўзидир: агар кимки Мағриб аҳлига берилган неъматларга хафа бўлмаса, яна унинг ўзи ўша неъматни олмаётган бўлса, унда қариндошлари, дўстлари, қўшнилари ва юртдошларига берилган неъматларга нега хафа бўлади? Эҳтимол, у бу неъматларга омад туфайли эга бўлар. Икки нарсадан бошқа нарсага ҳасад бўлмаслиги керак: Аллоҳ бойлик берган одам уни ҳақ ишга сарфлаганида ва Аллоҳ ҳикмат ва доноликни берган киши уни ёрдамида бошқарганида. Пайғамбар а.с. бу ерда ҳасад деб ҳавасни (ғибта) назарда тутган.

Бу сифатларни бошқариш масаласида Ғаззолий, агар кимки уларни уддаласа ва унда бу сифатларни бошқара оладиган мустаҳкам ахлоқ шаклланса, яхши хулқли инсон (афиф) бўла оладими деган саволга ўз қарашини қуйидагича ифодалайди. Иффат агар унга қўл, тил, эшитиш ва кўриш иффатлари қўшилмаса тугал бўлмайди. Тил иффатига келсак, у мазах (ас-сухрия), ҳақоратлаш (ал-ғийба), чақимчилик (ан-намима), алдаш (ал-кизб), ғийбат (ал-ҳамз), тухмат қилмаслик, бир-бирига лақаб қўймасликдир. Эшитиш иффати бу ғийбат ва унга ўхшаш тил қабихликларидан қочиш, тақиқланган товушларни эшитмасликдир. Худди шундай жами тана аъзолари ва қувватларида амал қилинади. Барча тана аъзоларига нисбатан иффатнинг асоси уларни шариат ва ақл рухсат

бермайдиган нарсаларда қўлламаслик ва улар рухсат этадиган нарсада ишлатишдир. Инсон фазилатларга эга бўлиш йўлида булар билан чекланмаслиги лозим. Агар бирор киши ўз иффати учун каттароқ нарсага эга бўлишни истаса, ёки шахвати суғлиги учун мижози бунга мос бўлмаса, ёки оқибатида хавфни сезса, ёки уят ва ҳурмати йўқотса ва таққиланган нарсаларни тановул қилса, унда бу ифбат бўлмайди, балки буларнинг ҳаммаси савдо ёки шунга ўхшаш бошқа нарса учун тарк қилиш бўлади. Мутафаккир, маълум бўлсинки, буларнинг бари ифбатга эришиш учун етарли эмас, деб таъкидлайди.

V. ҒАЗЗОЛИЙДА ТАСАВВУФИЙ ТАЪЛИМ МЕТОДИКАСИ: УСТОЗ ВА ШОГИРД МУНОСАБАТИ

Ақл, илм ва таълимнинг шарафи ҳақида

Абу Ҳомид Ғаззолий илм ва амални саодатга эришиш василаси экан, илм амалсиз бўлмайди ва илм асосларнинг асосидир дейди. Илм ва таълим олиш йўллари (тариқ ут-тааллум ват-таълим) ва аввало, бу ишларнинг қадр-қиммати билиш лозим. Таълим – бу барча амалларнинг энг шарафлисидир. Ҳунарлар (ас-синоат) уч қисмга бўлинади: биринчиси, оламнинг мавжуд буларсиз бўлмайдиган асослар бўлиб, улар тўрттадир:

- 1. Деҳқончилик (аз-зироъат)**
- 2. Тўқувчилик (ал-хайёкат)**
- 3. Қурувчилик (ал-биноят)**
- 4. Давлат бошқаруви (ас-сиёсат)**

Иккинчиси, уларнинг ҳар бирига хизмат қиладиган ва уларга асос тайёрлайдиган ҳунарлар. Масалан, деҳқончилик учун темирчилик ёки тўқувчилик учун пахтани тозалаш ва ип йиғириш каби. Учинчиси, уларнинг ҳар бирини яқунлайдиган ва безайдиган ҳунарлар, яъни ун ишлаб чиқариш ва нон ёпиш деҳқончилик учун, матони оқлаш ва тикиш тўқувчилик учун бўлгани каби. Улар худди уч хил турга ўхшайди:

асосийси – худди юрак, жигар ва мия каби; асосийга тайёрлаб берувчи ва хизмат қилувчи – ошқозон, аъзолар ва томирлар каби; уларни тўлдирувчи – киприк ва қош кабидир.

Хунарларнинг энг шарафлиси ва олийжаноби бошқарув (ас-сиёсат) билан боғлиғи саналади, чунки олам усиз мавжуд бўлолмайди. Бошқарув тўрт турга бўлинади. Биринчиси, пайғамбарлар бошқаруви ва уларнинг хос ва авомнинг зоҳири ҳамда ботинини ҳукм қилишидир. Иккинчиси, халифалар, волийлар, султонлар ва ҳокимларнинг хос ва авомнинг устидан ҳукм юритиши, аммо уларнинг бошқаруви зоҳирий жиҳатдан бўлиб, ботиний оламга тегишли эмас. Учинчиси, олимлар (ҳақиқий илм соҳиблари), ҳакимлар бошқаруви ва уларнинг фақат хослар ботинини ҳукм қилишидир. Тўртинчиси, воизлар ва фақиҳларнинг фақат оддий инсонлар – авом ботини устидан ҳукми ва бошқаруви. Ушбу тўрт хил бошқарув ичида нубувватдан сўнг энг шарафлиси ва ҳурматлиси инсонлар билимини бойитиш (ифодат ул-илм) ҳамда уларнинг нафсини тарбиялаш (тахзиб ун-нуфус) ҳисобланади. Бунинг исботи, яъни у ёки бу касбнинг аҳамияти шу ишни бажарган қувват билан аниқланади. Бу худди донишмандликнинг (маърифат ул-ҳикма) тилларни билишдан афзаллигига ўхшайди. Зеро, биринчиси ақлий қувват билан боғлиқ бўлиб, қувватларнинг энг олийжаноби саналади. Иккинчиси эса ҳиссий қувват билан боғлиқ, бу эса эшитиш қобилиятидир. Ёки касбнинг аҳамияти (умум ун-нафъи) бу ишдан фойда оладиган одамлар сони билан белгиланади. Бу деҳқончиликнинг заргарликдан (ас-сиёға) кўра афзаллиги кабидир. Ёки ишлов бериладиган материалнинг обрўсига қараб белгиланади, заргарликнинг тери ошлашдан (ад-дибоға) кўра афзаллиги каби.

Ақлий билимлар ақл ёрдамида идрок этилади. Ақл энг шарафли қувватлардан саналади ва у Жаннат ул-маъвога етаклайди. У кўпчилик одамларга фойда келтирадиган энг катта фойда ва у инсонлар нафси (нуфус ул-башар) устида ишлайди. Инсон нафси эса энг яхши материал ва

бу дунедаги энг шарафли вужуддир. Билимнинг фойдаси (ифодат ул-илм) – бир томондан хунар (синоат), бошқа томондан Аллоҳ Таолога ибодат ва учинчи томондан хилофат, Аллоҳга ўринбосарлик. Аллоҳ олимнинг қалбида илм манбаини очган, бу унинг ўзига хос сифати ва у энг қиммат хазинанинг хазинабони кабидир. Бундан ташқари илмни ҳар бир эҳтиёжманд кишига беришга рухсат берилган. Агар банда Аллоҳ ва одамлар ўртасида халқни парвардигорига яқинлаштириш ва жаннатга бошлашда воситачилик қилса, бундан-да қандай даража юксакроқ бўлиши мумкин?

Илм ва ақлнинг шарафи, кадр-қиммати ақлий хулосалар (зарурат ул-ақл), шариат ва ҳислар билан англанади. Шариат борасида пайғамбар а.с. шундай дейди: “Аллоҳ ақлни яратгач, унга “Яқинлаш” деди ва у яқинлашди, сўнг “Узоқлаш” деди ва у узоқлашди. Сўнгра Аллоҳ деди: “Ўз Қудратим ва Буюклигим билан қасам ичаман, сен мен учун барча яратганларимдан кўра кадрлироқсан, сен билан оламан, сен билан бераман, сен билан мукофотлайман ва сен билан жазолайман”. Инсон нарсаларни англайдиган бу ақл Аллоҳ қуёш учун нур қилиб яратган Биринчи Ақлдан (Ал-ақл Ал-аввал) келади. Ушбу ақллар инсонларга нисбатан ақллардир, униси эса мутлақ ақл бўлиб, ҳеч нарсага тааллуқли эмас. Ақлнинг шарафи ҳақида ақлнинг далили шуки, ақлсиз бу дунёда ҳам, охиратда ҳам саодатга эришиб бўлмаслигидир. Ақл нарсаларнинг энг шарафлиси бўлгани учун ҳам инсон Аллоҳнинг халифаси бўлди ва ақл воситасида худога яқинлашиб, имони мукаммал бўлади. Шунинг учун пайғамбар а.с. дейди: “Ақли йўқнинг имони йўқ” ва “Одамнинг Исломидан токи унинг ақлини билмасингиздан олдин хурсанд бўлманг”. Олимлар айтади: “Кимнинг ақли ундаги яхшилиқнинг энг бош меваси (хисол ул-хайр) бўлмаса, ундаги ёмонлиқнинг бош мевасидан (хисол уш-шарр) ҳалок бўлади”. Аллоҳ ақлни ушбу оятида нур билан қиёслайди: “Аллоҳ осмонлар ва ернинг нуридир” (Нур, 24:35), яъни уларни мунаввар қилган. Қуръонда ҳам нур билан

зулмат илм ва жоҳилликни англатади. Алига пайғамбар а.с. шундай хитоб қилган: “Агар инсонлар Аллоҳга солиҳлик билан яқинлашса, сен ақлинг билан яқинлаш. Шунда бу дунёда одамлар орасида ва охиратда Аллоҳ ҳузурида юксак даража ва улуғ мақом билан роҳатланасан”.

Ақл ва илмнинг юксак мақомини тушуниш учун ҳиснинг ўзи етарлидир. Ҳатто танаси йирик ва энг кучли ҳайвон ҳам инсонни кўрганида унга нисбатан ҳурматни ҳис қилади ва унинг ўзидан кўра характери устунлигини сезган ҳолда одамдан кўрқади. Ҳайвонларга яқин одамлар араб ва турклардан бўлган ўта кўпол кишилар ҳамда улардан бўлган чўпонлар ҳисобланади. Агар улар орасидан ўзларига нисбатан ақллироқ ва ҳунарларида билимлироқ чўпон пайдо бўлса, улар уни ҳурмат қила бошлайдилар. Шунинг учун турклар ўз оқсоқолларини (шуйух) ўта эъзозлайдилар, чунки тажриба шайхларнинг ақлини уларга нисбатан бойитган бўлади. Расулуллоҳ а.с. ҳам: “Оқсоқол ўз қабиласида ўз уммати ичидаги пайғамбар кабидир” деган. Зеро, пайғамбарнинг виқори, ҳурмати (виқор ун-набий) унинг кучли характери, гўзал танаси, бойлигининг кўплигида ёки қудрат ва шавкатида эмас, балки унинг ақли ва илмидадир. Кўпгина қайсар одамлар пайғамбар алайҳиссаломни ўлдирмоқчи бўлишган, аммо уни кўрганларида улар кўрқдилар, уларга пайғамбарнинг юзида унинг танлаб олинганлигини ифода этган ва унга қаршилиқ қиладиганлар қалбига кўрқув соладиган Аллоҳнинг нури намоён бўлди. Аллоҳ илмни нур деб атади ва деди: “Ва шу каби биз сенга ўз амримиздан бир руҳни ваҳий қилдик” (Шўро, 42:52) ва уни ҳаёт деб атади: “Аввал ўлик бўлган одамни тирилтириб, унга одамлар орасида юрадиган нурни бериб қўйган бўлсак” (Анъом, 6:122). “Аллоҳ ақлдан карамлироқ нарсани яратмади”, деб айтган пайғамбар а.с. ҳам. Илм олиш борасидаги энг яхши сўзлар ушбудир: “Дарҳақиқат, фаришталар илм олаётган кишининг ишидан рози бўлган ҳолда унинг олдида қанотларини ёядилар”.

Ақлнинг шарафини кўрсатиш учун илм олишнинг зарурлиги ҳақида

Ақлнинг шарафи унинг илм ва донолик жойлашган жойи ҳамда унинг қуроли эканлигидадир. Лекин инсоннинг руҳи (нафс ул-инсон) илм ва ҳикматнинг маъдани ва манбаидир. Улар руҳда ҳаракат сифатида эмас, балки қобилият сифатида худди тошдаги олов, ердаги сув ва данакдаги хурмо каби азалдан фитратида мавжуд. Уларни ҳаракатга келтириш учун эса меҳнат қилиш лозим, худди сув чиқиши учун қудуқ қазиш зарур бўлганидек. Аммо инсон кучи ва ҳаракатсиз оқадиган сув бўлгани каби, топиш қийин бўлган яширин сув ҳам мавжуд, уни топиш учун чуқур қазиш ва кўп меҳнат қилиш керак, шу билан бирга оз меҳнатни талаб қиладигани ҳам бор. Шундай экан, инсон руҳидаги илм ҳам таълим олмасдан туриб, қувватдан феълга, яъни имкониятдан ишга айланиши мумкин. Бу пайғамбарлар ҳолидир, чунки уларнинг илми аввали инсоний воситасиз Олий жамиятдан (Ал-малоъ ал-аъло) зоҳир бўлади. Шунингдек, кўп саъй-ҳаракатни талаб қиладиган нарса борки, бу оддий инсонлар аҳволи ҳисобланади. Хусусан, бу ҳол секин англайдиган, умрларини бефарқлик, ғафлат ва жаҳолатда ўтказган, ёшлигида илм олмаган кишиларга хосдир. Шу билан бирга озгина уриниш етарли бўлган ҳол ҳам мавжуд бўлиб, бу жуда ақлли ёш инсонлар билан содир бўлади.

Илмлар нафсда жойлашганлиги сабаб Аллоҳ шундай дейди: “Раббинг Бани Одамнинг умуртқа поғонасидан зурриётларини олиб, ўзларига ўзларини гувоҳ қилиб: “Раббингиз эмасманми?” деганида, “Худди шундай! Гувоҳ бўлдик” дедилар” (Аъроф, 7:172). Гувоҳлик деганда бу ерда илм қобилият ва имконият каби мавжуд бўлиши назарда тутилади. Амалда эса бу тил билан иқрор бўлиш эмас, чунки ҳаммадан ҳам эмас, балки баъзилардан гувоҳлик содир бўлди. Аллоҳнинг ушбу сўзи далолат беради: “Агар сен улардан ўзларини ким яратганини сўрасанг, албатта, “Аллоҳ” дерлар” (Зухруф, 43:87), яъни агар уларнинг ҳоллари тадқиқ қилинса, руҳлар ва ботинлари бу ҳақда гувоҳлик беради. “Бу Аллоҳ одамларни яратган асл табиатдир” (Рум, 30:30). Ҳар бир одам фитратида

имон билан яратилган, пайғамбарлар ҳам ҳам яккахудолик билан келганлар.

Аллоҳга имон аввалдан, яъни фитратда руҳда жойлашган, шунинг учун инсонлар ундан узоқлашган ва унутганларга, булар кофирлардир ва ўз нафси ва ақлидан узоқлашганлар бўлиб, худди шаҳодат калимасини айтиб, уни эътиборсизлик туфайли унутган, сўнг эса эслаган киши каби кейин ўзига келганларга бўлинади. Шунинг учун Аллоҳ айтади: “Дарҳақиқат, биз Қуръонни зикр учун осон қилдик. Бас, зикр қилувчи борми?”. Эслаш (ат-тазкир) кўпинча ана шу зикр маъносида қўлланиб, тазаккур дейилади. Эслаш икки хил бўлади. Биринчиси, инсон қалбида ақл билан сақланиб қолган, кейин эса йўқолган тасвирни эслашидир. Иккинчиси, инсоннинг туғилганидан, фитратда сақланиб қолган суратни эслашидир. Шунинг учун муҳаққиқлар, яъни тадқиқотчилар таълим (ат-тааллум) инсонга бирор нарсани ташқаридан олиб келмайди, балки инсон табиати, фитратида бор бўлган нарсани кашф этади. Бу худди сувни ер остидадан чиқаришга ёки ойнани тозалагандан сўнг унда суратнинг акс этишига ўхшайди. Ушбу ҳақиқатлар ақл назари билан кўринади ва етарлича тиришқоқлик қилмаган, қусурлари мактаб ўқувчиларининг биринчи босқичидан кейинги босқичига ўтишга йўл бермаган кишиларга оғирлик қилади. Чунки бу одамларнинг табиати уларнинг тасаввурлари лафзларни ўрганмай ва тушунмай туриб, уларнинг ташқи-зоҳирий томонига интилиши билан боғлиқ.

Ақлнинг турлари ҳақида

Ғаззолий ақлни икки қисмдан иборат деб таъкидлайди. Улар:

- 1. Ғаризий, яъни туғма ақл**
- 2. Муктасаб, яъни эгалланган ақл**

Туғма ақл (ал-ғаризий) – бу билимларни қабул қилиш қобилиятидир. У данакда хурмо бўлгани каби, болада мавжуд бўлади. Эгалланган илм (ал-муктасаб) эса бу ёки англамаган ҳолда, таълим олмасдан зарурий

илмлар файзи каби, ёки англаган ҳолда таълим олиш йўли билан олинган билимлар ҳисобланади. Ақлнинг икки қисмдан иборатлиги ҳақида Али р.а. шундай деган:

Раъайту ал-ақла ақлайн,
Фа-матбуъун ва масмуъ.
Ва ла яефаъу масмуъун,
Иза лам яку матбуъ.
Кама ла танфаъ уш-шамсу,
Ва завъа ал-айни мамнуъ.

(Мазмуни: Мен ақл иккига бўлинишини кўрдим, табиъ ва тингланган. Тинглангандан фойда йўқдир, агар табиъси бўлмаса. (Бу худди) Агар кўзлар кўр бўлса-ю, қуёшдан фойда бўлмагани кабидир).

Биринчиси, Аллоҳ ақлдан бошқа қимматлироқ нарсани яратмади, деган иборага тўғри келади. Иккинчиси, пайғамбар а.с.нинг Алига қилган: “Агар одамлар ўзларининг солиҳликлари билан яқинлашлар, сен ақлинг билан яқинлашгин”, сўзларига мувофиқдир. Биринчиси, тана учун кўришдек, иккинчиси, қуёш нури кабидир. Кўр учун нурдан фойда бўлмаганидек, нур бўлмаса, кўришнинг ҳам фойдаси йўқ. Худди шундай ботиний, ички кўриш (басар ул-ботин) ақл бўлиб, ташқи кўришдан (ал-басар уз-зоҳир) кўра яхшироқдир, чунки нафс худди чавандозга, тана отга ўхшайди ва чавандознинг кўрлиги отнинг кўрлигидан кўра кўпроқ зарар келтиради. Ботиний ва зоҳирий кўришнинг ўхшашлиги ҳақида Аллоҳ шундай дейди: “Қалб кўз кўрганини ёлғонга чиқармади” (Нажм, 53:11) ва у ақлни кўрликнинг акси деб атади: “Зеро кўзлар кўр бўлмаса, кўксиларидаги қалблар кўр бўлур” (Ҳаж, 22:46). Яна деди: “Ким бу дунёда кўр-гумроҳ бўлса, у охиратда янада кўр-гумроҳ ва янада йўлда адашганроқ бўлади” (Исро, 17:72).

Агар инсон ақл басирати билан кўрмаса, унинг имони ва ҳатто ташқи қобиғи билан боғлама, балки унинг хаёли ва шунга ўхшаш нарсалар унинг

моҳияти ва ҳақиқатидан паст бўлади. Шариатнинг амалий илмлари ҳам ақлий билимларсиз олинмайди, чунки ақлий илмлар саломатлик учун дори, шариат эса озуқа кабидир. Нақл, яъни сўзлар ва анъаналарни узатиш, ақлдан вужудга келган бўлиб, уларнинг жойи ўзгартирилмаслиги лозим. Дорилардан маҳрум бўлган касал нафсга озуқа фойда келтирмай, фақат зарар келтиради. Аллоҳ ҳам Қуръон фойда келтирмаганларга, “Уларнинг қалблари касалдир” деб хитоб қилган. Кўзи кўр тақлид қилувчи шариат асосларига қараганида, ҳаёлида унда кўпгина қарама-қаршиликлар бордек туюлади. Шунда унинг қалби ақлининг ноқислиги ва характерининг заифлиги сабабидан илм олишга журъат қилолмайди. У қўрққанидан ўзини бепарво қилиб кўрсатади ва бу унинг тақлид қилишининг якуни бўлади. Эҳтимол, у шариатни ўрганади ва унинг қарама-қарши томонларини тушунади, унинг устиадн паришонлик ғолиб келади ҳамда у ўз эътиқодини йўқотади. Агар у ички басирати (би-айн ал-басира) билан назар солса, қарама-қаршиликлар йўқолиб, ҳамма нарса жой-жойига тушади ва ўз ўрнида кўради. Бундай одам худди уйга кириб, кўза, тоғора ва уйдаги бошқа жиҳозларга урилган кўрга ўхшайди. У “Нега буларни йўлнинг устига қўйдингизлар ва ўз жойига қайтармадингизлар?” деб бақиради. Унга эса ҳамма нарса ўз жойида турганлиги, лекин муаммо унинг кўзида эканлиги айтилади. Булар ақлдан олинган илмга тааллуқлидир.

Ақл воситасида эгалланган илм (ал-муктасаб) дунё ва охират ҳаёти билан боғлиқ илмларга бўлинади (ал-маориф уд-дунёвия вал-охиравия). Уларнинг йўллари фарқ қилади. Агар кимки биринчисига кўпроқ эътибор қаратса, кўп ҳолатда иккинчисини камроқ тушунади. Али уч хил қиёсчи келтиради: дунё ва охират ҳаёти мисоли тарозининг икки палласи, мағриб ва машриқ ҳамда бир эрнинг икки хотинига ўхшайди. Агар бирининг кўнглини олсанг, иккинчисининг жаҳлини чиқарасан. Шунинг учун дунё ишларини биладиган кишилар охират ишларида жоҳилдирлар ва худди шундай аксидир. Пайғамбар а.с. айтади: “Ўзини қарзга берадиган ва

охират ҳаёти учун меҳнат қиладиган киши оқилдир”. Солиҳлардан бири бировни ақли заиф деганида, унга шундай деган: “Жаннат аҳлининг кўпи ақли заифлардир”, у бунда дунё ишларига тегишли нарсани назарда тутган. Шунинг учун Ҳасан Басрий дейди: “Биз шундай кишиларни кўрдикки, сизлар уларни кўриб: “Жиннилар” дердингиз, бу одамлар эса сизларни кўриб: “Шайтонлар” деган бўларди”. Агар инсон Исломига доир ғаройиб нарсани эшитса, уни инкор этишга шошилмаслиги лозим. Агар у ҳақиқат бўлганида, уни дунё ҳаётига эғалик қиладиган (арбоб уд-дунё), аниқ фанларни ва ҳунарларни эгаллаган ақлли инсонлар англаб етган бўлардилар, чунки шарққа йўл олган киши ғарбда бор бўлган нарсага эришиши имконсиздир, худди шундай бу нарса дунё ва охират ҳаёти учун тааллуқлидир. Шунинг учун Аллоҳ айтади: “Албатта, Биз ила мулоқот бўлишини умид қилмаганлар ва бу дунё ҳаётидан рози бўлиб, у билан хотиржам қолганлар” (Юнус, 10:7) ва “Улар бу дунё ҳаётининг зоҳирини билурлар. Ҳолбуки, улар охиратдан ғофилдирлар” (Рум, 30:7).

Бу икки турни ҳеч ким бирлаштира олмайди. Фақат Аллоҳ инсонларни бу дунё ва охиратда бошқаришлари учун юборган кишилар – пайғамбарларгина Муқаддас руҳ ёрдамида, барча нарсаларга етадиган ва ҳеч қачон туганмас қувват олган ҳолда қодирдир. Заиф нафслар (ан-нуфус уз-заифа) бирор иш қилган тақдирларида ҳам бошқа нарсага чалғийдилар ва унисиниям ҳамда бунисиниям мукаммал ҳолда эгаллай олмайдилар.

Саодатга олиб борадиган илмларда устоз ва шогирднинг вазифалари

Ғаззолий таълим олувчининг (ал-мутааллим) вазифалари ўнта деб айтади. Биринчи вазифа, толиб нафс поклигини (тахорат ун-нафс) ёмон хулқлардан (радиъ ул-ахлоқ) устун қўйиши лозим. Бинобарин, тана аъзоларининг поклиги бўлмасдан туриб, ибодат қилиш мумкин эмаслиги сабаб, илм олиш нафс ибодати (ибодат ун-нафс), шариат тилида эса қалб ибодати (ибодат ул-қалб) ҳисобланади. Шунинг учун токи қалбни ахлоқдаги ёмонликлар (хабоис ул-ахлоқ) ва сифатдаги ифлосликлардан

(анжос ус-сифот) покламай туриб, илм олиб бўлмайди. Пайғамбар а.с. ҳам: “Дин поклик устида қурилган” деган, бу ҳам ботиний, ҳам зоҳирий дунёга тегишлидир, чунки тозаллик ва ифлослик нафақат ташқи жиҳатдан бўлади. Фаришталар ҳам ит бор уйга кирмайди дейилади. Қалб эса фаришталар макони ва улар назар соладиган жойдир, ёмон хулқ ва сифатлар ит маъносида келади. Илм олган ёмон ахлоқли одамлар ҳам кўп деб ўйлаган инсон, саодат келтирадиган илмни тушунишдан йироқ бўлади. Чунки, ёмон ахлоқли киши оладиган илм баъзан тили ва баъзан қалби билан айтадиган сўзлардир. Агар илм нури унинг қалбини ёритганида эди, унинг ахлоқи яхши гўзал бўлган бўларди. Зеро, илмнинг энг паст даражаси гуноҳларнинг ўлимга олиб келувчи заҳар эканлигини англаш ҳисобланади. Бу эса абадий ҳаётни йўқ қилади ва унинг асоси қусурлардир (ас-сифот ур-радия). Инсон онгли равишда заҳарни қабул қилганини кўрганмисан, дейди мутафаккир. Илми ортиб, тўғри йўлни танламаган инсон, Аллоҳдн узоқлашади. Бир олим айтди: “Биз илмни Аллоҳ учун олмас эдик, аммо илм Аллоҳдан ўзга учун бўлишни истамади” сўzlари, илм қаршилиқ кўрсатди ва таҳсил бўлмоқликни рад этди, олинган нарса эса фақат сўзлар бўлиб, ҳақиқий илм эмасдир, деган маънони англатади”. Ахлоқи ёмон бўлган, аммо кўп нарсани биладиган буюк олимлар ҳам бор дейилса, унинг жавоби шундай: агар саодат йўлидаги ҳаракатланишга нисбатан илм даражалари ва унинг муносабатини билсанг, уларнинг оз нарсани билишини англайсан, бу нарса саодатга яқинлашишни истаган кишини унга (саодат йўлига) боғланишдан озод қилмасин.

Иккинчи вазифа, толиб ўзини барча дунёвий нарсаларга боғлиқлигини сусайтириши ва оиласи, фарзандлари, ватанидан узоқлашишга ҳаракат қилиши лозим, чунки бу нарса қалбни машғул қилиб, чалғитади. Аллоҳ бирон кишининг ичида иккита қалб қилган эмасдир (Ахзоб, 33:4). Агар инсон чалғиса, ҳақиқатни англай олмайди. Шунинг учун илм инсонга фақат унга бутун ўзини бағишлаганида ўзининг

бир қисмини беради. Агар инсон бутун ўзини берса, у илмнинг бир қисмини берганидан катта хатарда қолади. Агар фикр бир неча қисмларга бўлинса, сувлари очик ва кенг бир ариққа айланади, уни шамол ва тупроқ қуритади ҳамда ундан экиб, йиғиб ва фойда олиш мумкин бўлган ер қолмайди.

Учинчи вазифа, толиб илмга ва илм аҳлига нисбатан кибрли бўлмаслиги, устозига буйруқ бермаслиги, аммо таълим йўлида унга бўйсунити ва унинг маслаҳатларига худди касал табибнинг насиҳатларига қулоқ тутгандек итоат этиши лозим. Илмга нисбатан кибрга келсак, агар у кибрланиб, биладиган кишидан фойда олишдан воз кечса, бу ҳақиқий аҳмоқлик бўлади. Зеро, ҳикмат ҳар бир донишманднинг изланиш мақсади бўлгани ва қаерда бўлмасин уни топа олиши сабаб, уни олиши ҳамда ўз қувватини мустаҳкамлаш учун фойдаланиши лозим.

Фал-илму ҳарабун лил-фатий ал-матаъолий,

Кас-сайли ҳарабун лил-макони ал-оълий.

(Мазмуни: Илм кибр-ҳаволи йигит учун офатдир, Худди тошқин баланд жой учун офат бўлгани каби).

Шунинг учун толибга тавозе керак, бу ҳақда Аллоҳ шундай дейди: “Албатта, бунда қалби борларга ва зеҳн билан қулоқ осанларга эслатма бордир” (Қоф, 50:37), яъни бу қалби в ақли борларгина илм олади деган маънони англатади. Агар шогирд ўз устози учун серсув ёмғирни қабул қилиб, ҳосил бермайдиган унумсиз ер бўлса, ундан фойда бўлмайди.

Агар устоз таълим давомида толибнинг қарашлари мутлақ хатолигини айтса ва у бунга тўлиқ ишонч ҳосил қилган бўлса, шогирд ўзини айблаб, ўзини сақласин ҳамда устозига эргашсин, чунки устознинг хатоси ўзининг тўғрилигидан кўра афзалдир. Устоз кўп нарсани ўрганган, тажрибали йўловчи (солик ут-тариқ) каби бўлиб, у энди таълим олишни бошлаганни таажжублантириши мумкин. Аллоҳ Хизр ва Мусо қиссасида бунга ишора қилгандир, Мусо а.с. шундай дейди: “Сенга ўргатилган тўғри

йўлдан менга ҳам ўргатишинг учун сенга эргашсам майлими?” (Каҳф, 18:66). Хизр деди: “Агар менга эргашадиган бўлсанг, то ўзим зикр қилим айтмагунимча бир нарса ҳақида сўрамагин” (Каҳф, 18:70). Сўнг Мусонинг сабри чидамади, у савол тинмай бера бошлади, токи унга шундай дейилди: “Бу ерда мен билан сен ажраламиз”. Кейин эса Хизр Мусога ўзи англамайдиган ва узоқ бўлган сирларни очиб берди, бу ҳақда Қуръонда келтирилган. Бу билан Аллоҳ Мусога шогирд ақли ва тасаввури етолмайдиган илмга эга эканлигини кўрсатди.

Устоз шогирднинг ақли ва тасаввури етмайдиган нарсаларни билади, умуман олганда, илм олиш йўлида ўз устози кўрсатмаларига амал қилмайдиган ҳар бир толиб, унга омад кулиб боқмаслигини ва мағлубиятга учрашини билиши лозим. Агар шогирд: “Агар билмайдиган бўлсангиз, зикр аҳлларида сўрангиз” (Наҳл, 16:43) деб Аллоҳ айтган” деса, бу Мусога савол сўраш тақиқланганига ҳам, оятга ҳам зид эмас, чунки тақиқ бу шогирднинг ҳали англай олмайдиган нарсасини излашига рухсат этилмаслигидир. Агар устоз унга савол беришни ман қилган бўлса, бу ишни қилмаслиги керак. Буйруқ эса бу унинг илм даражасини қанчалик эканлигини батафсил аниқлаш учун ундашдир.

Тўртинчи вазифа, кимки назарий илмларни ўрганишга киришса, энг бошидан оқимлар ўртасида мавжуд бўлган турли хил ихтилофларга ва паришонлик ҳамда фитна уруғини сочадиган шубҳаларга қулоқ тутмаслиги лозим, токи унинг қонунлари асосларини ўрганиши зарур. Чунки бу шогирднинг илм асосларига бўлган ишончини дарз кетказиши ва кўнглини қолдириши мумкин. Ғаззолий бунинг сабабларини “Меъёр ул-илм” асарида кўрсатиб берганлигини таъкидлайди. Шогирд аввал устози амал қиладиган усул ва қарашларни мукаммал эгаллаб олсин ҳамда унинг йўлини ўргансин. Сўнгра у шубҳани ўрганишни бошлаши ва уни текшириши лозим. Шунинг учун Аллоҳ Исломда илми ҳали кучли бўлмаган кишига кофирлар билан яқин муносабатда бўлишни тақиқлаган,

ҳатто бу чўчка гўшти ҳаром бўлишининг сабаблардан бири бўлган дейилади, чунки у кофирлар кўп истеъмол қиладиган таомлардан ҳисобланади. Аллоҳ мусулмонларга уларга ишонишни ман қилиш учун уни ҳаром қилди, чунки ишонч улар билан мулоқот қилиш сабаби бўлди. Шунинг учун оддий одамларни ҳавои нафс аҳли мажлисларидан худди оилани бузуқ одамлар билан мулоқот қилишидан сақлагандек тўсиш керак. Эътиқодда кучли бўлган ва унинг далил ҳамда ҳужжатларини яхши эгаллаган киши имонсизлар билан мулоқот қила олиши мумкин. Ҳатто у агар баҳсли ва шубҳали нарсаларни тинглаб, уни ҳал қилишга ҳаракат қилса, бу иши хайрлидир. Бу нарса жиҳод ҳисобланади, агар илмни қодир киши баҳсга чиқса, олқишланади, агар ожиз ва қобилиятсиз киши чиқса, бу иши танбеҳга лойиқ бўлади. Шунингдек, заифларнинг вазифаси кучлиларнинг диндаги вазифаси билан барабар деб ҳисоблаш нотўғри. Сўфий шайхлардан бири шундай деган: “Ким мени бошланишда кўрса, “Энг тўғри йўлда” (сиддиқ) дейди. Кимки мени охирида кўрса, “Имонсиз” (зиндиқ) деб айтади”. У бирор бир ишнинг бошида кураш, мужоҳада ва кўп ибодат қилиш кўзга ташланишини, охирида эса амаллар ботинга йўналиши, қалб эса ҳамма вақт шоҳидлик ва ҳузурда бўлишини, ташқи аъзолар ҳаракатни тўхташини назарда тутади. Шу сабаб инсон ибодатга, унинг моҳияти ва мақсадига эътиборсиз деган фикрга келиш мумкин. Аммо кўршапалаклар кўзи қуёш кўзини кўришга ожиздир.

Бешинчи вазифа, таълим жараёнида бирор бир фанни токи унинг ғояси, мақсади ва йўли очилмагунга қадар ўрганмай қолдирмаслик. Сўнгра вақт етарли бўлса ва ҳеч нарса халақит бермаса, илмни чуқур ўзлаштириш керак, чунки барча фанлар бир-бири билан ўзаро боғлиқ ва ўзаро алоқададир. Толиб жоҳиллиги туфайли илмга душман бўлмаслиги учун ундан ҳозирда фойдаланади, чунки инсонлар ўзлари билмаган нарсанинг душмани бўладилар. Аллоҳ айтади: “Ундан ҳидоят топишмагач, “Бу – қадимги уйдирмадир”, дерлар” (Ахқоф, 46:11). Бир шоир айтади:

Ва ман яку за фамин муррин маризин,

Яжид мурран биҳи ал-маъ уз-зулала.

(Мазмуни: Кимни оғзи аччиқ ва носоғлом бўлса, у зилол сувни ҳам аччиқ ҳисоблайди).

Шунинг учун бирор бир илм турига нописандлик ва паст назар билан қарамаслик лозим. Чунки илм ўз даражалари билан бандани Аллоҳга олиб боради ёки шу йўлдан юришга ёрдам беради. Ундаги манзиллар даражаси банданинг мақсадга яқинлиги ва узоқлигига боғлиқ. Шу сабаб бу даражаларга риоя қилиш, ҳимоя қилиш, чегараларини қўриқлагандек қўриқлаш зарур.

Олтинчи вазифа, барча илмларни бирданига олишга ҳаракат қилмаслик керак, лекин тартибга риоя қилиш ва энг муҳимидан бошлаш зарур. Сўнгра бошқа фанга ўтиш лозим ва бирор бир фанни тартибга кўра унгача илгари турганини тугатмай туриб бошламаслик керак, чунки баъзи бир фанлар бошқаларига йўлдир. Ушбу тартиб ва кетма-кетликка (тартиб ва тадриж) риоя қилган киши омадлидир. Илм тури токи уни мукамал эгалламагунча тугамайди ва ҳар бир илмни ундан юқори турган илмгача эгаллаш мақсад бўлиши лозим.

Илм олувчи олимлар ўртасидаги ихтилофлар сабаб бир билимни бошқасига нисбатан ёмон деб ҳисобламаслиги керак. У биргина хато ёки илм ва амал масаласида келишмовчилик туфайли кўпчиликнинг фикри сабаб бундай хулосага келмаслиги зарур. Баъзи кишилар ақлий ва фикҳий илмларни ўрганишни тарк қиладилар. Улар агар бу илмларда асос бўлганида эди, уларнинг олимлари буларни тушунган бўларди деб ўзларини оқлайдилар. Бир гуруҳ одамлар бир кишига тўғри келадиган башоратлар туфайли юлдузлар башорати тўғрилигига ишонадилар ва бошқа гуруҳ эса бир кишининг қилган хатоси туфайли уларнинг хатолигини даъво қиладилар. Буларнинг барчаси хато, ҳар нарса ўзидан ўзи маълум бўлиши лозим, чунки ҳар бир илм алоҳида шахсга тегишли

эмас. Али р.а.дейди: “Ҳақиқатни одамларга қараб ўрганма, балки ҳақиқатни билгин, шунда одамларни биласан”.

Еттинчи вазифа, барча илмларни ўрганишга инсон умри етмайди, шунинг учун у ҳар бир нав илмдан энг яхшисини олиши ва ҳар бир илмни кераклича ўрганиш билан чекланиши лозим, кейин эса қолган умрини саодат ва нажот сабаби бўлган илмларни олишга йўналтириши зарур. Барча илмларнинг мақсади Аллоҳни ҳақиқат ва сидқ билан таниш (маърифат Аллоҳ) ҳисобланади. Ҳамма илмлар шу илмга хизмат қилади, ушбу илм эса озод бўлиб, ҳеч нимага хизмат қиламайди. Аллоҳ айтади: “Аллоҳ деб айт. Сўнгра уларни тек қўй, шўнғиган нарсаларида ўйнайверсинлар” (Анъом, 6:91). Бу оятда товуш чиқариш учун тилни қимирлатиш назарда тутилмаяпти. Зеро, агар қалбга таъсир қилмаса ёки қалбда чуқур из қолдирмаса, тана аъзоларини қимирлатиш ҳеч нимани англатмайди. Ўътиқоднинг аввали имон дейилади. Унинг охирги босқичи Абу Бакр р.а.нинг имони кабидир, агар у тарозининг бир палласига қўйилса ва бошқа палласига оламдаги барча одамларнинг имонини қўйилса, оғир келган бўларди. Зеро, имоннинг афзаллиги рўза ва намознинг кўплиги билан белгиланмайди, балки қалбда сақланадиган сири билан баҳоланади. Агар Аллоҳ тўғрисидаги илм чегараси муқаллид мутакаллим далилларни чиқариш воситасида ўрганган ва ўътиқод қиладиган нарсада бўлса, Умар, Усмон ва бошқа саҳобалар бунга ожиздирлар. Шунинг учун Абу Бакр бу борада улардан энг яхшиси бўлган. Бундан маълум бўладики, сўфийлар йўли ва услуби кўпчиликка ноаниқ бўлсада, шариат эса унинг фойдасига далолат беради. Жоҳил одам ўзининг жоҳиллиги ва қусурлари сабаб у билан баҳс қилмаслиги лозим. Умуман, Аллоҳ маърифати барча маърифатларнинг мақсади ва барча мазҳаблардаги илмларнинг самараси ва мевасидир.

Бир киши масжидда ибодат қилаётган икки донишмандни кўрди. Улардан бири қўлида шундай ёзилган бир парча қоғозни ушлаб турарди:

“Агар сен ҳамма ишни мукаммал қилаётган бўлсанг, токи Аллоҳ Таолони танимасанг ва токи Унинг барча сабабларнинг Сабаби (Мусаббиб ул-асбоб) ҳамда барча нарсаларнинг Яратувчиси (Мужид ул-ашё) эканлигини билмасанг, бирор ишни яхши қилдим, деб ўйлама”. Бошқа донишмандда эса бундай ёзув бор эди: “Аллоҳ Таолони танигунимга қадар ичардим, аммо барибир ташна қолардим, токи Уни танидим ва ичмасдан чанқоғимни қондирдим”.

Саккизинчи вазифа, толиб баъзи бир илмлар бошқаларига нисбатан шарафли эканлигини билиши лозим. У ёки бу илмнинг афзаллигини икки нарса кўрсатади: биринчиси, илм шарафининг натижаси (шараф ус-самара), иккинчиси, унинг далиллари мустаҳкам боғлиқлигидир (васоқат уд-далола). Бу худди дин ва тиббиёт илмларига ўхшайди: диндаги илмининг натижаси – абадий ҳаёт бўлиб, унинг охири йўқ ва у тиббиётдан афзалроқдир. Тиббиётнинг натижаси эса ўлимгача бўлган инсон ҳаёти ҳисобланади. Математика эса тиббиёт билан солиштирганда далилларининг боғлиқлигига кўра обрўлироқ, чунки ундаги билимлар зарурий бўлиб, тиббиётдан фарқли ўлароқ тажриба билан боғлиқ эмас. Шу билан бирга тиббиёт натижасига кўра афзалроқдир, чунки тана саломатлиги миқдор ўлчамини аниқлашдан кўра муҳимроқ. Аввало, натижага (шараф ус-самара), кейин эса далилларнинг мустаҳкам боғлиқлигига (васоқат уд-далил) қараш зарур. Натижасининг шарафига кўра Аллоҳ, фаришталари, китоблари, элчилари ҳақидаги илм ва бунга ёрдам берадиган билимлар ҳаммасидан устун туради, чунки унинг натижаси абадий саодат (самаратуху ас-саодат ул-абадия) ҳисобланади.

Тўққизинчи вазифа. Аслида, илмларнинг турлари (анвоъ ул-улум) учта:

Биринчиси, **илм ул-лафз**, сўз тўғрисидаги илм бўлиб, маълум бир маънога ишора қилади. Иккинчиси, **илм ул-маъно** фақат маънонинг ўзи билан боғлиқ. Сўз билан боғлиқ илм ҳислар воситасида маънони беради ва у

икки қисмга бўлинади: биринчиси, тил ҳақидаги илм (илм ул-луғат) бўлса, иккинчиси, ундан кейин келадиган морфология (илм ул-иштиқоқ вал-иъроб), синтаксис (илм ун-наҳв ват-тасриф) ва шеърият тўғрисидаги фандир (илм ул-аруз вал-қавофий). Бу фонетика (ал-илм би-махориж ал-хуруф) ва у билан боғлиқ билимларгача давом этиши мумкин. Сўз воситасида ифодаланадиган маъно билан боғлиқ илм эса баҳс (илм ул-жадал), мунозара, исбот келтириш (илм ул-бурҳон) ва нотиклик (илм ул-хитоб) санъатидир. Ушбу билимларни ўрганадиган киши тилни, сўзларнинг маъносини ва уларнинг қандай тартибда келишини ҳамда ҳақиқий илмларни эгаллашга ва исботи бўлишига олиб келадиган низомда уларни қандай жойлаштиришни яхши билади. Улар баҳсда рақиб устидан ғалаба қозонишга ва кўзланган мақсадга эришишга ёрдам беради. Бу нарсаси насихат (хитоб) ёки танбеҳ (ваъз) дейилади. Шунингдек, у кўрсатма (далил) ҳам деб аталади, чунки инсонларга нимага интилиш лозимлигини кўрсатади ва нажотга олиб борадиган эътиқодни шакллантиради. Бунга кўпгина хабарлар далилат беради ва Қуръон улардан исбот сифатида фойдаланади, у эса энг кучли далил бўлиб, инсониятнинг катта қисмига фойда келтиради.

Бироқ, энг ҳақиқий ишончли далилни ўз асрида кам учрайдиган ҳақиқий буюк олимлар (акобир ул-уламо ал-муҳаққиқин) тушуна олади. Баҳс тўғри йўлни кўрсатишда (иршод) энг кам фойда беради, чунки ҳақиқий олимга рақибининг кучли далиллар босими остида таслим бўлиши етарли эмас, аслида у бу фикрга қшилмаган бўлади. Жоҳил бунга тушунмайди, унинг ақли англашга қодир эмас. Исёнкор ва мунозарачи эса кўпинча, ҳатто уни баҳсда енгиб, овозини ўчирсалар ҳам, ўз фикрида қолаверади ва ҳеч қачон ўз хатосини тан олмайди. Мазҳаб олимлари турли оқимлар ва гуруҳлар билан баҳсларда эслайдиган нарсалар баҳсли масалалар бўлиб, бу фикршунос олимларнинг мунозараларига ҳам тааллуқлидир.

Учинчи илм тури маъно ва мазмун билан боғлиқ (**ал-мутааллиқ бил-маъно**) бўлиб, икки қисмга бўлинади: соф илмий ва амалий. Илмий бу Аллоҳни, фаришталарни, пайғамбарларни, яъни уларнинг даражалари, осмон ва ер мулкларини, Ер, инсон ва ҳайвонлардаги илоҳий аломатларни билиш; юлдузлар ва самовий жисмлар (ал-осор ул-улвия) тўғрисида билиш, барча мавжудотларнинг ташкилий қисмларини, уларнинг қандай тузилганлиги ва ўзаро боғлиқлигини билиш, кейин эса қандай қилиб буларнинг барчаси Биринчи Мутлақ Ҳақиқат (Ал-аввал ал-Ҳаққ ал-Муқаддас) билан боғлиқлигини билиш ҳисобланади. Ал-аввал эса бошқа нарсалар билан боғлиқликдан устундир. Шу билан бирга қайта туриш, қайта тирилиш, тўпланиш, жаннат, дўзах, сирот, мезон ва жинлар, шайтонлар ҳақида билиш ҳам шунга киради. Оддий одамлар бу сўзларни тўғридан-тўғри тушунадилар. Масалан, Аллоҳнинг Аршда бўлиши ва олам устида макон тутиши, унгача замон бўлганлиги, фаришталар ва шайтонлар, жаннат ва дўзахга доир охират ҳақида ўйлаб топганлари.

Ғаззолий шундай савол қўяди: “Буларнинг бари тасаввур қилганларидекми ёки ҳаёлотлари мисолими, буларнинг мавҳум зоҳирий маъносидан бошқа маъноси ҳам борми?”. Инсон бу масалаларни чуқур ва аниқ ўрганиб чиқиши, унда бир томчи ҳам шубҳа қолмаслиги, тахминларни четга суриши лозим – бу илмлар соф назарий бўлиб (ал-улум ан-назария ал-муҷаррада), амалий билан боғлиқ эмас.

Амалий кўриниши бу шариат аҳкомлари, фикҳ илми ва набавий Суннатидир. Бу инсон ўзини ахлоқи билан қандай бошқаришни билиш (маърифат ун-нафс маъ ал-ахлоқ) ва оила, фарзандни бошқариш, таом ва кийим қандай бўлиши кераклигини билиш ҳисобланади. Яъни, маишат ва муомала – қандай яшаш ва муносабатлар қандай бўлишини билиш илмидир. Шунингдек, фикҳ илми ўз ичига муносабатлар (муомалот), никоҳ ва жазолар (уқубот) соҳаларини олади.

Толиб илм турларини билганидан сўнг, уларнинг даражаларини билиши лозим бўлади. Бу умрини асосий мақсад бўлмаган нарсага ёки Аллоҳга яқинлаштирмайдиган илмга сарфламаслик учун керак. Агар кимки сўз билан боғлиқ биринчи тур илм билан кифояланса, у фақат ташқи қобиқ, куруқ пўчоқ (ал-қишр ул-махз) билан чекланиб қолади. Синтаксис, шеърият ва фонетика билан қаноат ҳосил қилган киши ҳам пўчоқнинг турлари билан қониққан бўлади. Кимки ҳақиқий далил (ад-далил ул-ҳақиқа) қатъий ишончдан (ал-икноъ) нима билан фарқ қилишини чуқур ўрганишга киришса, у муҳим иш билан шуғулланган бўлади. Бироқ, у шу билан чекланса, фақат ускуна ва восита билан чекланган бўлади. У худди ҳажга боришни ният қилган туя сотиб олиб, сув ва озиқ-овқатни тайёрлаб, уйида қолган кишига ўхшайди. Илм даражасини билиш муҳим ва зарур, чунки бу зарур восита бўлиб, агар у мақсадига кўра қўлланилмаса, фойдасиз бўлади. Бу худди агар урушда қурол ишлатилмаса яхшилик бўлмагани кабидир.

Амалий илмларни чуқур ўрганадиган ва шулар билан чекланган киши, ҳақиқатга тил ўрганаётган кишидан кўра яқинроқдир. Мутафаккир бунда фикҳий илмлар назарда тутаётганлигини айтади. Фикҳ тил илмидан кўра юқори ўринда туради, ўз навбатида тил ҳақидаги илм рақс ва най чалиш тўғрисидаги илмдан кўра юксак мақомни эгаллайди. Мисол келтирмай туриб буни тасаввур қилиш қийин. Агар хўжайин қули ҳаж қилганидан сўнг уни озод қиламан деса, бундан ташқари у бошқариш ҳуқуқига эга бўладиган бўлса, озодлик саодати ва ундан кейин келадиган нарсага эришиши учун бу қул уч босқични босиб ўтиши керак бўлади. Биринчиси, воситаларни тайёрлаб қўйиш: туя сотиб олиш, сув учун идиш тайёрлаш ва озиқ-оқат олиш. Иккинчиси, ўз ватанидан узоққа кетиш ва мақсади сари йўл олиш, доимий равишда бир манзилдан бошқасига бўлган масофани ошиб ўтиш. Учинчиси, ҳаж арконларини бирин-кетин бажариш. Шундан кейин қул озод бўлади, аммо унинг саодатга восил қилган мулки

ҳақли равишда қўлга киритилиши лозим. У ҳаммасини босқичма босқич, бошидан тайёргарликдан то охиригача, ҳаракатни бошлагандан манзилга боргунча босиб ўтади. Шу билан бирга ҳажнинг арконини бажарган кишининг саодатга яқинлиги энди тайёргарликни бошлаган ва эндигина сафарга чиққан кишининг яқинлиги каби эмас. Ҳаж давомида инсон ҳоли оддий одам ҳолидан фарқ қилади. Унинг нафси комил ва ахлоқи пок бўлади, барча ёмон иллатлардан воз кечади. Нафс комиллигининг сабаби эса – унга ҳақиқатларнинг очилишида (инкишоф ул-ҳақоик). Юқорига кўтарилишга (риёсат) олиб келган мулкни бу ерда ўлим билан қиёслаш мумкин. У инсон ва унинг ўз нафсини, комиллиги ва гўзаллигини мушоҳада қилиш ҳолати ўртасидаги пардани кўтаради ҳамда у ўзини жаннат чўққисида кўради. Бундан у хурсанд бўлиб, унинг сурури абадий бўлади. Кимки йўлни бирин-кетин, манзил ба манзил босиб ўтса, ундай одамни ўз нафсини ёмон хулқ ва сифатлардан кетма-кет тозалаб комил бўлаётган ёки назарий билимларни бирин-кетин ўрганаётган кишига ўхшатиш мумкин. Сув учун идишларни тайёрлаб қўйиш, озиқ-овқат ва туяни сотиб олиб қўйиш – бу фикҳ ва филология каби қолган илмлардир. Фикҳни ўрганаётган киши худди сув идишларини тайёрлаш билан чекланган одамга ўхшайди. Тилшунослик билан чегараланган киши эса худди сув идишлари тайёрланадиган тери ошловчига ўхшайди. Фикҳнинг қисмлари ва ихтилофларини ўрганадиган киши, лекин саҳобалар даврида бу ихтилофлар йўқ эди, худди идишни иплар билан қаттиқ тикиб, мустаҳкамлайдиган кишига ўхшайди.

Ғаззолий агар ушбу фикрлар ислом фақиҳларининг эътиқодига ҳилоф дейилса, бу мазҳаб фикрлари бўлиб, у тасаввуфдир, деб жавоб бераман дейди. Фақиҳларнинг барчаси, ҳатто сўфийлардан бўлмасаларда, ушбу мисол ёритиб берадиган қарашда ҳамфикрдирлар. Сўфийлар гапи ҳақми ёки йўқ? Мутафаккир, ҳақиқатни исботлашни мақсад қилмаганини, балки насихатлар тўпламини тузганини ва ғофил, эътиборсиз одамларга

ишора қилиб, нимага интилиш лозимлигини кўрсатади. Инсон токи бу насихатларда нима борлигини унутмаслиги лозим, чунки бу фақат йўлнинг бошида имкони бордир. Шунинг учун ҳақиқатни изловчи шогирд (ал-мутааллим ал-мустаршид) унинг сирини очиш ва унда яширинган ёмонликни билиш учун ўргансин.

Ғаззолий айтади: “Агар киши “Мен тасаввуфга эътиқод қилмасам ва мансуб бўлмасам ҳам, умримни фикҳни унинг ихтилофлари ва оқимлари билан ўрганишга сарфлай олмайман, чунки сўфийларда у жуда паст даражага тушиб кетган” деса, мен бу фикрга қўшиламан”. Унда нега сўфийлар тасаввуф зарур дейдилар? Шунинг учунки, инсон саодатнинг нафсдаги нарсадан қутулиш ва яратиш билан боғлиқлигини билса, воситаларни тайёрлаб қўяди. Нафсда бўлмаслиги керак бўлган нарсалардан қутулиш ва уни поклаш ҳамда ҳақиқатларни кашф қилиш орқали нафсни комил қилиш лозим. Бу эса хулқни тарбиялаш, ахлоқни яхшилаш, Аллоҳнинг яратганлари, осмонлар ва ер мулкани тафаккур қилиш орқали, токи уларнинг асрори ва ҳақиқати очилмагунча содир бўлади. Фикҳга эса эҳтиёж бор, чунки унга тана муҳтождир. Зеро, тана организмлар ҳақидаги илмсиз (илм ул-абдон) мавжуд бўлолмайди, бу – тиббиёт. Динлар тўғрисидаги илм (илм ул-адъён) эса фикҳдир, чунки инсон шундай яратилганки, у йиртқич ҳайвон каби бир ўзи яшолмайди. У овқат, либос ва бошқа нарсаларни тайёрлаш каби ишларда бир-бирига ёрдам берадиган инсонлар жамоасига муҳтож. Агар одамлар биргаликда тўплансалар, муносабатларда адолат ва қонунларни ўрнатиш зарурияти туғилади, улар бунга мурожаат қиладилар. Агар адолат ва қонун бўлмаганида, одамлар баҳслашган, урушган ва охир-оқибат ҳалок бўлган бўлардилар. Фикҳ шу қонунни батафсил кўриб чиқиш ва тушунтиришдир, у ўзида никоҳ, муносабатлар ва жазо тайинлаш бобларини мужассам этган. Танани Аллоҳ томонга қараб ҳаракатланганида ҳаж йўлига отланган туя ва ичимлик суви тўлдирилган идишга ўхшатиш мумкин. Танадан келадиган

фойда туядан келадиган фойда кабидир. Бадан билан боғлиқ илм худди сув учун мешларни тикиш, уни тайёрлаш ва тозалаш билан боғлиқ ҳунарга ўхшайди. У илмнинг мақсадига нисбатан даражаси эса ўша ҳунарнинг мақсадига нисбатан даражаси кабидир, агарки, уларнинг йўл, тайёргарлик ва охириги мақсад ҳақида айтганлари тўғри бўлса.

Сўфийлар айтадилар, агар Аллоҳнинг иродаси дунёнинг ривожланиши бўлмаганида эди, пардалар кўтарилган бўларди ва инсонлар ғафлати йўқоларди, барча одамлар мақсаддан узоқда эканликларини унутиб, Аллоҳга юзланар эдилар, аммо ҳозир ҳар бир киши “борига хурсанд бўлади” (Рум, 30:32). Олам ҳам шунинг устида турибди, акс ҳолда одамлар бирор нарса ишлаб чиқармай қўйган бўлардилар. Агар тикувчи, тўкувчи ёки сартарош ўз ҳунари ҳақида ўйламаса, ўз касбини севмаса, уни тарк қилади ва ҳамма шарафлироқ нарсага интила бошлайди, шу билан барча ҳунарлар йўқолиб кетади. Бу ҳунарымандларнинг мавжуд бўлиши учун зарур бўлиб, уларнинг қайсидир маънода ғафлати ҳам Аллоҳнинг марҳамати ҳисобланади. Бунга баъзи олимлар пайғамбар а.с.нинг ушбу сўзларини нисбат қилганлар: “Умматимнинг фарқланиши – раҳмат”, бу ерда уларнинг фаолияти турларидаги фарқ назарда тутилган. Агар кўча тозаловчи ўз касбининг ҳақиқатини билганида эди, уни тарк қилган бўларди ва олимлар, халифалар ва авлиёларнинг ўзларига шу ишлар билан шуғулланишга тўғри келган бўларди. Худди шундай тери ошлаш, темирчилик, деҳқончилик ва бошқа касб ҳамда ҳунарлар билан шуғулланардилар. Агар Аллоҳ одамларда фикҳ, грамматика, фонетика ва тиббиётга нисбатан муҳаббатни жо қилмаганида, бу фанлар йўқолиб кетиб, бутун тартиб (ан-низом ул-куллий) бузилган бўларди.

Ўзини илмга ва ҳунарга бутун борлиғи билан бағишлаган киши ўзидан даражаси юқори бўлганга нисбатан ўз даражасини билиши шарт эмас, аммо ўзидан паст рутбада турганга нисбатан мақомини билса майли. Илмларнинг даражаларини барча илмларни эгаллаган киши кўради, унга

Аллоҳ ҳикмат берган ва ашёлар аслида қандай бўлса, шундай кўрсатган. Инсон шундан сўнг сўфийлар йўлидан (сулуку тариқ) бориб, унинг Ҳақнинг ҳақиқатни (ҳақиқат ул-Ҳақ) билиш учун излайдими ёки ҳозирги ҳолати билан чекланадими, бу унинг ихтиёри, дейди Ғаззолий.

Ўнинчи вазифа. Толиб ҳозирда нимадан таълим олаётган бўлса, барчасида мақсади нафс камолоти ва хулқини яхшилаш, охиратда эса Аллоҳга яқинлик бўлиши лозим. Шогирднинг мақсади ҳокимият, бойлик, аҳмоқлар олдида мақтанчоқлик ёки олимлар билан тортишиш бўлмаслиги керак, чунки пайғамбар а.с. айтган: “Кимки илмни аҳмоқлар олдида мақтаниш ва олимлар билан баҳслашиш учун ўрганса, дўзахга тушади”.

Илмлар даражаси ва Аллоҳга яқинлаштиришига кўра фарқланади. Уруш даврида чегарани кўриқлаш ва ҳимоя қилиш каби илмлар билан ҳам шулар сирасига киради. Агар ҳар бир киши ўз даражасини билса, унинг ҳаққини адо этса, шу билан Аллоҳ ризосига интилса, ўз мукофотини олади. Зеро, унинг илми миқдоричалик дунё ва охиратда юксакка кўтаради. Аллоҳ айтади: “Аллоҳ сизлардан имон келтирганларни ва илм берилганларнинг даражаларини кўтарур” (Мужодила, 58:11).

Сўфийларнинг фикри толибнинг илмга бўлган ғайрат ўтини совутмаслиги лозим, чунки улар илмдан ор қилмайдилар, аммо ҳар бир мусулмон илмни ҳурмат қилиши ва улуғлаши зарур. Сўфийларнинг айтганлари, авлиё ва анбиёлар мартабаси, уларнинг даражаларига тегишли. Бу худди бирор кишининг саррофларни (пул айирбошлайдиганлар) султон ва вазирлар билан таққослаган ҳолда, уларга нафрат назари билан қараганидек. Аммо бу уларнинг мавқеи ва даражаси пастлигини англатмайди. Агар уларни кўча супирувчилар ва тери ошловчилари билан таққослаганда, улар юқорида туриши аён бўлади. Албатта, юқори даражадагига нисбатан пастда турган, паст бўлмайди, чунки энг юксак мартаба (ар-рутбат ул-қусва) – бу пайғамбарлар, сўнг авлиёлар, сўнг олимлар даражасидир. Уларнинг мартабалари ҳар хилдир, кейин эса

солиҳлар – амаллари яхши бўлганлар туради. “Бас, ким зарра оғирлигида яхшилик қилса ҳам кўради” (Залзала, 99:7). Илмлар орқали Аллоҳга яқин бўлишга интилан кишига У ёрдам беради ва шаксиз уни юксакка кўтаради. Бу илм олувчининг (ал-мутааллим) вазифаларидир.

Устоз ва муршиднинг (ал-муаллим ал-муршид) вазифалари саккизта. Бироқ, инсоннинг худди мол-мулкка эга бўлаётган киши сингари илмда тўрт ҳолати бордир. Биринчиси, мол соҳиби фойда олувчи бўлиши мумкин, яъни у эгалик қилади (муктасибан). Иккинчиси, қўлга киритган нарсасидан захира қилса, сўрашга эҳтиёжи қолмайди. Учинчиси, ўзига сарфласа, фойда қилади. Тўртинчиси, қачон у пул тарқатиб бошқаларга фойда келтирса, у сахий ва олийжаноб (сахийан мунфазилан) бўлади, бу эса унинг аҳволининг энг афзалидир. Илм бу ерда молу давлатга ўхшайди: унинг эгаси фойда олиши мумкин, агар ўзига кераклисини олган бўлса, у бировдан бирор нарса сўрашга эҳтиёж сезмайди. Ёки олган нарсаси тўғрисида тафаккур қиладиган ҳоли, ёки бошқаларга кўрсатма ва таълим бериш ҳоли бўлса – бу энг юксак ҳолдир. Кимки илм олиб, улардан фойдаланса ва бу билан бошқаларга фойда келтирса, худди қуёш ўзи ва бошқалар учун ёритиб, ўзи ҳам ёруғ қолгани ёки мушк бошқаларга ўз ифорини бағишлаб, ўзи ҳам хушбўй бўлгани кабидир. Бошқаларга фойда келтириб, ўзи фойда кўрмаган киши эса худди дафтар каби, бошқалар ундан фойдаланади, ўзи эса бундан фойда кўрмайди, ёки эгов каби, бошқа нарсаларни ўтқир қилиб, ўзи кесмайди, ёки чироқнинг пилиги каби, бошқаларга нур беради, аммо ўзи ёниб тугайди.

Устознинг биринчи вазифаси у шогирдига худди ўғлидек муносабатда бўлиши керак. Пайғамбар а.с. деган: “Дарҳақиқат, мен сизларга ўғил учун ота қандай бўлса, шу кабидирман”. Шунинг учун шогирд отасидан кўра устозининг ҳаққи кўпроқ деб ўйлаши лозим, чунки у боқий ҳаётининг сабаби, ота эса унинг фоний ҳаётининг сабабидир. Худди шундай Искандардан: “Ким сен учун қадрли – устозингми ёки

отанг?” деб сўраганларида, “Устозим”, - деб жавоб берганди. Бир отанинг фарзандлари бир-бирларини яхши кўришлари ва жанжаллашмасликлари лозим бўлганидек, нафақат устознинг фарзандлари, балки бир диннинг фарзандлари ҳам ҳақларини адо этишлари керак. Олимларнинг ҳаммаси Аллоҳга сафар қилувчилар (мусофирун) ва шу йўлдан борувчилардир (соликун). Йўлда бир-бирига ҳамроҳлик қилиш яхши муносабатни талаб қилади, яхшилик йўлидаги биродарлик эса туғишганлик биродарлигидан кўра устунроқдир. Одамларнинг бир-бири билан зиддиятининг сабаби эса улар илм орқали бойлик ва ҳокимиятга интиладилар, бу билан улар Аллоҳ йўлидан четга чиқадиладар. Улар Аллоҳнинг ушбу сўзидан оғадиладар: “Албатта, мўъминлар биродардирлар” (Хужурот, 49:10). Уларга ушбу сўзлар тўғри келади: “Ўша кунда тақводорлардан бошқа дўстлар бир-бирларига душмандир” (Зухруф, 43:67).

Устознинг иккинчи вазифаси, у Аллоҳнинг пайғамбарига ўхшашга ҳаракат қилиши ва таълим бергани учун мукофот ҳамда ҳадя сўрамаслиги лозим. Оятда келганидек: “Мен сизлардан бунинг учун ҳақ сўрамайман, деб айт” (Анъом, 6:90). Бойлик ва дунё неъматларини излайдиган одам худди пойафзалининг пошинасини юзи билан тозалайдиган кишига ўхшайди. У хизматкорни хўжайинга айлантиради, чунки Аллоҳ таом ва либосни тананинг хизматкори, танани эса улов (маркаб) қилиб яратган ва у рухнинг (нафс) хизматкори қилиб қўйилгандир. Худо рухни илмнинг хизматкори қилиб қўйган. Илм хизматкор (ходим) эмас, хўжайиндир (махдум). Мол-давлат эса хўжайин эмас, ходимдир. Агар бунинг акси бўлса, залолат, мутлақо адашиш бўлади. Ҳайратланарлиси шуки, инсон орқага қараб ҳаракатланаётганлиги ва бу замонда олимлар камлиги сабаб, манфаат кўриш мақсадида толиб ўз устозига тақлид қила бошлади ва устози олдида фойда олиш ўрнига дунё неъматларига интилган ҳолда ўтиради, бу эса ҳақиқий айниш, бузилишдир (ал-инतिकос). Бунинг сабаби эса ўқитувчиларнинг ҳокимиятга (риёсат) ва шогирдлар илмининг қусури

ҳамда етишмаслиги туфайли ва уларнинг ўз илмидан хурсанд бўлмаслиги сабабли, шогирдлар сонини кўплиги билан ўзларини безашга бўлган интилишларидир. Шунинг учун ўқувчилар уларга интиладилар.

Учинчи вазифа, устоз ўз шогирдидан ҳеч нарсани яширмаслиги керак, аммо уни тўғри йўлга бошлаши, ёмон ахлоқдан сақлашга ҳаракат қилиши, ишора (ат-таъриз) ва тушунтириш (ат-тасрих) орқали ёмонликдан қайтариши лозим. У шогирдига ўзи лойиқ бўлган даражадан юқори турган мартабага интилишни ва қурби етмайдиган ишни қилишни тақиқлаши, унинг эътиборини барча илмларни ўрганишга қаратиши керак. Зеро, бу дунё истаги ва бойликлари эмас, охират саодатидир. Агар ўқитувчи кимнидир фақат ҳокимиятга эришиш ёки олимлар билан баҳслашиш учун таълим олаётганини кўрса, уни илмдан четлаштирмаслиги лозим, чунки толибнинг шу ниятда таълим олаётганлиги, умуман ўқимаганликдан кўра яхшироқдир. Нима бўлганида ҳам, илм олаётдиган киши охират ҳаёти билан ашёларнинг ҳақиқий моҳияти (ҳақоик ул-умур) ҳақида ўйлай бошлайди. Дарҳақиқат, фақат дунё неъматлари учунгина илмга интиладиган киши алданган, бенасибдир. Олимлар шундай дейдилар: “Биз Аллоҳ учун илм олмадик, аммо илм Аллоҳдан бошқаси учун бўлишни истамади”.

Ғаззолий айтади, агар одамлар Аллоҳ учун ўқишни хоҳламасалар, уларни ҳокимиятга олиб келадиган илмларни ўрганишга жалб қилиш керак, яъни уларни мансаб (риёсат) билан қизиқтириш лозим, шундан сўнг секин-аста ҳақиқатни уларга очиш зарур. Шунинг учун фикҳда мунозара илмига рухсат берилган. Бинобарин, аввал бу илм билан мақтаниш учун шуғулланадилар, кейин эса инсон ўз мақсадининг бузуқ (фасод) эканлигини тушунади ва тўғри йўлга чиқиб, тузалади. Бу худди болани ҳокимият –риёсатга эришиши учун таълим билан қийнашга ўхшайди, шу билан бирга у ўйин таёқ (савлажон), қуш ва ўйинчоқлар сотиб олиб бериш билан қизиқтирилади. Бу иш токи бола илм олишга қизиқиши, оқибатда

эса охирги мақсадга интилиши учун баъзи вақтда қўлланади. Аллоҳ шариат ва илмни сақлаб қолиш учун инсонда илм ўрганиш орқали ҳокимиятга интилиш истагини (қасд) яратган. Ўқувчиларни ҳокимият ва шуҳрат (ар-риёсат ва ҳасан уз-зикр) билан қизиқтириш орқали илм олишга рағбатлантириш худди насл ва турни давом эттириш учун Аллоҳ яратган таомга бўлган иштаҳа ва жинсий майлга (шаҳват ул-ғизоъ ван-никоҳ) ўхшашдир. Агар мунозарадан бу фойда бўлмаганида эди, унга умуман рухсат берилмаган бўларди. Бу эса мазҳабнинг ўзгаришига ва эътиқодни тарк қилишга олиб келмайди.

Тўртинчи вазифа, ўқитувчи ўқувчига тақиқланиши керак бўлган нарсани тўғридан-тўғри (тасриҳ) эмас, ишора (таъриз) билан тақиқлаши лозим. Чунки ишора (таъриз) тақиқланган нарсаларни тарк қилишга ёрдам беради. Агар одамга тўғридан-тўғри тақиқласалар, у янада кучлироқ тақиқланган нарсани билишга ҳаракат қилади. Пайғамбар а.с. айтади: “Агар одамларга тезакни майдалашни тақиқласанг, улар бу ишни қиладилар ва шу билан бирга: “Бизга буни унинг ичида нимадир борлиги учун тақиқладилар” деб айтадилар”. Бу ҳақда Одам ва Ҳавво қиссаси ва уларнинг тақиқни бузганлари ҳам ҳикоя қилади. Олимлар ишора айтишдан кўра кўпроқ таъсир қилади дейдилар. Олийжаноб руҳлар (ан-нуфус ул-фозила) яширин нарсаларни (ал-хафийёт) кўриш, англаш (ал-истинбот) ва юзага чиқариш, кашф қилишга (ат-танаббух) бўлган ўзларининг муҳаббатлари туфайли фикр юритиб, унинг асл маъносини тушуниш учун ишорани афзал кўрадилар. Бундан ташқари ишора ҳурмат, ҳайбат пардасини (ҳижоб ул-ҳайбат) сақлайди, яққол сўзлар (тасриҳ) эса уни тўлиқ очиб беради, бу эса одамга бўйсунмаслик учун куч ва журъат бағишлайди, келгуси сафар эса у албатта қарши боради.

Бешинчи вазифа. Маълум бир илм билан шуғулланадиган киши, шогирдлари олдида бошқа фанларнинг обрўсини туширмаслиги лозим. Кўпинча ва тез-тез содир бўлиб турадиган нарса, тил ўқитувчиларининг

одати ўз ўқувчилари олдида фикҳни ёмонлаб, у билан шуғулланишни тақиқлайдилар. Фақиҳлар эса рухий-тарбиявий фанларни (ал-улум ул-ақлия) сўкиб, ўқувчиларига у билан шуғулланишни ман қиладилар. Аслида улар шогирдларига қадри устун бўлган илмни кўрсатишлари керак, токи талабалар ҳозирда таълим олаётган фанларини камолига етказгач, у билан шуғуллансинлар. Агар устоз иккита фан бўйича илмга эга бўлса, улардан бири бўйича таълим беришни яқунлагач, тартибга риоя қилган ҳолда бошқаси бўйича шогирдининг илмини оширсин.

Олтинчи вазифа. Устоз шогирдлари англай оладиган ҳолат билан чегараланиши ва улар кирган йўлнинг энг бошида, биринчи рутбада яққол нарсаларнинг нозик жиҳатлари (ад-дақиқ мин ал-жалий) ҳамда аниқ бўлган нарсаларнинг яширин лаҳзаларига (ал-хафий мин аз-зоҳир) шогирдлари билан бормаслиги лозим. Бироқ, уларнинг башарият Муаллими ва муршидига ўхшашга интилиб, тайёр бўлиши миқдорига қараб сирлар очиб борилади. Пайғамбар а.с. дейди: “Биз набийларга одамлар нимага лойиқ бўлса, ўшани етказиш ва уларнинг ақллари даражасида тушунтириш буюрилган эди” ва “Агар бирор киши одамларга нутқ сўзласа, улардан бир қисмининг ақли етмай, тушунмаса, бу улардан баъзисининг қалбига солади”. Ҳазрат Али р.а. кўксига ишора қилиб деди: “Дарҳақиқат, бу ерда илм шунча кўпки, қошки уни кўтариб юрадиганларни топсайдим”. Расулуллоҳ ҳам айтади: “Одамларга ўзлари билган нарсалар билан мурожаат қилинг ва улар инкор қиладиган нарсани қўйин. Наҳотки, Аллоҳ ва унинг элчисидан юз ўгиришларини хоҳласангиз?!”. Аллоҳ дейди: “Агар Аллоҳ уларда бирор яхшилиқни билганида, албатта, эшиттирар эди” (Анфол, 8:23). Ҳақиқат аҳли бўлган кишидан бир нарса ҳақида сўрадилар ва у жавоб беришдан бош тортди. Шунда сўраган киши деди: “Наҳот сен расулуллоҳнинг: “Кимки фойдали илмни яширса, қиёмат кунини оловли жиловда келади” деган сўзларини эшитмаган бўлсанг?”. Олим жавоб қайтарди: “Жиловни қўй ва кет! Агар менинг олдимга тушунадиган киши

келса, мен ундан яширсам, майли унда мени жиловласинлар. Зеро, Аллоҳ айтади: “Молларингизни эси пастларга берманг” (Нисо, 4:5)”. Яъни, бу ерда илмни ҳимоя қилиш ва уни илм туфайли бузилиши мумкин бўлган кимсадан асраш муҳимлигига ишора қилинади ва яна айтади: “Агар уларнинг эс-ҳуши жойида эканини билсангиз, уларга ўз молларини топширинг” (Нисо, 4:6), бу билан илмда маълум бир даражаларга етган одамга ҳақиқий илмларни бериш ҳамда у билан биргаликда яққол аниқ, тушунарли (ал-жалий аз-зоҳир) нарсдан яширин ва мукаммал (ад-дақиқ ал-хафий ал-ботин) нарсага кўтарилиш зарурлигига ишора қилинади. Ва бу нарсага лойиқ бўлган кишига (ал-мустаҳик) бермаслик адолатсизлик бўлади, лекин шунингдек, бунга нолайиқ кишига бериш ҳам адолатсизликдир. Мутақаддимлардан бири айтган:

Фа ман манаҳа ал-жаҳҳол илман изоъаҳу,

Ва ман манаъ ал-муставжибина фақад залам.

(Мазмуни: Кимки жоҳил билан илмини бўлишса, уни йўқотади; кимки, бунга лойиқ кишиларга уни бермаса, адолатсизлик қилган бўлади)

Ва илмлар ҳақиқатини (ҳақоиқ ул-улум) унга лойиқ бўлган кишилардан яшириш – гуноҳи азим”. Аллоҳ айтади: “Аллоҳ китоб берилганлардан, албатта, уни одамларга баён қиласиз ва беркитмайсиз, деб аҳд олган” (3:187).

Еттинчи вазифа. Англаши қийин бўлган ўқувчига унинг фаҳми етадиган нарсани гапириш лозим ва унга: “Мен сенга айтган нарсада чуқур таҳқиқ ва тадқиқ бордир, мен уни сендан яшираман” демаслик керак. У буни тушунмаслиги мумкин, аммо токи ўзлаштириб, бошқа даражага кўтарилмагунча бу ҳаммаси деб ўйлаши лозим. Бундан шариатга амал қиладиган, зоҳирга эътиқод қиладиган ва яхши хулққа ишонадиган оддий, авом одам билан қандай муомала қилиш маълум бўлади: унинг эътиқодидан чалғитмаслик, зоҳирда аён бўлган нарсаларни шарҳлашга ишора қилмаслик лозим. Бу эса унинг шариатдан озод бўлишга ҳаракат

қилишига олиб келиши мумкин ва кейин уни қайтариш имконсиз бўлади, у билан ёмонликнинг ўртасидаги тўсиқ йўқолади, у шайтон ва ёвуз одамга айланади. Аммо унга ибодатнинг аниқ масалаларини, ўзи шуғулланадиган ҳунарда тўғри ва омонатли бўлишни ўргатиш лозим, шунда унинг қалби Қуръонда айтилганидек, яхшилик (рағбат) ва қўрқувга (рахбат) тўлади. Унинг қалбида шубҳа пайдо қилмаслик керак, агар шубҳа пайдо бўлиб, ўқувчи уни ҳал қилмоқчи бўлса, уни ишонтириши мумкин бўлган оддий сўзлар орқали, улар ҳақиқий далил бўлмасада, шубҳадан халос бўлиш керак. Шу билан бирга унга изланиш ва ўрганиш эшигини очмаслик лозим, чунки бу ернинг ривожланишига ёрдам берадиган ва одамларга фойда келтирадиган фаолиятига зарар келтириши мумкин. Сўнг шу билан чегараланиш керак, агар у ўзини маънавий ҳақиқатларни қабул қилишга тайёрлигини ва закийлигини намоён этса, токи у барча шубҳалардан халос бўлмагунча таълим олишида ёрдам бериш мумкин.

Ҳикоя қилинишича, олдинги халқларнинг бирида таълим беришдан олдин ўқувчининг ахлоқини текширганлар, агар унда ёмон бир хулқни топсалар, унга илм олишни қатъиян ман қилганлар. Улар илм бу ҳолатда ёмон хулқ томонидан ишлатилади ва у ёвузлик қуролига айланади, дердилар. Агар улар унинг ахлоқи яхшилигини кўрсалар, уни илм уйига (дор ул-илм) қамаб қўярдилар ва уни қўйиб юбормасдан таълим берардилар. Улар ўқувчи илмнинг бир қисм билан чекланишидан, нафси комил бўлмаса, ўзининг имони ва бошқаларнинг динига зарар келтиришидан хавфсираганлар. Шунинг учун айтилади: “Аллоҳдан ярим мутакаллим ва ярим табибдан ҳимоя қилишини сўраймиз, чунки униси динни бузади, буниси эса дунё ҳаётини”.

Саккизинчи вазифа. Шариат бўйича амалий илмлардан таълим берадиган ўқитувчи ўзи ўқитадиган нарсага амал қилиши, сўзлари амалларига тескари бўлмаслиги лозим, акс ҳолда одамлар унинг кўрсатмалари (ал-истиршод) ва тўғри йўлга бошлашидан (ар-рушд)

четлаша бошлайдилар. Бунинг сабаби амаллар кўз билан кўрилади, илм эса ақл (басират) билан. Зеро, кўз билан кўрадиганлар (асҳоб ул-абсор) ақл билан кўрадиганлардан (арбоб ул-басоир) кўпроқдир. Шунинг учун устоз илмини яхшилаш ва уни тарқатишдан кўра хайрли амалларини кўпайтириш ғамини ейиши лозим. Агар табиб бирор нарсани истеъмол қилса-ю, одамларга: “Буни еманглар, чунки у кучли заҳардир” деб, тақиқласа, табиб уларнинг устидан кулиб, мазах қилаяпди, аслида эса бу энг фойдали нарса бўлганлиги учун ҳам ўзи ундан фойдаланмоқчи деб ўйлайдилар. Шунда тақиқ алдов (иғроъ) ва рағбатлантиришга (тахриз) айланади. Насиҳат олувчини ўғит берадиганга нисбатан муносабатини лойнинг мухрга ва соянинг дарахт шохига нисбатан муносабатига қиёслаш мумкин. Қандай қилиб нақши бўлмаган нарса лойда из қолдириши мумкин ва қандай қилиб соя тўғри бўлсин, агар шох эгри бўлса? Шунинг учун дейдилар:

Ла танҳи ан хулқин ва таъти мислаҳу,

Оърун алайка иза фаалта азим.

(Мазмуни: Ўзинг тарк қилмаган нарсани қилишни тақиқлама, агар сен буни қилмасанг, шармисорлигинг буюк бўлади)

Ҳикмат аҳли айтадиларки, олимнинг гуноҳи бошқа бировларга нисбатан оғирроқдир, чунки у ўрناк бўлади ва унинг гуноҳлари оғирлигига бошқаларнинг гуноҳи қўшилади. Пайғамбар а.с. айтганидек: “Ким ёмон иш қилишни бошласа, унинг ва ўзига эргашган бошқаларнинг юкини то Қиёматга қадар кўтариб юради”. Ҳар бир маъсият қиладиган киши икки ишни қилиши – гуноҳ қилишни ва уни кўрсатишни тарк қилиши зарур. Агар гуноҳни ошкора қилса, ушбу икки вазифани, агар гуноҳини яширишга ҳаракат қилса, битта вазифани тарк қилган бўлади. Шунинг учун Али р.а. дейди: “Мени икки киши ўлдиради: бири – тақводор жоҳил, иккинчиси – ахлоқсиз олим, чунки жоҳил одамларни ўзининг яхши хулқи билан, олим эса ахлоқсизлиги билан тортади”.

VI. БОЙЛИК, ҒАМ-АНДУҲ, ЎЛИМ ВА СОЛИКЛАР МАНЗИЛИ

Бойликка эга бўлишда амал қилиниши керак бўлган вазифалар

тўғрисида

Ғаззолий дунё муҳаббати барча хатоларнинг бошидир, дунё ҳаётида охиратда йиғиш учун экилади, унда ҳам фойдали неъматлар (ал-хайр ун-нофиъ) ва ҳам захри қотил (ас-самм ун-ноқиъ) бор, дейди. У худди морбоз ушлаб олиб, захридан захарни кесадиган дори (тарёк) тайёрланадиган илонга ўхшайди, агар илонни жоҳил ушласа, унинг захри жоҳилни нодонлиги сабабли ўлдиради. Айтадиларки, бойлик ўрта неъматлардандир (ал-хайрот ул-мутавассита), чунки у бир томондан фойда ва бошқа томондан эса зарар келтиради. Шунинг учун ундаги фойдали жиҳатни эътиборга олиб, зарарли жиҳатини эътиборсиз қолдириш ярамайди. Бунинг асоси бойликнинг нима мақсадда яратилганлигини билиш ҳисобланади. Зеро, ҳамма нарсанинг асоси ашёларнинг ҳақиқатини билишдир (ал-илм би-ҳақоик ал-ашёъ). Охират саодатига интилан кишига даромад қилиш ва уни харж қилиш жиҳатидан вазифалар юкланади. Қўлга киритиладиган нарсанинг (ал-мутановал) қадри уни олиш пайтида вожиб бўлган ният билан белгиланади.

Биринчи вазифа, бойликнинг даражасини билиш ҳисобланади. Инсон бу дунёда уч нарсани қўлга киритади:

- 1. Нафсия, яъни руҳоний ашёлар.**
- 2. Бадания – инсон танасига тегишли нарсалар.**
- 3. Хорижия, яъни ташқи нарсалар.**

Хорижий даражасига кўра энг паст саналади, бойлик эса – ташқи нарсалар жумласидан. Улардан ҳам энг пасти дирҳам ва динарлар, яъни пуллардир. Улар бошқаларнинг хизматчиси бўлиб, уларга эса ҳеч ким хизмат қилмайди, чунки нафс илм ва руҳоний фазилатларга (ал-илм ал-фазоил ан-нафсия), уларга эга бўлиш учун хизмат қилади, тана нафсга хизмат қилиб, унинг воситаси ва қуролига айланади, таом ва либослар

танага хизмат қилади, динор ва дирҳамлар эса овқат ва кийимга хизмат қилади. Таомнинг мақсади тана тирикчилигини, умрни давом эттириш ҳисобланиб, тана эса нафс комиллигига ёрдам беради. Кимки бу тартибни билиб, унга риоя қилса, у бойликнинг қадр-қимматини билади. У одам бойликнинг даражаси ва шарафи нафс камолотида (камол ун-нафс) зарурлигида эканлигини тушунади. Кимки ашённинг нима учун қўлланилишини билса ва шу мақсадда ишлатса, у мақсадига эришиш учун зарур бўлган миқдор билан чекланиб, бутунлигича фақат бунга берилмайди. Шу билан Аллоҳ бойликни ҳам қоралаб гапирганини, ҳам мақтаганлигини кўриб, унда шубҳа пайдо бўлиши мумкин: “Ва билингки, молларингиз ва фарзандларингиз фитнадан ўзга нарса эмас” (Анфол, 8:28), “Ва сизга молу мулк ва бола-чақа ила мадад беради” (Нух, 71:12).

Бойлик охиратда саодатга эришиш воситаси эканлигини нуқтаи назаридан – неъмат, охиратдан чалғитувчи эканлиги жиҳатидан эса – ёмонликдир. Шунинг учун расулуллоҳ: “Солиҳ мол-мулк қандай яхши!” деган бўлса, Аллоҳ: “Молларингиз ва болаларингиз сизни Аллоҳнинг зикридан чалғитмасин. Ким шундай қилса, бас, ана ўшалар ютқазувчилардир” деб айтади (Мунофиқун, 63:9). Ўз улови учун арпа йиғиб, сўнгра уни унутадиган ва арпа донини санашни бошлаган киши қандай қилиб ютқазмасин? У ўз атрофида девор ясайди ва ҳайвони очликдан ўлади, бу дунё ҳаёти охиратдан қандай чалғитишига мисол бўлади ва бу энг катта йўқотишдир. Аммо бу барча одамларга хос бўлиб, улар дунё гўзаллиги билан алданадилар ва унинг лаззатларига бутунлай бериладилар.

Ривоятга кўра бир гуруҳ одамлар кемада энг яхши мамлакатга йўл оладилар. Улар у ерда энг юқори мартабага эришишлари керак бўлади. Аммо кема уларни шер ва йўлбарслар кўп бўлган оролга олиб келади. Уларга оролга тушиб, покланиш буюрилади ва улар оролдаги хавфдан огоҳлантириладилар. Улар чиройли тош ва гулни кўриб қоладилар. Бу жой

уларга жуда ёқиб қолади ва бу ерни жуда севиб қоладилар. Шу сабабли улар кемадан узоққа кетиб қоладилар, шунингдек, кемани, мақсадлари ва қаерга кетаётганларини унутадилар. Улар ўйнаб-қувнашни давом эттирдилар ва токи тун тушмагунча, кема кетиб қолганини сезмадилар. Арслонлар уларга ташланди, уларга на тош ва на гул ёрдам берди. Улардан бири дод соларди: “Кошки тупроқ бўлиб кетсам” (Наба, 78:40), бошқаси эса: “Молу мулким мени сақлаб қола олмади. Менинг султоним ҳам ҳалок бўлди” (Ҳаққа, 69:28-29) ва учинчиси: “Аллоҳ ҳақида йўл қўйган камчиликларим учун надомат бўлсин” (Зумар, 39:56). Ахири уларда ҳасрат ва надоматдан, илонлар билан қўшничиликдан, шармандалик ва жазодан бошқа нарса қолмади. Бу дунё лаззатлари ва матоси билан алданганлар учун бир мисолдир. Худди шундай катта хавфдан ҳимоя қилишни Иброҳим халилуллоҳ сўраган: “Мени ва болаларимни санамларга ибодат қилишимиздан четда сақлагин” (Иброҳим, 14:35). У санам деганда икки тошни – кумуш ва олтинни назарда тутган, чунки нубувват рутбаси ва пайғамбар тошдан ясалган бир нарсани илоҳ ҳисоблаб кўрқидан устун туради. Шунинг учун ҳазрат шундай Али деган: “Эй қизилгина, мендан бошқасини алдагин, эй оппоққина, мендан бошқасини кўр қилгин”. Пайғамбар алайҳиссалом ҳам динор ва дирҳам топишга берилган, уларни яхши кўрган одамларни тошларга сиғинадиганларга ўхшатиб, шундай деган: “Дирҳамлар қули бадбахтдир, динорлар қули бадбахтдир ва бу бахтсизлигидан ўнганмайди. Агар танага тикан кирса, уни ҳеч ким чиқармайди”.

Иккинчи вазифа, даромад (ад-дахл) ва сарф-харажатларга (ал-харж) эътиборли бўлиш ва риоя қилиш. Даромад бу инсоннинг ўзи ишлаб топиши ёки унга омаднинг келишидир. Омад (бахт) кишига кутилмаганда, қўққисдан мерос, совға олиши ёки хазина топишидир. Пул топиш усуллари маълум бўлиб, шариатда тўғри йўллари кўрсатилган. Агар у рухсат этилган яхши нарсани (ҳалолан тоййибан) топса, уни олиши лозим.

Агар ҳар томонлама тақиқланган нарса (ҳароман маҳзан) бўлса, ундан узоқлашиши керак. Агар шубҳага борса, аммо бу нарса эҳтимол тақиқланган деб ўйласа, бу ҳолда ҳам ундан ўзини четга олсин. Агар бу нарсанинг ҳалоллиги эҳтимоли кўпроқ бўлса ва унинг ҳалоллиги ҳақида ўзи ишонадиган манбадан олишга имкон бўлса, ундан воз кечсин. Чунки бирор сир сақланадиган нарсанинг қўриқчиси унинг чегараларини бузишга мойил бўлади, агар у ҳалол манбадан бирор нарса олишга қодир бўлмаса, унда ана шу шубҳали нарсани фақат кераклисини олиши мумкин. Ҳатто оғир меҳнат орқали ва узоқ вақтдан кейин ҳалол манбани топадиган бўлса ҳам олишга рухсат этилади. Агар киши жисмоний меҳнат билан шуғулланадиган бандалар тоифасидан бўлса, ҳалол топиш учун ишлаши керак, чунки унинг ҳалол топишдаги саъй-ҳаракатининг ўзи ибодатдир. Агар киши илм арбоблари ва қалб асҳобларидан бўлса, агар ҳалол бирор нарса топишга вақтини сарфлайдиган бўлса, бу унга зарар келтиради. Шунинг учун боридан ҳожатига ярашасини олиши лозим. Тақиқланган нарса янада катта хавф туғилган пайтда рухсат этилиши мумкин. Агар томоққа лутма тикилиб қолса, киши ўлмаслик учун хамр ичса бўлади. Илм ва қалб ишини ҳеч нарса билан таққослаб бўлмайди, ҳамма унга хизмат қилади. Бу худди бировга тегишли бўлган нарсани ўзи учун фойдаланишга рухсат берилгани кабидир ва ҳатто баъзи бир ҳолатларда чўчка гўштини ейишга изн берилади. Бу нарса инсонлар илм олишга интилишлари учун шубҳали нарсаларга нисбатан имтиёз берилганига ҳам тегишли. Эҳтимол, бу масалада жоҳил эътироз билдириши мумкин: агар олим тановул қилган бўлса, нега бу билмайдиганга мумкин эмас? Илло, у ўзининг дақиқаси билан олимнинг дақиқаси ўртасидаги фарқ қанчалик улкан эканлигини тушунмайди. Шунинг учун олим шайтоннинг арқонини қимирлатмаслик учун ҳам бунда эҳтиёткор бўлиши лозим.

Учинчи вазифа, олинган нарсада меъёрни ушлаш. Қўлга киритилган нарсанинг миқдори муҳим аҳамиятга эга. Инсон кийим, уй-жой ва таомга

эхтиёжи. Ҳар бирининг эса учта даражаси мавжуд: паст (адна), ўрта (авсат) ва олий (аъла). Масканнинг энг паст даражаси (адна ал-маскан) – бу ўраб олинган ер бўлиб, унга масжид, уй-ҳовли ва бошқалар киради. Унинг ўртаси – инсонга торлик қилмайдиган, у ерда ёлғиз холи қола оладиган ва умрининг охиригача яшай оладиган мулк ҳисобланади. У бинонинг қулайлиги ва хоналарининг кўплигига кўра энг ози бўлиб, бу ўзига тўқлик, кифоянинг чегарасидир (ҳадд ул-кифоя). Энг аъло маскан – бу кенг ва шинам, катта ва хоналари кўп бўлган гўзал уй бўлиб, буни дунёнинг кучли кишилари (арбоб уд-дунё) ва мартабали шахсларда (улу ур-рутаб) кўриш мумкин. Биринчиси, яъни уй зарурат даражасидир, чунки атрофи ўралган ва йиртқич ҳайвонлардан ҳимоя қиладиган ҳамда қуёш тафтидан сақлайдиган том билан ёпилган жойдир, бу билан ҳақиқий Аллоҳдан умид қиладиганлар ва таваккул қилувчилар (мутаваккилун) қаноатланадилар. Иккинчиси, яъни ўртаси кифоя чегараси бўлиб, унинг ортида бўлган нарса эса эътиқод чегарасидан чиқади. Бу инсоннинг дунё ҳаётига боғланиб қолиши ва унинг зийнатлари билан машғул бўлишидир. Бундай масканда ғофил одамлар билан бирга ўтириш на қувонч беради ва на ҳаловат. Уни безаб, зийнатлашга вақт сарфлаш оддий одамларга фикҳга кўра рухсат берилган (мубоҳот), чунки фикҳ авом одамлар жоҳил бўлиб, уларни тузатишнинг имкони йўқ деб ҳисоблайди. Аммо тасаввуфга кўра бу тақиқланган. Зеро, тасаввуф деганда инсон Аллоҳга яқин бўлиши учун яратилганлиги ва муноқашасиз ибодат қилиши тушунилади. Шунинг учун сўфийларнинг рухсат бергани фарз ва фарзи рухсат берилганидир дейилади. Яъни улар рухсат этилган нарсаларнинг (ал-мубоҳот) зарурат учун ярайдиган миқдори билан чекланадилар ва ҳар доим фарзларга амал қиладилар. Бу улар учун рухсат берилгани кабидир.

Таом бу жуда муҳим асослардан биридир, чунки ошқозон яхшилик ва ёмонлик калити ҳисобланади. Унинг ҳам уч даражаси бор. Энг пасти инсон қувватини сақлаб турадиган даражада зарур бўлган миқдор бўлиб,

унинг яшаши ва ибодат қилиши учун ёрдам беради. У таом миқдорини камайтира олади, секин-аста ўзини озига ўргата олади ва ахири очликка ўн ёки йигирма кун чидай олишга кўникади. Баъзи бир зоҳидлар бир кунда битта нўхат билан кифояланганлар, баъзилари эса йигирма кунда бир марта овқатланганлар, айтишларича ҳатто қирқ кунда бир, бу эса буюк мартаба бўлиб, оз киши бунга эришади. Агар инсон бу миқдор билан чекланолмаса, бу ўрта даража ва у ошқозоннинг учдан бирида бўлади. У шариат ўрнатган чегарадан ўтмаслиги лозим, чунки бу энди очофатлик ва баднафслик бўлади. Кейин инсон учун таом миқдорида ўрта билан чекланганлиги каби таом турларида ҳам ўрта билан чекланиши керак. Кифоя қиладиган миқдор билан қаноатланган киши бахтиёр инсондир, лекин ушбу зарур миқдор (қадр ул-кифоя) ҳар вақтда турлича бўлиши мумкин. Баъзан одам овқат топиш ҳақида ўйламайди, баъзан эса ташвиш чекади. Ахир инсон узоқ умрни ният қилиб, ўз қалбини бутун умрга фориғ қилиш истаб қолади. Эҳтимол кейинчалик муҳтожликда қолиб, захира тўплаши ва ўзини таъминлашни хоҳлаши мумкин, бу эса катта адашиш бўлади. Келажак учун захира учта бўлади: энг ками бир кунлик таом, энг каттаси бир йилдан ошадиган егулик ва ўртачаси – бир йиллик озиқ-овқат. Даражаларнинг энг юқорисида фақат эртани ўйлаб, қувватини бир кунга, шу кундан бир соатга, бир соатдан бир нафасга ва истаган лаҳзада бу дунёни тарк этишга тайёрланиб чеклайдиган кишилар туради. Бир йил давомида нима билан озиқланишини ўйламайдиган ва бундан ортиғи билан меҳнат қиладиган киши эса таҳқирланганлардандир ва улар ҳақида шундай дейилади: “...бойлик албатта, уни абадий қолдиради деб ҳисобларди” (Ҳумаза, 104:3).

Либоснинг ҳам уч даражаси мавжуд: унинг энг оз миқдори авратни ёпадигани ва дағал матодан бўлгани саналади. Вақтига кўра кундуз ва кеча давомида кийимдан нима қолса, ўшани кийиш лозим. Умар р.а. ўз кийимини дарахт пўстлоғи билан ямаган. Унга бу нарса кўпга

бормаслигини айтганларида, “У титилиб кетгунга қадар яшай оламанми?”, деб жавоб берган. Либоснинг ўртаси – аҳволига мос келадиган, дабдаба ва зийнатсиз, ипак каби ҳаром қилинган матони тикилмаган кийим. Энг олийси – либосларни жамлаш ва дабдаба ҳамда ҳашаматга интилиш бўлиб, бу дунё аҳлининг кўпчилигига хос.

Аёллар билан муносабатда унинг миқдори инсон шахватининг бунга интилишига боғлиқ ва шунга мувофиқ ҳолда эҳтиёж ҳам ортади. Ўзига етарли миқдорини топиб, сўнг қалби яна ортиқчасига майл билдирса, ундай одам нафақат (илоҳий раҳматдан) маҳрум бўлган, балки лаънатга учрагандир. Пайғамбар а.с. айтади: “Кимки хотиржам қалб, соғлом тана билан тонг оттирса ва кунлик таоми бўлса, бу дунёда ҳамма нарсага эгадир”. Чунки дунё ҳаёти охиратга олиб боради ва бу миқдор эса мақсадга эришиш учун кифоя қилади, қолгани эса ортиқча бўлиб, оқил киши учун унинг зиёдалиги унинг йўқлиги билан барабардир.

Тўртинчи вазифа даромад ва харажат билан боғлиқ. Даромад муҳим бўлгани каби, харажатлар ҳам муҳим ва бу тартибга риоя қилиш лозим. Харажатлар ҳам даромад каби бўлганидек, мақтовга лойиқ (маҳмуд) ва ёмон (мазмум) бўлади. Мақтовга лойиғи инсонни адолатли қилади, бу садақа бериш ва оиласини боқиш учун нафақа ажратиш ҳисобланади. Уларнинг орасида инсонни фазилатли ва саховатли қиладигани бор. Бу кишининг шариат кўрсатганидек, бошқаларни ўзидан устун қўйиши ҳисобланади. Ёмони ҳам икки хил бўлади: суиистеъмол қилиш (ифрот) ва бепарволик (тафрит). Суиистеъмоллик – керагидан ортиқ сарфлаш, бу кераксиз исрофгарчиликни сарфни аҳволи кўтармайди ва муҳим нарсани қолдириб, ундан паст нарса билан машғул бўлиш. Бепарволик – бу хасислик бўлиб, инсон зарурий харажатлардан воз кечиши ва аҳволига мувофиқ келадиган миқдорни камайтиришидир. Агар инсон рухсат берилган молни олса ва шундай нарсага сарфласа, бу мақтовли бўлиб, унинг учун мукофот олади. Аллоҳ молини кенгайтирган кишига нима

яхши – олиб сарфлашми ёки ундан воз кечишми деб сўралганда, бу масалада одамлар фарқ қиладилар. Одамлар уч тоифага бўлинади: борлиғи билан дунёга берилган, фақат тилда ва сўзлардан ташқари охиратга эътибор бермайдиган кишилар, улар кўпчиликни ташкил қилади. Бундай одамлар Қуръонда бутпараст, ҳайвонларнинг энг ёмони ва шу каби номлар билан аталган. Иккинчи тоифа уларнинг тескарисини бўлиб, улар руҳи ва танаси билан охиратга юзланган, шунингдек, дунё ҳаётига бутунлай эътибор бермайдиган кишилар, улар зоҳидлардир. Учинчи тоифа, энг афзали ва ўртада бўлганлар бўлиб, улар икки Манзилни ҳаққини адо этадиган инсонлардир. Ҳақиқат аҳлининг фикрича, улар энг фазилатли кишилар, чунки улар дунё ва охират ҳаётининг асосидир. Улардан барчаси пайғамбарлар бўлиб, Аллоҳ уларни бандаларнинг ҳозирги ва келгуси ҳаётида фойда бўлиши учун юборган. Ушбу уч тоифа ҳақида Аллоҳнинг ушбу сўзларида айтилади: “Ва сизлар уч тоифа бўлганда. Ўнг тараф эгалари. Ўнг тараф эгалари не саодатлилардир?! Ва чап тараф эгалари. Чап тараф эгалари не бадбахтлардир?! Ва яхши амалларда пешқадамлар, улар жаннатда ҳам пешқадам бўладилар” (56:7-10).

Кимки дунё ишлари билан машғул бўлса ва дин амалларини вожиб бўлганидек бажарса, уларнинг иккисини ҳам бирлаштирса, Аллоҳнинг ердаги ўринбосари ва инсонларнинг энг яхшисидир (ас-собик). Агар инсон ва жинлар фақат ибодат учун яратилмаганми, деб савол берилса, унинг жавоби – бандалар манфаати ҳақида ғамхўрлик қилиш ибодат туридир ва ибодатларнинг энг афзалидир. Расулуллоҳ а.с. дейди: “Барча махлуқотлар Аллоҳ ғамхўрлигидадир ва Аллоҳ ўзининг яратганларига энг кўп фойда келтирадиган инсонни кўпроқ яхши кўради”.

Ҳақ кишилари одамлар уч хил бўлади деб айтадилар: ҳозирини зарарига келажак ҳаёти билан шуғулланадиган киши, бу ютуқда бўлганлардандир (мин ал-фоизин). Ҳозирги ҳаёти келажакдаги ҳаётдан чалғитадиган одам, бу ҳалокатга учраганлардан (мин ал-ҳоликин).

Кейингиси уларнинг иккаласи билан шуғулланадиган киши бўлиб, у хатарга тушганлар даражасидир (даражат ул-мухотирин). Ғолибнинг (ал-фоиз) ҳоли хатарга йўлиқадиганни (ал-мухотир) ҳолидан яхшироқдир, десаларда, бироқ бунинг сири бордир, чунки юқори мақомларга (ал-манозил ур-рафиъа) хавф-хатарлардан ошиб ўтибгина эришиш мумкин. Бу сўз эса одамларни хатардан одамларни огоҳлантириш ва уларнинг эътиборини Аллоҳнинг ўринбосари бўлмоқнинг муҳим эканлигига қаратиш, шу билан бирга бу ишга қодир бўлмаган кимса яқинлашмаслиги учун айтилгандир.

Ҳикоя қилинишича, адолатли подшоҳлардан бирининг ўғли илми ва донолиги билан катта мартабани эгаллар эди. У дунёдан воз кечиб, зоҳидга айланди. Шоҳлардан бири унга шундай мактуб ёзди: “Сен бизда бўлган нарсадан юз ўғирдинг. Агар сен танлаган йўлинг энг афзал эканлигига ишонсанг, бизга бу ҳақда огоҳлантириш учун сўйлаб бер ва мен ҳужжатсиз бирор бир нарсани қабул қиламан деб ўйлама”. Шаҳзода шундай жавоб қилди: “Билгилки, биз Меҳрибон парвардигорнинг қулларимиз, у бизни душман билан урушга юбориб, бизга бунинг мақсади – ё душманни мағлуб қилиш ёки ундан халос бўлишни билдирди. Қачон биз юришни бошлаганимизда, уч гуруҳга бўлиндик: душмандан қутулишни истаган ва четга чиққан кўрқоқ (мутаҳаввиф) бўлиб, уни ҳеч ким маломат ҳам қилмаган ва мактамаган ҳам. Бемулоҳаза (мутаҳаввир) одам, у ўйламай душман олдида чиққани учун душман ури яралаб, устидан ғалаба қозонди ва шу билан раббини ғзабига учради. Ва шижоатли киши, у жангда жуда айёр бўлиб, бор кучи билан кўрқмасдан курашди. У ҳақиқий ғолибдир (ал-фоиз ал-фавз). Агар сен мени заиф ва ғалаба учун уринмаяпти деб ҳисобласанг, эй шоҳ, унда энг яхши гуруҳдан бири бўлгин, шунда Аллоҳ энг кўп севадиганлардан бўласан”. Унинг бу сўzlари ҳақиқатни очиб беради. Аллоҳ сўzlари ҳам бунинг тўғрилигига ишора қилади: “Ва Аллоҳ сенга берган нарса билан охиратни излагин, бу дунёдаги насибангни ҳам

унутма. Аллоҳ сенга яхшилик қилганидек, сен ҳам яхшилик қил. Ер юзида бузгунчиликни излама” (Қасас, 28:77).

Яхшиликни мусулмонларга пул тарқатиш билан қувонч бағишлаш орқали қилиш ҳам мумкин. Бироқ, бу жуда хавфли бўлиб, илми ва басирати ҳали мустаҳкам бўлмаган киши ўзига зарар келтирадиган ишларни билмаган ҳолда қилиши мумкин. Бойликда яширинган хатар туфайли бу ҳақда огоҳлантириш кучли бўлган.

Бешинчи вазифа. Инсон олганда ва берганда нияти хайрли, солиҳ бўлиши, олган нарсаси ибодатига ёрдам бериши, егани ҳам ибодат учун қувват бериши, тарк этиладиган нарсани тарк этиши ва ундан нарфратланиши, меъёрни билиши лозим. Пайғамбар а.с. айтади: “Кимки суннатга мувофиқ изласа, бу унинг жиҳодидир” ва Ибн Масъудга шундай деган: “Дарҳақиқат, мўъмин барча нарсада мукофотини олади, ҳатто хотинининг оғзига соладиган лукмада ҳам”. У мўъмин деганда нарсаларнинг ва қиладиган ишларининг ҳақиқатини биладиган, Аллоҳга яқинлашишни истайдиган ёки унинг йўлида юришга (сулук ут-тариқ) ёрдам берадиган нарсани қидирадиган кишини назарда тутган. Шундан ҳеч нарсаси бўлмаган одам эмас, балки олам хазиналари бўлса ҳам бойлик билан машғул бўлмаган кишининг зоҳидлиги аён бўлади. Шунинг учун Али р.а. айтади: “Агар инсон ерда мавжуд бўлган ҳамма нарсани Аллоҳ ризоси учун олса, унда у истовчи (роғиб) бўлмайди”. Шундай экан инсоннинг ҳар бир ҳаракати ва сокинлиги Аллоҳ учун бўлиши керак. Ибодат ва унга ёрдам берадиган нарсалар ҳам шу учун бўлиши лозим, чунки таом емоқ ва қазои ҳожат ҳам ибодат учун зарурдир. Бундан ташқари комил нафс дунё ҳаётига нисбатан худди моҳир илон ушловчига ўхшайди. У илонни захридан эҳтиёт бўлиб, ундан ўзига керакли жавҳарни олади. Жоҳил эса илон тутувчига ўхшашни истаб, у илоннинг сурати ва шаклига қараб, уни силаб ва гапириб қўлига олди деб ўйлайди. Агар шундай ўйлаб, унга тақлид қилса, илон уни ўлдиради. Дунёни унга

ўхшатиб, шундай дедилар: “Дунё заҳар сочадиган илон кабидир, аммо ушлаганда мулойимдир”. Кўзи кўрмайдиган одам кўрадиган кишининг ҳаракатини такрорлай олмаганидек, тоғ билан денгизларни ошолмаганидек ва эгри сўқмоқлардан юролмаганидек, билмайдиган оми одамнинг ҳам дунё ишларида мукаммал бўлган кишининг ишини такрорлаши ҳам имконсиздир. Агар Сулаймон а.с.нинг бойликлари ва унга ато этилган нубувват рутбасига назар солинса, энг яхши зуҳд камбағаллик (хулувв ул-яди) эмас, балки нафс зоҳидлигидир (зуҳд ун-нафс). Дунё авлиё ва анбиёларга зарар келтиролмайди, чунки улар унинг зарари ва фойдасини, даражасини биладилар. Инсон ўз мавжудлигида уч манзилни босиб ўтади: онасининг қорнида, бу дунёнинг очик майдонида (фазо ул-олам) ва ўлимдан сўнгги манзилда.

Бу дунё инсонлар учун худди ҳовли кабидир. Мусофир уни иккинчи манзилда босиб ўтади, бу пайтда унга саёҳати давомида ёрдам бериши учун воситалар, вақт ва озиқ-овқат тайёрлаб қўйилган бўлади. У қарзга олинган нарсадан фойдаланиб бўлгач, ўзидан кейин келадиганга уни қолдириб кетади. Шунинг учун инсон буларни шукр қилган ҳолда олиб, қалбдаги енгиллик ва розилик (иншироҳ ус-садр) билан уни ташлаб кетиши лозим.

Аммо бир куни бу ҳовлига аҳмоқлар жамоаси келиб, бу манзил уларнинг ватани ва буларнинг ҳаммаси, яъни воситалар (ал-асбоб) вақтинчалик ҳамда қарзга эмас, балки абадий ҳадя (мавҳиба муаббада) сифатида берилади деб ўйладилар. Улар бу нарсаларга шунчалик ёпишиб олдиларки, уларни фақат қўлини синдириб ёки руҳини суғирибгина тортиб олиш мумкин бўлди. Дунё берилган инсонни уй қуриб, уни меҳмонлар учун тайёрлаб қўйган кишига ўхшатиш мумкин. Кейин у меҳмонларни бирма-бир таклиф қила бошлаган. Бир киши келганда унга олтин товоқ келтирдилар, унинг ичида атир ва хушбўйликлар бор эди. Меҳмон уларни олиб кетмай, балки ҳидлаб, ўзидан кейинги киши учун қолдириши керак

эди. Аммо у қоидани билмаслиги сабабли буни совға деб ўйлади ва қачонки ундан қайтаришни сўраганларида, у хафа бўлиб, норози бўлди ва қайғуга тушиб, азоб чекди. Қоидани билган киши эса ундан фойдаланиб, ташаккур билдирди, сўнг тўқ кўнгил билан қайтарди. Бу дунё мулкига тааллуқли бўлган тўғридан-тўғри вазифалар ҳисобланади.

Дунё ғам-андухларидан қутулишнинг йўли тўғрисида

Инсон қалбан хотиржам ва танаси соғлом бўлса ҳамда оч қолмаса, дунё ишлари учун қайғу ва ғам чекиши унинг аҳмоқлиги ва ақли ожизлиги аломатидир. Чунки унинг ғами уч сабабдан келиб чиқади: у ёки ўтган нарсага афсусланади ёки келажакдан қўрқади ва ёки ҳозирги ҳоли сабабидан маҳзун бўлади. Агар бу ўтмиш учун бўлса, оқил одам ўтган нарса учун хафа бўлиш нодонлик эканлигини билади, чунки синган нарсани елимлаб ва бузилган нарсани тузатиб бўлмайди. Бунинг имкони йўқдир. Аллоҳ ҳам айтади: “Токи, кетган нарсага қайғуриб, келган нарсадан хурсанд бўлмаслигингиз учун...” (57:23). Бир шоир айтган экан: “Ғам-андух мен учун буюкликми? Унда мен ғам чекаман”. Агар бу инсонинг ҳозирги аҳволи ёки у танийдиган бирор кишига қандайдир неъмат берилганига ҳасад қилиш туфайли ёхуд камбағаллик ёки мансаб, бойлик ва бошқа дунё воситаларини йўқотиш учун, бунинг сабаби унинг дунё ҳаётини билмаслигидир. Агар инсон ҳақиқатда уни билганида эди, Аллоҳга оғир юк билан (мусаққал) эмас, енгил юк (мухаффаф) билан бўлганлиги учун шукроналик келтирган бўларди. Агар ошиқ ишқи тушганнинг гўзаллиги тугайди деб ўйлаганида, уни севмаган бўларди. Чунки у бу дунё мусибатларга тўла эканлигини, унинг сувлари лойқалигини ва унинг ҳар бир бўлаги инсонларга бало-офатлар келтиришини англайди. Ҳар бир киши исталган пайтда учта ўқнинг қурбонига айланиши мумкин: қасд ўқининг (сахму никма), бахтсизлик ўқининг (сахму разийя) ва ўлим ўқининг (сахму манийя). Улар доим бир-бирлари билан мусобақалашадилар, баъзан хато қиладилар ва баъзида эса

нишонга тегадилар. Баъзилар тажрибасидан биладики, ҳар куни кимдир ўзи эга бўлган нарсасидан айрилади, одамлар ҳар доим мусибатга дучор бўладилар ва улар бу нарса учун қаттиқ қайғурадилар. Бу одам агар бирор нарсани йўқотса, афсусланмайди. Шунинг учун бир кишидан: “Нега сен қайғурмайсан?”, деб сўраганларида, у: “Чунки менда йўқотганда мени хафа қиладиган нарсанинг ўзи йўқ”, деб жавоб қилган. Агар инсон дунё одамларининг (арбоб уд-дунё) охиратга нисбатан ғафлати, беэътиборлиги ва ундаги мусибатларнинг кўплиги ҳақида фикр юритса, тасалли топиб, тинчланади ва ундан осонликча воз кечади.

Бир сўфий ҳар куни дорулмарзо, яъни бемористонни зиёрат қилишни ўзига вазифа қилди. У касалларни, уларнинг касали, азоб ва ғамларини кўриш учун борарди. Шу билан бирга сўфий султонлик қамоқхонасига ҳам бориб, жиноятчиларни ва уларни жазога тортишларини кўрарди, шунингдек, қабристонга бориб, бефойда қайғуриб, йиғлаб ўтирганларни кўрарди, чунки ўликларни тирилтиришнинг иложи йўқ. Шундан сўнг у уйига қайтиб, кун бўйи Аллоҳ берган неъматларга ва ўша балолардан бирортасига дучор қилмаганлигига шукроналик айтиб чиқарди. Инсон дунёдаги умри давомида ўзидан пастларни кўриб, шукр келтириши ва динда ўзидан юқори турганларни кўриб, унга интилиши керак. Агар шайтон инсон ақлини эгалласа, унинг қарашларини остин-устун қилиб юборади ва акси қиладди. Агар бирор кишидан: “Нега сен бу ёмон ишни қиляпсан?” деб сўралса, у бошқа биров бундан ҳам қабихроғини қиляпди деб ўзини оқлашни бошлайди. Шу билан бирга маъсият ва куфрда қиёсга ўрин йўқдир. Агар у одамдан нега ўзида бор нарса билан қаноат қилмаслиги сўралганда, у бу одам ўзидан кўра бойроқ бўлиб, у одам сабр қилмаган нарсага, сабр қилмаганлигини айтади. Бу тўлиқ адашиш ва мутлақ жоҳилликдир. Қайғу шу тўсиққа учраса, ҳасад сабабидан ғам ҳам йўқолади. Агар Аллоҳ неъмат, марҳамати билан бунга ҳақли кишига

инъом берган бўлса, у қайғу-ғам чекмайди. Агар нолойиқ бўлса, бундай одам фойдадан кўра кўпроқ зарар келтиради.

Агар бирор бир киши келажаги учун қайғурса ва унинг ғам-ташвиши сабаби амалга ошмайдиган, ёки ўлим каби албатта, содир бўладиган нарса учун бўлса, бунинг иложи ва давоси йўқдир. Агар бу албатта, содир бўлиш эҳтимоли мавжуд бўлса, у назар солиши лозим: агар ўлим каби муқаррар ва даф этиб бўлмайдиган бўлса, маҳзун бўлиш аҳмоқликдир. Агар бундан халос бўлишнинг имкони бўлса, қайғуриш маъносиздир, уни даф қилиш учун яхшилаб ўйлаб кўриб, ғам-ғуссага берилмай ҳаракат қилиш лозим. Агар инсон бундан қутулиш учун бор куч-қуввати билан ҳаракат қилса, унинг қалби Аллоҳнинг ҳукми, қазою қадарини кутган ҳолда сокин бўлади. У Аллоҳнинг қазосидан қутулишнинг имкони йўқлигини билиб, уни қабул қилади ва сабр билан кутади. У қазони даф қилишга ҳаракат қилмай, Аллоҳнинг ушбу сўзларини доим эслайди: “Бирор мусибатни пайдо қилмасимиздан олдин у Китобда битилган бўлур, акс ҳолда ер юзида ва ўз шахсларингизда сизга бирор мусибат етмас. Албатта, бу иш Аллоҳ учун осондир” (Ҳадид, 57:27).

Дарҳақиқат, инсонларнинг дунё неъматларидан кўпроқ йиғиб олишга интилиши мағрурликнинг асоси ва барча офатлар тугаб, яхши вақтлар келишига умид қилишидандир. Афсуски, Али р.а. айтганидек: “Одамлар бошқаларга “Барака келтиргувчи бўлинглар” десалар, у уларнинг вақтини дарров ғамгинлик кунигача (явм ус-суъи) яширади”. Ушбу байтларни айтган шоир ҳақдир:

Инна-л-лайалий лам туҳсин ила аҳадин,

Илла асаъат илайҳи баъда ихсани.

(Мазмуни: Ҳақиқатдан, тунлар ҳеч кимга яхшилик қилмайди, илло яхшилик қилгандан сўнг фақат зарар келтиради).

Абу Мансур ас-Саолибий бирор нарсани назардан қолдирмай дунёни таърифлайди. Ушбу шеърнинг мазмуни шундай: Дунёни унут ва уни

хотинликка олма, унга уйланмагин, чунки ўзини никоҳига олган кишини у ўлдиради. Ундан истаган нарсанг, ўзи билан келтирадиган қўрқинчли нарса билан тенглашолмайди. Унинг ёвузлиги тахмин қилганингдан ҳам каттароқдир. У ҳақда кўп ёзганлар, аммо қасам ичаманки, унинг ҳақиқий васфи бор: фақат тўйларда ичиладиган сулаф (шароб) ва от, агар сен ундан роҳатланишни истаб минсанг, унинг қанчалик асовлигини кўрасан. Одамларни ҳусни мафтун этадиган гўзал инсоннинг ҳам сирлари ва қабихликлари бордир.

Оқил киши агар буларга эътибор билан назар солса, қалбини кўпгина ғамлардан халос қилади. Инсон ва унинг маъшуқи, яъни ишқи тушгани – хоҳ одам бўлсин, хоҳ бойлик ёки мол-мулк, иш, мансаб, ёки ҳокимият ва бошқа нарса бўлсин, улар ўртасидаги алоқа мустаҳкам бўлса, бу ҳолда токи улар билан алоқани узмас экан, ғам-ташвишларидан халос бўлмайди. У бу ишни фақат аста-секин узоқлашиш орқали, ўзини бошқа нарсалар билан чалғитган ҳолда, ҳатто ўша бошқа нарса ҳам ундан халос бўлиш вожиблиги бўйича биринчисига ўхшаса ҳам, қила олади. Янада ёпишқоқ ва кўпроқ ифлос қиладиган нарсани қон билан ювиб ташлашнинг ҳечқиси йўқдир. Ҳақиқатан, инсон кўниккан нарсасидан қутулиш янада қийин ва ҳатто имконсиздир. Шунинг учун болани одоб-ахлоққа ўргатаётганда, тарбия жараёни аста-секин тартиб билан аввал унга таёқ ва қушлар билан ўйнаш таклиф қилинади. Кейин у бу ўйинларни ўйнамай қўйиб, бойлик, молу давлат, чиройли кийимлар ва бошқа нарсаларга кўнгил қўяди. Сўнгра шухрат, мақтов, юксак мавқе ва ҳокимиятга мойил бўлиб, юксалади. Кейин эса уни охираат саодати билан қизиқтириб юксалтирадилар.

Ушбу муолажа хавф-хатарларга ва бало-офатларга тўладир, лекин уни улардан ҳам кўра ёмонроғи билан таққослаганда, булар худди инсон ҳаётидаги бирин-кетин босиб ўтиб, юқорига кўтариладиган босқич ва даврлар каби бўлиб, бу босқичлар узлуксиз ва ундан халос бўлиш имконсиздир. Инсон буни нафсини эгаллаб, у билан мустаҳкам боғланган

ҳар бир сифатга нисбатан қилсиши лозим: алоқаларни узиб, одам ғам-қайғудан қутулади.

Ўлимдан қўрқмаслик тўғрисида

Ғаззолий инсонда икки ҳолат мавжуд дейди:

1. Ўлимдан олдинги ҳолат (ҳолат қабла ал-мавт)

2. Ўлимдан кейинги ҳолат (ҳолат баъд ал-мавт)

Инсон ўлим келгунига қадар пайғамбар а.с.нинг қуйидаги сўзларини доим ёдида тутиши керак: “Лаззатларни йўқ қиладиганни кўпроқ эсланглар, агар бирор киши уни қийин аҳволда бўлган пайтда эсласа, унга енгиллик келади, агар фаравонлик пайтида эсласа, уни озайтиради”. Бунга нисбатан одамлар икки гуруҳга бўлинадилар. Ғофил киши – ўлим ва ундан кейинги нарсалар тўғрисида ўйламайдиган ҳақиқий аҳмоқ бўлиб, фақат ўз фарзандлари ва ўлиmidан сўнг қолдирадиган мероси ҳақида ташвиш чекади. У ўз аҳволи тўғрисида умуман ўйламайди, ўлим ҳақида фақат жанозани кўрганида эслайди ва тилида: “Биз Аллоҳникимиз ва унга қайтгувчидирмиз” дейди. Аммо у Аллоҳга амали билан эмас, балки фақат сўзлари билан қайтади ва аслида унинг сўзлари ёлғон бўлади. Оқил ва зукко киши эса ҳажга йўл олган мусофир каби доим ўлимни эслайди, чунки у ўз мақсадини ҳеч қачон унутмайди. Йўл ва тунаш учун тўхташлар мақсадини эсидан чиқаришга йўл қўймайди. Агар инсон ўлимни эсласа, қуруқ умид ва орзулардан халос бўлади, бу қийинчиликларни енгиллаштириб, инсонни туғёндан асрайди. Ўлимни унутмаган киши берилган ризққа қаноат қиладди, тавба қилишга шошилади, ҳасадни тарк қиладди ва тез ўтадиган ҳаётга боғланмайди, ибодат қилишга тиришқоқ бўлади. Ибодатга бепарво ва беғам бўлган одам ҳар куни тез орада ўлим етиши мумкинлигини тасаввур қилиши лозим. Агар киши бир неча йилдан сўнг ўламан деб ўйласа, ибодатга саъй-ҳаракат қилмайди ва дунёга бўлган рағбати сусаймайди. Инсон ўзига бир кундан ортиқ ажратмаслиги ва ҳар тонг кундузи рихлат қилишга тайёр ҳолда уйғониши лозим. Шоҳларнинг

шоҳи (Малик мин ал-мулук) истаган пайтда чақиришини мумкинлигини билган ва кутаётган киши жавоб беришга тайёр туриши керак, акс ҳолда у тайёр бўлмаган пайтда унга элчи келиши мумкин ва шунда у ўз саодатидан айрилади. У ҳар дақиқада ўлимни олдида кўриши зарур. Агар ўлим ҳали узоқ деб айтса, жавоби агар касаллик келса, унда ўлим ҳам узоқ бўлмай қолади, бу эса бир кундан озида содир бўлиши мумкин ва узоқ ҳам бўлмайди.

Ўлим сабабли ғам-қайғу чекиш одамнинг ақлсизлигидан далолат беради. Бу қайғу тўрт жиҳатдан бўлади: қорин ва фарж шаҳвати сабабидан, ўзидан кейин қолдирадиган мол-дунё сабабидан, ўлимдан кейин нима бўлиши ва қаерга боришини билмаганлиги сабабидан ва қилган гуноҳларидан кўрқиши сабабидан. Агар одам қорин истаги ва жинсий майли учун қайғуга тушса, унда у касалликни ўшанга ўхшайдиган касаллик билан кутиб олишни истаган кишига ўхшайди, чунки таом лаззати очлик оғриғидан қутулиш ҳисобланади. Шунинг учун меъда тўйганидан кейин, очлик ўтгач, одамга истаган нарсаси ёқимсиз бўлади, бу худди кимдир қуёшда исинишни истаб ўтиришига, сўнг сояга қайтиб роҳатланмоқчи бўлган кишига ўхшайди ёки иссиқ ҳаммомдан чиқиб, муздек сув ичишдан лаззатланадиган одам кабидир. Бу нодонлик ва ақлсизликдир.

Агар одам ўзидан кейин қоладиган мол-давлат учун ғам чекса, у тақводор мўъминларга ваъда қилинган туганмас катта мулк ва боқий неъматларга нисбатан дунёнинг ҳақирлиги ва пастлигини билмайди. Агар бу ўлимдан кейин нима бўлишини билмаслиги сабабли бўлса, унда у инсоннинг ўлимдан кейинги ҳолини кашф қиладиган ҳақиқий илмни излаши лозим. Ҳориса пайғамбар а.с.га айтганидек: “Мен кўзларим билан раббимнинг Аршини кўраяпман ва мен жаннат аҳлини кўраётгандекман, худди улар бир-бирларига меҳмонга бораётгандек, ва дўзах аҳлини кўраётгандек бўламан, худди улар бир-бирларидан нафратланаётгандек

туюлади”. Бу илм нафс ҳақиқатини излаш натижасида ҳосил бўлади, яъни нафснинг моҳияти нима, унинг тана билан алоқаси қандай, нима учун у яратилган ва қандай қилиб у ўзининг хусусияти ва комиллигидан лаззатланади деган саволга жавоб топиши, унинг камолотга эришишига тўсқинлик қиладиган ўзидаги разилликларни билиши зарур. Шариат кўпинча шунга ишора қилади ва осмонлар ва ер мулклари тўғрисида фикр юритишга буюрганидек нафс ҳақида тафаккур қилишга амр беради.

Агар қайғу қилинган гуноҳлар учун бўлса, ғам ҳеч нарсага олиб келмайди, маҳзунликнинг фойдаси ҳам йўқ, аммо даво зарур – бу сидқ билан тавба қилиш ва бой берганларини ислоҳ қилишдир. Агар инсон ғам чекса ва ва ҳолини тузатиш тадориғини кўрмаса, у томири очилиб, қони тўхтамаётган, лекин буни тўхтатиб, ўзи учун энг қимматли бўлган ҳаётни сақлаб қолишга қодир бўлган, аммо бунга уринмасдан, йўқотган қони учун қайғуриб ўтирган касалга каби бўлади. Бу ҳам аҳмоқлик ҳисобланади, чунки ўтган нарсани қайтариб бўлмайди ва пушаймонлик ҳамда афсусланишдан ҳам фойда йўқ, аммо келажак учун сабъ-ҳаракат қилиш лозим.

Иккинчи ҳолат – бу инсоннинг ўлим ҳолида бўлишидир. Инсонлар бу ҳолда уч турга бўлинадилар: биринчиси, оқил (зу басират), басират соҳиби бўлган инсон. У ўлим уни озод қилишини, ҳаёт эса ҳибсда ушлашини билади. Инсоннинг дунёдаги ҳаёти узун бўлсада, бу самода чарақлаган чакмоқнинг чакнаши ва йўқолиши кабидир. Унга бу дунёни тарк этиш оғир бўлмайди ва у фақат парвардигорига хизмат қилишни ва унга яқинликни йўқотганлиги учун афсусланади ҳамда ўзи нима дейиши ва унга нима дейишларидан ташвишланади. Бир кишидан: “Нега кўркмайсан ва хавотирланмайсан?” деб сўраганларида, у “Чунки мен билмаган йўлдан кетаяпман ва кўрмаган парвардигоримга яқинлашаяпман, ва мен нима дейишни билмайман ва менга нима дейишларини билмайман”. Бундай кишилар ўлимдан қочмайдилар, аммо улар ибодатни

кўпайтиришга ожиз бўлсаларда, эҳтимол бунга иштиёқ билдирадилар. Кимдир Аллоҳга шундай муножот қилди: “Илоҳим, агар мен сендан ўлим масканидан ҳаёт сўрасам, бу сендан узоқлашишни исташимни ва сенга яқинлашишни хоҳламаслигимни англатади. Зеро, сенинг набийинг ва сафийинг с.а.в. шундай деган: “Кимки Аллоҳ билан учрашишни истаса, Аллоҳ ҳам у билан учрашишни истайди, кимки Аллоҳ билан учрашишни хоҳламаса, Аллоҳ ҳам учрашишни хоҳламайди””.

Иккинчи тур – бу қалби доғ узоқни кўра олмайдиган (радийъ ул-басират) кишидир. У дунёга ботган, у билан боғлиқ нарсалар билан ифлосланган бўлади. Бу одам дунё ҳаётидан рози ва охират ҳаётидан худди кофирлар қабр аҳлидан (асҳоб ул-қубур) андух чеккани каби қайғуга тушади. Агар бундай одам Дор ул-хулуд – Боқийлик манзилига чиқса, у тун шамоли кўнғизга зарар келтиргани каби зарар келтиради. Агар у дунё чиркинликларидан чиқа олса, уни Олам ул-аъло – Олий олам ва Мисбоҳ ул-малоъ ал-аъло – Олий ҳамжамият шамчироғи қабул қилмайди ва у Аллоҳ айтганидек бўлади: “Ким бу дунёда кўр-гумроҳ бўлса, у охиратда янада кўр-гумроҳ ва янада йўлдан адашганроқ бўлади” (Исро, 17:72). Дарҳақиқат, дунё биринчисининг қамоқхонаси ва иккинчисининг жаннатидир. Биринчиси, хўжайини чақирган қул каби хурсанд бўлиб унга жавоб қайтаради, унинг олдига боради ва яхши хизмат қилишга ҳаракат қилади. Иккинчиси, хўжайининг олдига қўллари боғлаб келтирилган қочоқ қул кабидир ва у хўжайини ҳузурида бошини қуйи солиб, жиноятига пушаймон бўлган ҳолда туради. Ушбу икки ҳолат ўртасидаги фарқ қанчалик катта.

Учинчи тур – бу инсоннинг икки даража ўртасидаги ҳолидир. Бу дунё офатларини билган ва унда бўлишни ёмон кўриб қолган, лекин кейинчалик унга кўниккан ва сабр қилган киши; у қоронғи ва ифлос хонага ўрганган ва бошқа ҳеч нарсани кўрмаган, ўша жойга кириш ёқмаса ҳам, уни тарк этишни хоҳламайдиган одамга ўхшайди. Агар у ўша ердан чиқса

ва Аллоҳ солиҳларга ваъда қилган нарсаларни кўрса, йўқотишни истамаган нарсаси учун афсусланмайди ва шундай дейди: “Биздан ғам-қайғуни кетказган Аллоҳга ҳамду сано бўлсин. Албатта, Роббимиз ўта мағфиратли ва ўта шукр қилувчидир. У зот бизларни ўз фазли ила бир турар жойга жойлаштирдики, у ерда бизга чарчоқ ҳам етмас, ҳорғинлик ҳам етмас” (35:34-35). Бирор нарсадан айрилишни истамаган инсон ўша нарсадан айрилгач умуман афсусланмаслиги мумкин. Чақалоқ туғиладиган пайтда оғриқ ҳиссидан йиғлайди, сўнг эса ақлини олгач унга қайтишни истамайди. Ўлим ҳам инсонга олдин бўлмаган мукамалликни берувчи иккинчи туғилишдир. Унинг шарти эса бунгача маконнинг комилликни қабул қилишига ҳалақит берувчи тўсиқ ва офатлар тўлиқ бўлмаслиги ҳисобланади. Бу худди туғилиш аввал чақалоқ она қорнидали пайтида бўлмаган, ҳавас қилгудек комилликка олиб келишига ўхшайди, лекин бола она раҳмида бўлганида унинг комил шаклга келишига ҳалақит берадиган бирор ҳодиса содир бўлмаганлиги шарт қилинади.

Ўлим комилликнинг сабаби экан, сўфийлардан бири шундай дейди: “Биз худди Жаброил, Микоил ва Исрофилни дуо қилганимиз каби Азроилни дуо қилишимиз ва унга шукрона келтиришимиз лозим, чунки Жаброил ва Микоил дунёдан ҳалос бўлишда ва охиратда нажот топишда нима борлигини билишимизнинг икки сабабидир ва бу Муҳаммад алайҳиссалом воситаси билан бўлгандир. Ўлим фариштаси (Малак ул-мавт) эса – бизнинг у оламга чиқишимиз сабаби, унинг ҳаққи улуғдир ва унга шунинг учун ҳам шукрона айтиш лозимдир”. Ҳикоя қилишларича, қадимда бир кишини улуғлайдиган ҳакимлар тоифаси бўлган экан. Улар бу одамни муқаддас деб билганлар ва уни ўткинчи ҳаётда ёрдам бергани учун эмас, балки бу паст дунёдан ҳалос бўлиш – ҳалок бўлиш сабаби бўлганлиги учун кўкларга кўтариб, васф қилганлар.

Сайр қилувчилар биринчи манзилнинг аломати тўғрисида

Ғаззолий Аллоҳ Таоло йўлидан борадиган, яъни сайр қилувчилар камлигини, ўзини шундайлардан қилиб кўрсатадиганлар эса кўплигини таъкидлайди. Инсон ўзи ва бошқаларни текшириши учун икки аломатни кўздан қочирмаслиги лозим. Биринчи аломат, инсон ўз ихтиёри билан қиладиган барча амаллар шариат тарозисига тортилиши ва истак, фаолият, олдинга ҳаракат ҳамда ортга чекинишда ўзи белгилаб олган нарсага мувофиқ келиши керак. Чунки бу йўлдан юриш шариатда айтилган барча фазилатлар билан ўзини безатмасдан ва ахлоқни тарбияламасдан имконсиздир. Инсон бунга агар бир қанча рухсат этилган нарсалардан воз кечмаса эришолмайди. Қандай қилиб ножўя ҳатти-ҳаракатлардан воз кечмаган киши бунга эришсин? У бир қанча нафл ибодатларини доимий бажармасдан туриб бунга эриша олмайди. Фарзларга эътиборсиз бўлган одам бунга қандай эришиши мумкин? Аммо шариат одамларга фарзларни буюрар экан, ҳалол ва ҳаром билан чекланган ва бунда барча инсонлар тенгдир. Шунинг учун бу билан машғул бўлиш оламнинг вайрон бўлишига олиб келмайди. Аллоҳга борадиган солиқ эса дунёдан юз ўгиради, агарда одамлар бу борада унга ўхшайдиган бўлсалар, унда дунё ҳалок бўлади. Шундай экан қандай қилиб кимдир қўшимча нафл ибодатларни қўйиб, фақат фарз ва вожиблар ёрдамида бунга эриша олади? Шунинг учун Аллоҳ айтади: “Бандам токи уни севмагунимча менга нафллар орқали яқишлашишга ҳаракат қилмоқда, қачонки уни яхши кўрсам, мен унинг қулоғи ва кўзига аланаман, шунда у мен билан эшитади ва мен билан кўради”. Умуман, фарзларга эътиборсизлик ва нафлларни ёқтирмаслик сабаби – бу дангасалик ва ҳаво-истакнинг ғолиб келишидир. Дангасалик ва ҳавонинг қули бўлган одам Аллоҳ йўлидан юрувчи солиқ бўлолмайди.

Агар сўрасалар: “Аллоҳ йўлидан борувчи солиқ бу ялқовлик ва ҳаво билан курашадиган, уларни мағлуб қилган эса мақсадига етган киши (восил) экан, солиқ бўлмайдами?”. Мутафаккир бунинг жавоби шундай

дейди: бу ҳақиқий мағрурлик ва йўл ҳамда мақсад ҳақида билмасликдир, агар ҳатто нафсини барча ёмон сифатлардан (ас-сифот ур-радийя) покласа ҳам ҳалиям мақсадга нисбатан ҳажга боришни ният қилган киши сингари бўлади. Унинг ортидан кимдан қарздор бўлса ва кимга қарзини қайтарган бўлса, ўшалар таъқиб қилади. Зеро, жисмоний сифатлар (ас-сифот ул-бадания) одамларни худди томоғидан бўғиб олган қарз берувчилар (ғарим, ғурамоъ) каби ва унинг овқатини тортиб олиш учун ортидан қуваётган йиртқич ҳайвонлар каби бошқаради. Агар инсон уларни махв этиб, даф қилса, алоқалардан халос бўлади ва шундан кейингина йўлни бошлай олади. Аммо уни яқинда бева қолган ёки ажралган аёл билан қиёслаш мумкин. Бу аёл уни никоҳига султон олишини истайди, унинг никоҳига тўсиқ бўладиган иддаси эндигина тугаган ва бу ҳаммаси деб ўйлайди. Бироқ, аёлнинг ўзи фақат никоҳга монелик қиладиган нарсадан қутулиб, истаги қабул бўлишига тайёрланишдан бошқа ҳеч нима қилмайди. Фақат султоннинг қабул қилишга розилиги ва унинг ўзини бағишлаши қолади холос. Бу эса илоҳий ризқдир (ризқ илаҳий). Шунинг учун таҳорат олган ҳар ким ҳам жума намозигача етиб бормайди ва иддаси тугаган ҳар аёл ҳам истагига эришолмайди. “Аллоҳга борувчи солиқ даражаси тугайдими, шу билан бирга у баъзи бир ибодат вазифаларидан озод бўлиб, баъзи бир тақиқланган нарсалар унга зарар келтирмайдими, бу ишларга эътиборсизлик тўғрисида бизга машойихлардан қандай нақл етиб келган?” деб сўрасалар, бу ҳақиқий ғурур ва кибр бўлиб, муҳаққиқлар шундай дейдилар: “Агар сен сувда юраётган кишини кўрсанг, аммо ўзи шариатга зид ишни қилса, билгинки, у шайтондир” ва бу ҳақиқатдир. Ҳақиқий шариат раҳмдил бўлиб, агар ҳожат ёки зарурат бўлса, шариатда бунга рухсат бор. Аммо кимдир рухсат берилган нарсада ҳам чегарадан ўтса, унда бу зарурат юзасидан эмас, балки шахват ва ҳаво сабабидан бўлади.

Инсон токи бу оламда мавжуд экан, шахват ҳукмронлигидан қутулолмайди ва у бўйсундирилгандан сўнг ҳам, одамни махв этишга

ҳаракат қилади. Шунинг учун инсон эҳтиёткор бўлиши ва ундан хавсираши лозим. Шариатга ихтилоф қилиш сабаби ҳашамат ва дабдабага интилиш, қандайдир шаҳват-истак ва дангасалик бўлиши мумкин – буларнинг барчаси ёмон хулқлар (ал-ахлоқ ур-радийя) уни эгаллаб олганидан далолат беради. Кимки нафсини покласа ва ҳақиқий илмлар билан озиқлантирса, кечалари раббига муножот қилиш учун хилватда бўлиш ва ибодат қилиш энг яхши машғулотга айланади. Бу биринчи босқичда керак бўладиган аломат ҳисобланади ва у инсонни охириги босқичгача кузатиб боради, гарчи Аллоҳга олиб борувчи манзиллари (манозил ус-сайр) саноғи йўқ ва ниҳоясиздир. Ўлим эса ушбу тариқ ус-сулук - йўлдан боришни тўхтатади ва ҳар бир инсон ўлимдан сўнг ҳаёти давомида эришган даражада қолади, илло одам қандай яшаган бўлса, шундай ўлади.

Иккинчи аломат – агар инсон қалби мажбур қилинмаган ҳолда доимо Аллоҳ билан бўлса ва катта қувонч бағишласа, унда бу ҳузур унга кашф бўлган Аллоҳнинг жалоли ва савлати олдида итоати (инкисор), илтижоси (зароат) ва кўрқуви (хузуъ) бўлиши лозим. Бу ҳеч қачон ва ҳар қандай ҳолатда, ҳатто танаси талаб қиладиган ишлар билан шуғулланганида, масалан, таом еганда, қазои ҳожатда, кийим ювганда ва бошқа ҳолларда ҳам уни тарк этмаслиги керак. У ўз маъшуқасини интизор кутган, шу сабаб туни билан ухламаган ва жуда чарчаган ошиққа ўхшаши лозим. Сўнг эса қачонки маъшуқаси келгач қувонади, аммо унинг ҳожатга бориш зарурати пайдо бўлади ва маъшуқасини тарк қилишга мажбур бўлади. Ошиқ ҳожатга мажбур борсада, унинг қалби маъшуқаси ҳузурида қолади. Агар ўша пайт кимдир унга мурожаат қилганида, унинг фикру хаёли маъшуқасига ғарқ бўлганидан, чақирган кишини эшитмайди. Бироқ, бу нарсa маъшуқаси билан ўзи ўртасида тўсиқ бўла олмайди, чунки у бунга мажбурдир. Солик ҳам кунлик дунёвий ишларида худди шундай бўлиши керак, аммо унда тана заруратларидан (зарурийёт ул-бадан) бошқа иши

бўлмаслиги лозим. Унинг қалби эса бу пайтда Аллоҳни улуғлаб, тавозуъ кўрсатган ҳолда унга юзланган бўлиши керак. Агар шахват қуввати (шахват ул-жимоъ) инсонни ҳаракатга келтираётган бўлса, унда бу шахват устунлик қилган кишининг сифати ҳисобланади ва у одамнинг ташқи сурати гўзаллигини кўради. Бу жамол эса айниган ва ифлос жирканч томчидан (нутфату қазрат мазра) яратилган бўлиб, ўзининг жирканчлиги билан ўлик жасадга яқинлашгандир. Шу билан бирга бу жасад нажосатни (азират) кўтариб юради. Бу нарсалар Аллоҳнинг ниҳояси йўқ жалоли ва жамолини идрок қилишни қандай қийин қилмасин?!

Бу йўлдан юриш кучли интилиш ва катта хоҳиш бўлмаса имконсиздир. Кучли хоҳиш ва интилиш мақсаднинг гўзаллигини англашдан бошланади. Унга эса интилиш ва истак, яъни шавқ ва ишқ керак. Мақсаднинг гўзаллигини англаш эса уни диққат билан кузатиш ва ўрганишдан бошланади, шу билан бирга бошқа барча нарсалар четда қолади. Солик Аллоҳнинг буюклигини кўрган заҳоти унинг шавқи ва ҳирс-истаги уйғонади ҳамда мақсад сари саъй-ҳаракати бошланади. Кейин эса суҳбат натижасида ишқ ортади. Агар бу пайтда соликка олдин яширин бўлган яхши фазилатлар (маҳосин ул-ахлоқ) очилса ишқ янада кучаяди. Худди шундай соликка очилган Илоҳий гўзаллик (Баҳо ул-ҳазрати-л-илоҳия) энди йўлга кирган муриднинг (ал-мурид ул-мубтадий) етарлича англамаслиги сабабли ҳақиқатнинг энг кичик ва арзимас қисми бўлиши мумкин. Бироқ, агар у излашни бошласа ва кучли истаса, тинимсиз ўша Гўзаллик ҳақида фикр юрита бошласа, унга янги фазилатлар очила боради ва унинг ишқи мустаҳкамланиб, орта боради.

Ошиқ маъшуқасига яқин бўлишни истаганидек, мурид ҳам Аллоҳга яқин бўлишга интилади. Аммо бу яқинлик маконда ва жисмларнинг бири-бирига тегиши орқали бўладиган яқинлик эмас, у суратдаги ташқи гўзаллик билан боғлиқ эмас – у қалбининг басират қуввати билан Уни ўз олдида кўради. Бу яқинлик – комиллик яқинлиги, аммо маконда эмас,

мисоллар билан ҳам буни тушунтириш қийин. Лекин буни ўқувчининг устозига бўлган муҳаббатига ва унинг комиллигига яқинлашиш истагига ўхшатиш мумкин. Зеро, ўқувчи устози қандай таълим берса, унга ўхшашга ҳаракат қилади ва борган сари унга яқинлаша боради. Мақсад эса – унинг даражаси. Баъзан бунинг имкони бор, баъзан эса имконсиздир, лекин ҳозир узоқ бўлган даражага кўтарилиш мумкин ва у борган сари яқинлаша боради. Тўлиқ яқинлашиш бу ерда имконсиздир, лекин энг қуйи ҳолдан юқорига ҳаракат қилиш мумкин. Эҳтимол, ўқувчи ўз олдига қандайдир бир даражани мақсад қилиб қўяди, бу устозининг даражасини яққол тасаввур қила олгани учун эмас, балки даражама даража юксалишни истагани учун бўлади ва назарини ўша даражадан баланд бўлган жойга қаратади. Худди шундай олим бўлмаган киши ҳам пайғамбарларнинг меросхўри бўлган олимлардан ўрнатилган олиши лозим. Олимлар эса авлиёларга, пайғамбарлар фаришталарга ўхшашга ҳаракат қиладилар, бу токи улар инсоний сифатлардан бутунлай халос бўлгунча давом этади ва ахири улар инсон суратидаги фаришталарга айланадилар.

Фаришталарнинг ҳам даражалари мавжуд, энг юксак мартабани эгаллаган ўзидан пастда турганнинг маъшуқи ва унинг даражаси мақсадидир. Яқинлаштирилган фаришталар (ал-малоикат ул-муқаррабуна) – улар ва Ал-аввал ал-Ҳаққ, яъни Биринчи Ҳақиқат (Аллоҳ) ўртасида воситачи бўлмаган фаришталар. Улар ўзидан паст бўлган комил ва гўзал мавжудотларга нисбатан энг соф гўзаллик ва мукаммал кўркемликка эга. Сўнг эса барча бу комиллик Ал-ҳазрат ар-Рубубия жамоли олдида ҳақирдир. Инсон яқинликни Аллоҳ жаннатнинг бир даражасида бўлиб ва унинг эшигига яқинлашаётгандек тасаввур қилмаслиги керак, акс ҳолда бу яқинлик маконда бўлади, Аллоҳ эса бундан юксакдир. У ибодат қилишлар билан ҳадя бериб, хурсанд қилинмайди ва у ҳам буни қадрлаб, рози бўлмайди – бу йўл билан инсон фақат султонларга яқинлашиб, уларнинг розилиги эришиши ва мақсадларини рўёбга чиқариши мумкин. Бу

яқинлашиш дейилади. Бироқ, Аллоҳ бундан муқаддас ва устундир, унинг сифатлари султонларникига ўхшамайди. Яъни, ғазаб, хизматдан рози бўлиш ва фуқаронинг итоатидан хурсанд бўлиш, унинг буйруқларига бўйсуниб, ортидан эргашиш ва буларга эътиқод қилиш – ҳаммаси жоҳилликдир.

Агар авом халқнинг аксарияти бунга эътиқод қилади дейилса, унинг жавоби: Тери ошловчининг дўконидан мушк-анбарни излаган киши ўз мақсадидан қанчалик узоқ! Қандай қилиб сен истаган даражангга эриша оласан, қачонки сен нафақат одамлар ҳақида ҳақиқатни, балки эшаклар ҳақидаги ҳақиқатни ҳам билсанг! Зеро, ҳеч қачон илм олмаган авом одамлар билан шердан қочаётган тарқоқ эшаклар ўртасида фарқ йўқ. Авом халқ Аллоҳни Аршда яшил чодир ичида ўтирибди деб ўйлайди. Улар худони инсонга ўхшатадилар. Ўхшатиш ва қиёслашда бир қанча даражалар мавжуд: худони кимдир ҳаракат ва ташқи кўринишда инсонга ўхшатади, кимдир эса қўли, кўзи борлигини таъкидлайди. Баъзилар эса унда ғазаб, розилик, жиддийлик, хурсандлик борлиги ҳақида гапирадилар, лекин Аллоҳ буларнинг баридан муқаддас ва покдир. Бундай сўзлар унинг асл маъносида қўлланмаган ва уни шарҳ (таъвил) орқали тушунган киши тушунади, инкор этган инкор қилади, агар ҳамма инсонлар тушунишда бир хил бўлганларида эди, унда пайғамбар алайҳиссаломнинг ушбу сўзлари маъносини йўқотган бўлардилар: “Кимдир илмни ўзидан ҳам кўпроқ тушунган кишига етказади ва илм етказувчи кимдир эса мутлақо ҳеч нарсани билмайди”. Шу ерда ушбу сўз якун топади, чунки ундан уёғи мажнунлар силсиласи ва шайтон сиртмоғини ечиб юбориш бўлади.

ХУЛОСА

Ғаззолий фикрича, илм ва амалнинг уйғунлиги икки дунё саодатининг манбаи ҳисобланади. Бу илоҳий ҳақиқатни мушоҳада қилишга ёрдам беради. Унинг фикрича, мутлақ ҳақиқатларни излаш учун асосни мантиқий илмлар ва аниқ фанлардан эмас, балки у кейинги дунёда фойдали илм деб атайдиган олий билимни тасаввуф фалсафасида излаш керак (илм ал-ахира). Бу билан аллома дунёвий илмларни олмаслик керак деган фикрни оқламайди, балки илм юксак Ягона Аввални англаш учун лозим дейди.

Мутафаккир фалсафасида эвдемонизм, атаракция ва сотериология, ахлоқий қарашларида эса консеквенциализм тамойиллари ётади. Ғаззолий сотериологияси (“халос бўлиш, кутулиш”) унинг фалсафий қарашларида ифодаланган охират саодати учун фойдали бўлган илм ғоясига асосланади. Бу ғоянинг негизи эса юнон файласуфи Афлотунга бориб тақалади.

Юнон файласуфи ўзининг машҳур “Федон” диалогида фалсафани ўлимга тайёргарлик ва ўлиш қобилияти ҳисобланиб, ҳақиқий бўлмаган, ёлғон ҳаётни тарк этиш деб ўргатади. Инсон охиратда тақдири яхшироқ бўлишига умид қилиб, яқинлашиб келаётган ажали ҳақида хотиржам ҳолда ўйлаши мумкин. Ҳақиқий файласуф ўлимга у ҳақда жиддий тафаккур қилиб, ўткинчи истак ва лаззатлардан воз кечиши, абадият ҳақида доим ўйлаши ҳамда ҳақиқат ва илм излаши лозим³². Бироқ, юнон донишмандидан фарқли ўлароқ, Ғаззолий сотериологияси Ислом эътиқоди билан боғлиқ. У қуруқ ва оддий ўлимни эмас, балки охиратдаги илоҳий хузурни ва жаннатдаги абадий саодатни назарда тутаяди.

Ғаззолий шариат қонунларига ахлоқий хусусият бериш зарурлигини исботлаган. Унинг фикрича, имони бор ҳар қандай инсон амалининг мезони унинг ахлоқий фазилати ҳисобланади. Инсон учун энг зарур

³² Платон. Федон // Платон. Соб. соч.: в 4 т. Т. 2. Москва, 1993. -С. 37.

қадрият сифатида Ғаззолий, мушоҳада, бевосита илоҳий ҳузур ва фанони кўрсатади. Инсон барча амалларда эътидол – мўътадилликни сақлаши ва унга риоя этиши лозимлигини таъкидлайди. Зеро, инсон комиллигининг асоси мўътадиллик (ал-иътидол) ҳисобланади. Мўътадилликнинг меъёри деб аллома ақл ва қонуни билади.

Шундай экан, ҳозирги кунда ёш ва баркамол авлодни тарбиялашда, етук комил инсонни шакллантиришда Абу Ҳомид Ғаззолийнинг мўътадилликка асосланган фикрлари, илм ва амал борасидаги фалсафий қарашлари муҳим аҳамият касб этиб, долзарб ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдуламир ал-Аъсам. Ал-файласуф ал-Ғаззолий. Қоҳира, Дор қибои л-ит-тибоат ва-н-нашр ва-т-тавзиъ, 1988. – С.7.
2. Ёкут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-булдон. Лейпциг. 2-Жилд. –С.561., Тожуддин ас-Субкий. Табақот уш-шофиъия ал-кубро. Қоҳира, 4-Жилд, -С.101., Ибн Халликон. Вафоёт ал-аъён. Қоҳира. 1299, 1-Жилд, -С.49.
3. Рукис бин Зоид ал-Азизий. Хужжат ул-Ислом. Мажаллат ан-нашот ас-сақафий ал-ироқий. 1957, -С.34.
4. Хисматулин А. А. Суфизм. Санкт-Петербург, издательский дом “Азбука – Классика” “Петербургское Востоковедение”, 2008. –С. 46.
5. Watt W. Montgomery. Islamic Philosophy and Theology. Edinburgh, 1962, chap. 13, P. 114.
6. Аз-Заҳабий. Сияр аълом ан-нубало. Қоҳира. Махтут би-дори-л-кутуб ал-мисрия. 1997. –С.46, Абдулкарим ал-Усмон. Сийрат ал-Ғаззолий ва ақвол ал-мутақаддимин фихи. Дамашқ, 1961. -С.82., Watt W. Montgomery. Muslim Intellectual, A study of Al-Ghazali, Edinburgh, 1963, PP. 181 ff.
7. И. Кулдтсихр (Игнац Голдциер). Ал-ақида ваш-шариъа фи-л-Ислам. Қоҳира. –С.62-186.
8. Salman D., Algazel et Les Latin in: A.H.D.L.M.A., (1935-1936), p.103 AA.
9. Ҳошим Маъруф ал-Ҳасаний. Аш-шиъа байна-л-ашоъира вал-муътазила. Байрут, 1964. –С.59.; Муҳаммад ал-Баҳий. Ал-жониб ул-илоҳий мина-т-тафсир ал-исломий. Қоҳира, 1967. –С.232.
10. Абдулкарим ал-Усмон. Сийрат ал-Ғаззолий ва ақвол ал-мутақаддимин фихи. Дамашқ, 1961. -С.41-48.
11. Абдурахмон Бадавий. Муаллафот ал-Ғаззолий. Кувайт. Ваколат ул-Матбуот, 1977. – С.546.
12. Bouyges, M. Essai de chronologic des oeuvres d ‘al-Ghazali (Algazel), ed. M.Allard, Beirut, 1959.
13. Menasce, P. J., de, Arabische Philosophie, (Bibl.Einbuhr. in das Stud.der Philo) Bern 1948, pp.31-35.
14. Rescher, N., The Development of Arabic Logic, London 1964, pp.165-167.
15. Selman. D., Algazel et Les Latins; in, Archives d’Histoire Doctrinale et Litteraire du Meyon Age, (1935-6), pp.103-127.

16. Pearson, J. D., Index Islamicus, Cambridges 1958, pp-150-152; S.I. (Cambridge 1962), p.50; S.I. (1967), p.47; etc.
17. Brockelmann, C., Geschichte der arabucschen Litteratur, (1st.ed.) Weimar 1890, pp.419-426; (2nd.ed.) Leiden 1943, pp. 535-546; Supplementbande, Leiden 1937, pp.744-756; etc.
18. Jabre, F., La biographie et' oeuvre de Ghazali reconsideree a la lumiere Tabaqot de Subki; in Melanges de l'Institut Dominicain d'Etudes Orientales, I (1954), pp.73-102.
19. Музаффаров Ф.Д. Ғаззолийнинг инсон ҳақидаги таълимотининг илмий-фалсафий асослари. Фалс. фанл. бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий дар. олиш учун ёзилг. диссертация. Самарқанд: 2019. – Б. 14.
20. Тожуддин ас-Субкий. Табақот уш-шофиъия ал-кубро. Қоҳира, 4-Жилд, -С.102.
21. Абдулкарим ал-Усмон. Ад-диросат ун-нафсия инда-л-муслимин ва ал-Ғаззолий биважҳи хосс. Қоҳира, 1963. –С.33.;
22. Аз-Зубайдий. Итҳоф ас-содат ал-муттақин. 1-Жилд, 12-фасл, фикра 2.
23. Арберри А. Дж. Суфизм. Мистики Ислама. “Сфера”, Москва, 2002. – С. 109.
24. Анри Корбэн. История исламской философии. Москва: Прогресс-Традиция, 2010.
25. Абу Ҳомид ал-Ғаззолий. Минҳож ул-обидин ила жаннат Рабби-л-оламин. Муассасат ур-рисола, Байрут, 1989.
26. Имом ал-Ғаззолий. Мизон ул-амал. Захоир ул-араб. Дор ул-маориф би-Миср, 1964.
27. Хайриддин аз-Заркалий. “Ал-аълам ли-з-Заркалий”, Байрут, Дор ул-илм лил-малойин, 2006.
28. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. Краткая история. Москва - Санкт-Петербург, 2004. –С. 93.
29. Аннемари Шиммель. Мир исламского мистицизма. “Алетейа” “Энигма”, Москва, 1999. –С. 51.
30. Носир ал-Хоний. Фи-л-ҳазароти ал-арабия. Байрут, 1968. -С. 9.
31. Мухаммад Аҳмад Абдулмавло. Ал-аййарун ва аш-шуттар ал-бағдад фи-т-тарих ал-аббосий. Искандария, 1986. -С. 23.
32. Амин Ҳусайн. Ат-таълим фи-л-мадрасат ан-Низомия // Мажаллат ал-илм ал-жадид ал-арабия – Ж. 6, Мж 18/.

33. Керимов Г. М. Аль-Газали: религиозно-философские взгляды // Государство, религия, Церковь в России и за рубежом. 2010. № 2. -С. 236.
34. Ал-Ғаззолий. Ал-мунқиз мин аз-залол вал-мусил ила зи-л-Иззати вал-Жалол. (Муҳаммад Исмоил Ҳузаййин таҳрири остида Аҳмад Шамсуддин, Комил Айёд ва Жамил Салиба нусхалари асосида тайёрланган). Қоҳира, Нашр мавқий ал-фалсафа ал-исломия, 2002. — Б.7.
35. Абд ал-Хусайн Зарринкуб. Ценность суфийского наследия. Санкт-Петербург, “Петербургское Востоковедение”, 2002. —С.73.
36. Мажмуат расоил ал-имом ал-Ғаззолий (Ғаззолий асарлари антологияси, 26 та танланган асарлар). Ал-мунқиз мин аз-залол. Қоҳира, Ал-мактаба-т-тавфиқия, -С.582.
37. Абу Ҳомид ал-Ғаззолий. Мизан ал-амал. Сулаймон Дунйа таҳрири остида, Захоир ул-араб, Дор ул-маориф би Миср, 1964. 238-б.
38. Абу Ҳомид ал-Ғаззолий. Минҳож ул-обидин ила жаннат Рабби-л-оламин. Муассасат ур-рисола, Байрут, 1989. 511-б.
39. Абу Ҳомид ал-Ғаззолий. Равзат ут-толибин ва умдат ус-соликин. Дор ун-наҳзия ал-ҳадиса, Байрут, 2006. 194-б.
40. Абу Ҳомид ал-Ғаззолий ат-Тусий. Ал-ҳикмат фи махлуқот-и-Ллоҳ. Дор ихёи-л-улум. Байрут, 1978. 114-б.
41. Имом ал-Ғаззолий. Ал-қистос ул-мустақим. (Ал-мавозин ул-хамса ли-л-маърифа фи-л-Қуръон). Маҳмуд Байжу таҳрири остида. Ал-матбаъат ул-илмия. Дамашқ, 1993, 86-б.
42. Ал-Ғаззолий. Ал-мунқиз мин аз-залол вал-мусил ила зи-л-Иззати вал-Жалол. (Муҳаммад Исмоил Ҳузаййин таҳрири остида Аҳмад Шамсуддин, Комил Айёд ва Жамил Салиба нусхалари асосида тайёрланган). Қоҳира, Нашр мавқий ал-фалсафа ал-исломия, 2002. 46-б.
43. Абдуламир ал-Аъсам. Ал-файласуф ал-Ғаззолий. Қоҳира, Дор қибои л-ит-тибоат ва-н-нашр ва-т-тавзиъ, 1988. 244-б.
44. Абдулкарим ал-Усмон. Сийрат ал-Ғаззолий ва ақвол ал-мутақаддимин фихи. Дамашқ, 1961. 222-б.
45. И. Кулдтсихр (Игнац Голдциер). Ал-ақида ваш-шариъа фи-л-Ислам. Қоҳира, 1963. 458-б.
46. Абдурахмон Бадавий. Муаллафот ал-Ғаззолий. Кувайт. Ваколат ул-Матбуот, 1977. 576-б.

47. Абдулкарим ал-Усмон. Ад-диросат ун-нафсия инда-л-муслимин ва ал-Ғаззолий биважҳи хосс. Дор ғариб ли-т-тибоъа, Қоҳира, 1981. 420-б.
48. Kodirov D. H. SPIRITUAL-MENTAL RESEARCHES OF ABU HAMID GHAZALI // European Journal of Research Development and Sustainability (EJRDS) – Vol. 2 No. 2, February 2021, -p. 73-74.
49. Qodirov D. H. Abu Homid Gazzoliy asarlaridagi tasavvuf leksikasi // Ozbekiston milliy axborot agentligi- OzA ilm-fan bolimi (electron jurnal). – 2021. – №. 2. – С. 242-250.
50. Qodirov D.H. THE PERIOD IN WHICH GHAZALI LIVED: THE SOCIO-POLITICAL SITUATION AND THE SPIRITUAL ENVIRONMENT // International Journal on Integrated Education. – 2020. – Т. 3. – №. 9. – С. 108-111.
51. Qodirov D.H. GHAZALI AND DESCARTES: MODERN PHILOSOPHICAL DEVELOPMENT OF THINKING // Scientific Bulletin of Namangan State University, 2020. - №. 10., p. 256-260.
52. Kadirov D.H “AL-MAVAHIB US-SARMADIA” AND THE SOURCES GIVEN IN IT CONCERNING THE NAKSHBANDI TARIKAH // The Light of Islam: Vol. 2020 : Iss. 1 , Article 3., p.18-26.
53. Kodirov D., Mavlonova U., Kodirov T., Allayarova N. Halal Tourism in Central Asia: Developing Service Systems in Uzbekistan // Journal of Halal Service Research, JHSR Volume 1, Issue 2, 2020, – p. 35-45.
54. Kodirov D.H. The Philosophical Foundations of Ghazali’s Mystical Views // International Journal of Culture and Modernity, Volume 6, 2021. – P. 38-41.
55. Қодиров Д.Ҳ. Абу Ҳомид Ғаззолийда ўз-ўзини билиш муаммоси // Наманган давлат университети ахбороти, Наманган, 2021. № 9. – Б. 244-252.
56. Kodirov D.Kh. ABU KHAMID AL-GAZALI I SUFIYSKAYA DUKHOVNAYA MISL // PROCEEDINGS OF THE IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC PRACTICAL CONFERENCE “POST-CRISIS DEVELOPMENT OF EURASIAN SCIENTIFIC COOPERATION” IV ISPC PCDESC 2020 24-25 September 2020 Aachen, Germany. – 2020. – Т. 5. – С. 119-122.
57. Қодиров Д.Ҳ. Ғаззолий ва Исмоилийлар: ақл-идрок ва оламни рационал билиш // Ислом тафаккури, Халқаро ислом академияси, Тошкент, 2021 йил 3-сони. –Б. 41-46.